

97.635.1
727

I. YO'LDOSHEV, O'. SHARIPOVA

TILSHUNOSLIK ASOSLARI

“IQ”

CH0000006444

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY BA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

**IBROHIM YO'LDOSHEV
O'LMAS SHARIPOVA**

TILSHUNOSLIK ASOSLARI

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma sifatida
nashrga tavsiya etgan

Bakalavriat yo'nalishi: 5141100 - O'zbek tili va adabiyoti
5141300 — Ona tili va adabiyoti

**TOSHKENT
«IQTISOD—MOLIYA»
2007**

Taqrizchilar: filologiya fanlari doktori, professor **R.Rasulov**;
filologiya fanlari nomzodlari, dotsentlar **X.Mahamadaliyev**,
M.Yo'ldoshev

Yo'ldoshev Ibrohim

Y72 Tilshunoslik asoslari. Oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma/ I.Yo'ldoshev, O'.Sharipova; Mas'ul muharrir S.Muhammedova; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. — T.: Iqtisod-moliya, 2007. - 192 b.
Sharipova O'.

“Tilshunoslik asoslari” fanidan yozilgan ushbu o'quv qo'llanmada tilshunoslikning tarixi va nazariyasiga oid materiallar berilgan. Unda “Tilning paydo bo'lishi”, “Til va tafakkur”, “Til va jamiyat”, “Yozuv va uning paydo bo'lishi”, “Leksikologiya”, “Grammatik kategoriyalar”, “Sotsiolingvistika”, “Tillarning tipologik tasnifi” kabi mavzular atroflicha yoritib berilgan.

Ushbu qo'llanma oliy o'quv yurti filologiya fakulteti bakalavr yo'nalishi talabalari uchun yozilgan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2006-yil 18-iyuldagi 166-buyrug'iga asosan nashrga ruxsat berilgan.

BBK 81я73

У-67 29/11

ISBN 978-9943-13-036-4

© «IQTISOD—MOLIYA», 2007

© I.Yo'ldoshev, O'.Sharipova, 2007

SO‘Z BOSHI

Mazkur o‘quv qo‘llanma oliy o‘quv yurtlarining O‘zbek tili va adabiyoti va Chet tillar fakulteti talabalari uchun «Tilshunoslik asoslari» kursi dasturi asosida yaratildi. O‘quv qo‘llanmada tilshunoslikka oid dastlabki masalalar yoritildi.

O‘quv qo‘llanmadagi materiallarni yozish mualliflar o‘rtasida quyidagicha taqsimlandi: filologiya fanlari doktori, professor I.J.Yo‘ldoshev tomonidan «Tillarning o‘zaro ta’siri va rivojlanish qonuniyatlari», «Til va tafakkur», «Til va jamiyat», «Tilshunoslik va boshqa fanlar», «Yozuv», «Leksikologiya», «Leksik ma’noning kengayishi va torayishi», «Terminologiya», «Terminlarning yasalishi», «Etimologiya», «Leksikografiya», «Tillarning genealogik tasnifi» mavzulari, filologiya fanlari nomzodi, dotsent O‘.Shari pova tomonidan esa «Tilshunoslik fan sifatida», «Tilning mohiyati», «Tilning paydo bo‘lishi», «Til sistema sifatida», «Fonetika va fonologiya», «Nutq tovushlari artikulyatsiyasi», «Nutq tovushlari tasnifi», «Nutqning fonetik bo‘laklari», «Urg‘u», «Tovushlarning nutq jarayonida o‘zgarishi», «So‘zlarning ma’no munosabatiga ko‘ra turlari», «Tabu va evfemizm», «Grammatika», «Morfologiya», «Sintaksis», «Sotsiolingvistika», «Sintagma», «Tillarning tipologik tasnifi» kabi mavzular yozildi.

O‘quv qo‘llanmani yozishda mualliflar O.Azizov, M.Irisqulovlarning «Tilshunoslikka kirish», A.Hojiyevning «Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati», N.Mahmudovning «Til», «Til va yozuv», «Ma’rifat manzillari» nomli kitoblaridan unumli foydalanishdi. Shu bois mualliflar ularga o‘z minnatdorchiliklarini bildirishadi.

Qo‘llanma oliy o‘quv yurtlarining O‘zbek tili va adabiyoti hamda Chet tillar fakultetlarining talabalari uchun mo‘ljallangan.

TILSHUNOSLIK FAN SIFATIDA

Tilshunoslik til haqidagi mustaqil va aniq fan bo'lib, tilning kelib chiqishi, tarixiy taraqqiyot jarayonlari va qonuniyatlarini ilmiy asosda o'rganadi. Bu fan muayyan va umumiy tilshunoslik sohaslaridan iborat. Tilshunoslik mikrolingvistika va makrolingvistikaga ajratiladi. Mikrolingvistika tilning faqat ichki, ya'ni fonetik, leksik va grammatik tuzilishini, makrolingvistika esa tilni boshqa fanlar bilan qo'shib o'rganadi.

«Tilshunoslik asoslari» kursi til haqidagi fanlarning asosiy masalalarini o'rganadi, shu bois, bunday bilimlarga ega bo'lmasdan uning ayrim bo'limlarini to'liq tasavvur qilish mumkin emas. Tilshunoslik fani tekshiradigan muammolardan eng asosiylari «Tilshunoslik asoslari» fanida o'rganiladi. Tilni tilshunoslikdan tashqari falsafa, mantiq kabi boshqa fanlar ham o'rganadi. Til va jamiyat taraqqiyoti bog'liqligi tufayli tilni sotsiologlar ham o'rganadilar. Tilshunoslar ham tarix, etnografiya, psixologiya, antropologiya, matematika, geografiya, fizika kabi fanlarga oid materiallar va xulosalardan foydalanadilar.

Dunyoda tilshunoslik borasidagi ilk qadamlar insonlar o'rtasidagi muloqotga bo'lgan zaruriyat sezilgan davrlardan e'tiboran qo'yilgan, desak yangilish bo'lmaydi. Tilshunoslik fani eng uzoq tarixga ega bo'lgan fanlar sirasiga kiradi. U eramizdan bir necha yuz yillar avval Qadimgi Hindiston va Qadimgi Yunoniston (Gretsiya)da taraqqiy etib boshlagan. Qadimgi Yunoniston olim va faylasuflari o'rtasida so'z va uning tushuncha mohiyati o'rtasidagi bog'lanishning mavjudligi masalasi ancha munozaralarga sabab bo'ldi. Bularning natijasi o'laroq olib borilgan tahlillar, kuzatishlar pirovardida tilning so'z boyligi, so'zlarning paydo bo'lishi haqidagi dastlabki nazariy fikrlarga asos solindi.

XIX asrning birinchi yarmida tilshunoslik sohasida juda katta marralarga erishildi. Xususan, bu davrda tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy metod shakllandi va unga hamohang tarzda til haqidagi fan ham qiyosiy-tarixiy tilshunoslik fani deb yuritila boshlandi. Bu davrda Yevropa tillarining sanskrit (qadimgi hind) tili bilan uzviy bog'lanishi borligini sezgan holda bu tillarning o'zaro aloqadorlik, bog'liqlik taraflari jiddiy o'rganila boshlandi. Ayniqsa, tillarni qiyosiy-tarixiy o'rganish borasida nemis olimlari Frans Bopp (1791-1867),

Yakob Grimm (1785-1863), daniyalik olim Rasmus Rask (1787-1832), rus olimi Aleksandr Vostokov (1781-1864), chex olimi Dobrovskiy (1753-1829) kabilarning xizmatlari katta bo'ldi. Qiziqarli tarafi shuki, mazkur olimlar bir-birlariga bog'liq bo'lmagan holatda va bir davrning o'zida tillarni qiyosiy-tarixiy jihatdan o'rganish metodi, g'oyasi va tamoyillarini ishlab chiqish borasida bir nuqtada uchrashdilar.

1818-yilda F.Boppning «Sanskrit tilining yunon, lotin, fors va nemis tillariga qiyosan tuslanish sistemasi haqida» nomli asari chop etildi. Unda F.Bopp mazkur tillarning morfologik tuzilishini ko'rsatib bergan. Qolaversa, u hind-yevropa tillarining ko'p jihatdan mushtaraklikka ega bo'lganligini, xususan, grammatik qurilishini bir xilda ekanligini, bu tillarning bir o'zak tildan kelib chiqqanligini asoslab bergan. Xuddi shu yili R.Raskning «Qadimgi shimoliy til yoki island tilining kelib chiqishiga oid tadqiqotlar» nomli ilmiy ishi e'lon qilindi. R.Rask ham o'z asarida tillarning yaqinligini va o'xshashligini aniqlashda ularning grammatik qurilishi, tovushlarning bir-biriga mos kelishi kabi holatlar asos bo'lishini ta'kidlaydi. 1819-yilda Y.Grimmning «Nemis grammatikasi» nomli asarining birinchi jildi dunyo yuzini ko'rdi. 1920-yilda A.Vostokov qalamiga mansub «Slavyan tili haqida mulohazalar» nomli ilmiy asar chop etildi. E'lon qilingan bu ishlarda insoniyat tillarini yangi usul – tarixiy nuqtayi nazardan o'rganish metodi boshlab berildi.

Umuman, tilshunoslik fanining taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan olimlar — bu Ferdinand de Sossyur, Grosse, Boduen de Kurtene, N.V.Krusevskiy, eramizdan oldingi IV asrda yashagan hind olimi Panini, grek tilshunoslari Demokrit, Epikur, Geraklit, o'zbek tilshunoslari Mahmud Koshg'ariy, Zamaxshariy, Alisher Navoiy kabilardir. Ular til haqidagi fanning yaratilishida o'zlarining salmoqli ilmiy g'oyalari, izlanishlari bilan ishtirok etganlar.

Tilshunoslik umumiy tilshunoslikning muammolarini tushunishga tayyorlaydi va, shu bilan birga, til haqidagi dastlabki ma'lumotlarni beradi.

TILNING MOHIYATI

Tilshunoslik tarixida ikki qarama-qarshi fikr o'rtasida kurash boradi. Bu:

1. Avgust Shleyxer (XIX asr) asos solgan tilning tabiiy hodisa ekanligi haqidagi fikr. Bu g'oyaga binoan til paydo bo'ladi, rivojlanadi, kezi kelganda yo'q bo'ladi, o'ladi. Bu fikrni olimlar quyidagicha dalillaydilar: lotin, sanskrit

tillari o'lik tillar hisoblanadi. Bu tillar xuddi tabiiy hodisalar kabi paydo bo'lgan, yashagan va o'lgan.

2. Materialistik tilshunoslik til tabiiy hodisadir, degan g'oyani rad etadi. Tilning paydo bo'lishi va taraqqiyoti insoniyat jamiyati bilan uzviy bog'langan. Jamiyatdan tashqarida yashagan inson bolasi gapirmaydi. Irsiyat qonuniga tilning aloqasi yo'q. Masalan, o'zbek farzandi ruslarning qo'lida tarbiyalansa, ruscha gapiradi. Demak, til ijtimoiy xarakterga ega, chunki u jamiyat taraqqiyotidagi mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladi. Til jamiyat bilan paydo bo'lganidek, jamiyat bilan birga o'ladi.

Til – insoniyatning eng muhim aloqa vositasi. Aloqa boshqa vositalar bilan ham o'rnatilishi mumkin: Morze alifbosi, imo—ishora va boshqalar. Masalan, Afrikada uzoq masofaga axborot berish uchun qo'llanadigan nog'ora tovushlari, Kanar orollarida ishlatiladigan "Xushtak - tili" shular jumlasidandir. Boshqa aloqa vositalari tilga nisbatan yordamchi, ikkinchi darajalidir. Til va boshqa aloqa vositalarini birlashtiruvchi xususiyatlar quyidagilar:

- fikr va hissiyotni ifodalashi;
- ijtimoiy, chunki jamiyat tomonidan yaratilib, unga xizmat qilishi;
- moddiylik (tovush to'lqinlari, grafik chizmalar...);
- obyektiv borliqni aks ettirishi.

Ular orasidagi farqlar quyidagilar:

- til fikr va hissiyotlarni ifoda qiluvchi vosita. Inson uni barcha faoliyatida qo'llaydi. Boshqa aloqa vositalarining ishlatilish ko'lami cheklangan, masalan, ko'cha harakati belgilari faqat haydovchilarga xizmat qiladi;

- til quruq axborotning o'zinigina bir shaxsdan ikkinchi shaxsga yetkazmasdan, balki gapiruvchining bu axborotga munosabatini, uning xohish-istagi va bahosi, ruhiy holatini aks ettiradi.

- tildan boshqa hamma signal sistemalari sun'iydir, ular inson tomonidan yaratiladi va sharoitga ko'ra o'zgartirilishi mumkin. Sun'iy vositalarni yaratishda hamma odamlar emas, mazkur sohani yaxshi biluvchi kichik bir guruh ishtirok etadi. Til odamlarning istak – xohishiga bog'liq bo'lmaydi, uni jamiyat a'zolari o'zgartirmaydi. Til asrlar davomida jamiyatga xizmat qiladi. Til va jamiyat doimo bir – birini taqozo etadi. Boshqa signal sistemalari tilga nisbatan ikkilamchi, unga qo'shimcha vosita sifatida namoyon bo'ladi, tilni to'ldiradi.

Til o'ziga xos semiologik sistema (ishoralar sistemasi) bo'lib, jamiyatda asosiy va eng muhim fikr almashish quroli, jamiyat tafakkurining rivojlani-shini ta'minlovchi, avloddan—avlodga madaniy—tarixiy an'analarni yetkazuvchi vosita xizmatini o'taydi.

Til va tafakkur chambarchas bog'liq bo'lib, tilsiz fikrni ifodalash sira mumkin bo'lmaganidek, tafakkursiz til o'z ifodasini shakllantira olmaydi. Fikr va so'z munosabati juda murakkab bo'lib, fikr so'zlarda o'z ifodasini topmaguncha, ya'ni so'zlardan tarkib topgan ifoda qolipiga tushmaguncha yuzaga chiqmaydi. Fikrning mohiyatini tashkil etadigan har qanday idrok ham faqat so'zlar vositasi bilangina namoyon bo'ladi. Til va tafakkur faqat kishilargagina xos bo'lib, bosh miyaning moddiyligi bilan bog'liqdir. Til va tafakkur bir narsa emas. Tafakkur tashqi moddiy olamning kishilar miyasida aks etishining yuksak shaklidir. Til esa tafakkurni fikrning ma'lum bir shakliga solib, so'zlar, so'z birikmalari va jumlar orqali ifodalaydi.

Til grammatikaning o'rganish manbai, tafakkur mantiqning o'rganish manbaidir. Til barcha uchun birday xizmat qiladi. Bir tilda gaplashuvchi jamiyat a'zolarining fikrlashlari bir xil bo'lmaydi.

TILNING PAYDO BO'LISHI

Tilning qachon va qayerda paydo bo'lganligi hali aniqlangan emas. Uning paydo bo'lishi masalasi ko'p zamonlardan beri insoniyatni qiziq-tirib keladi. Bugunga qadar fanda eng dastlabki til (yoki tillar) qanday tovush yoki so'zlar yig'indisidan iborat bo'lgan, degan savolga aniq javob topilmagan. Ba'zi olimlarning fikricha, eng dastlabki til (tillar) taxminan bundan yarim million yil ilgari paydo bo'lgan. Til taraqqiyotining yozuv paydo bo'lgandan avvalgi holati biz uchun qorong'idir. U davrda qanday tovushlar talaffuz qilingani, ularning bir-biri bilan qay tarzda bog'langani, u so'zlarning qanday ma'nolarni ifodalagani kabi savollarga javob yo'q. Albatta, tilning paydo bo'lish jarayoni juda murakkab bo'lib, bu masala bilan tilshunoslikdan tashqari antropologiya, psixologiya va etnografiya kabi fanlar ham shug'ullanadi.

Tilshunoslik tarixidan ma'lumki, grek faylasuflari ikki xil farazni o'rta tashladilar. Demokrit va boshqalar narsa bilan narsa nomi orasida bog'lanish yo'q, til inson tomonidan yaratilgan, degan fikrni ilgari surishadi. Bular anomalistlar deyiladi. Platon boshliq olimlar narsa bilan uning nomi orasida bog'lanish bor, degan fikrni ilgari surishgan. Bu oqim analogistlar deyiladi.

Hozirgi tilshunoslik nuqtayi nazaridan qaraganda, dastlabki, ya'ni ilk chog'lardagi narsa nomi bilan ayni shu narsa orasida bog'lanish bo'lmagan. Bunday bo'lsa, tillarning soni 5000 dan ortib ketmasdi.

Tilning paydo bo'lishi haqida quyidagicha farazlar mavjud:

1. Tovushga taqlid farazi. Bunga ko'ra, ibtidoiy odamlarning turli tovushlarga, hayvon va qushlar ovozigga, tabiat hodisalariga taqlid qilishi jarayonida so'z yasalgan (kukushka, gavkat, miyov...).

Bu faraz noto'g'ri, albatta, chunki u til va tafakkur birligiga ziddir.

2. Undovlar farazi - ikkinchi farazdir. Bu qadimiy faraz bo'lib, uning asosida odamlar hayvonlarning baqiriq-chaqiriqlarini o'rganib, ular orqali o'zlarining ichki kechinmalari, g'am-alamlarini ifodalashgan (oh, uh kabi). Fransuz olimi Jan Jak Russo ham shu farazni quvvatlagan. Bu faraz ham tilning jamiyat bilan bog'liqligini inkor etadi. His-tuyg'ularni bildirish uchun jamiyatning mavjudligi shart emas. Lekin til faqat jamiyat bor joydagina mavjud.

3. Mehnat chaqiriqlari faraziga ko'ra, odamlar jamoa bo'lib mehnat qilayotganlarida mehnatni tashkil qilishda foydalanilgan tovushlar asosida til paydo bo'lgan, deb hisoblanadi.

Hozirgi zamon olimlarining dalolat berishicha, tilning paydo bo'lishida mehnat chaqiriqlarining dahli yo'q. Bu faraz ham tilning paydo bo'lishini jamiyatning paydo bo'lishi bilan uzviy bog'lay olmaydi.

4. Ijtimoiy kelishuv farazining asosiy kamchiligi, tilning paydo bo'lishini odamning paydo bo'lishi bilan bog'lamasligidir. Lekin bu faraz ham tilning paydo bo'lishini tushuntirishga o'z hissasini qo'shgan.

Tilning paydo bo'lishini dialektik materializm quyidagicha yoritib beradi: maymunlar odamga aylanar ekan, dastavval qo'lning vazifalari o'zgarib boradi, mehnat qila boshlaydi, oyoqda yurib qo'lga tayanmay qo'yadilar. Mehnat rivojlanib, odamlar yanada bir-birlariga jipslashib, bir-birlari bilan aloqa qilish zaruriyati paydo bo'ldi. Til — mehnat bilan birga taraqqiy etgan. Til va mehnat asta-sekin miyani rivojlantirib, tafakkurni yuzaga keltiradi. Mehnat, til va ong orasidagi munosabat hozirgacha davom etib kelmoqda.

Odamni ham, tilni ham kollektiv, ijtimoiy mehnat yaratdi. Til vaqt o'tishi bilan o'zgarib, taraqqiy etdi.

TILLARNING O'ZARO TA'SIRI VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI

Ibtidoiy jamoada kishilar urug' bo'lib yashaganlar. Bir nechta urug'lar qabilani tashkil qilgan. Bu uyushmalarning o'z tili bo'lgan. Qabilalar ko'payib, tarqala boshlaydi. Uzoqroq hududdagi qarindosh qabilalar bir tilning turli shevalarida so'zlashuvchi qabilalar uyushmasiga birlashadi.

Qabila ittifoqlarining umumiy tili bo'ladi, ayrim qabila tillari qabila tiliga nisbatan sheva holatini egallaydi.

Qabilalar ittifoqi xalqni tashkil qiladi. Xalqning asosiy belgilaridan biri milliy tilning bo'lishidir. Shevalar, milliy tillar urug'chilik davridan boshlab ko'payib boradi.

Shevalardagi farq ortib borib, yangi til paydo bo'ladi. Son o'zgarishi sifat o'zgarishiga olib keladi. Vaqt o'tgan sayin, masofa kengaya borib, yangi tillar paydo bo'ladi. Bu differentsatsiya va integratsiya (farqlanish va mujassamlashuv) hodisasi'dir. Shevalarning ko'payishi va yangi tillarning paydo bo'lishi tilshunoslikda farqlanish (differentsatsiya) deyiladi, ya'ni tillarning shevalarga ajralishi.

Til butun bir xalqqa xizmat qiladi, sheva esa xalqning bir guruhigagina taalluqli. Til ko'p funksiyalidir, hamma uchun umumiy aloqa vositasidir, ya'ni invariant vosita'dir. Millatning asosiy belgilari umumiy hudud, umumiy til, umumiy madaniyat birliklaridir. Shu belgilarni o'zida mujassamlashtirgan uyushma millat deyiladi. Bu uyushmaning tili milliy til deyiladi.

Milliy tilning xalq tilidan farqi unda adabiy yozuv shaklining mavjudligidir. Har bir millatning madaniy merosi ana shu tilda o'z aksini topadi. Tilning rivojlanish tarixi jamiyat tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Til taraqqiyotida qo'shni xalqlar o'rtasidagi turli munosabatlar, savdo-sotiq va madaniy aloqalar, urushlar o'z ta'sirini qoldiradi. Bu ba'zi tillarga ko'proq, ba'zilariga kamroq ta'sir etadi. Dunyoda sof tilning o'zi yo'q. Masalan, ingliz tili lug'at boyligining 30 foizi sof ingliz so'zlari bo'lib, qolganlari roman va sharq tillaridan o'zlashgan.

Tillarning chatishuvida substrat va superstat haqida gapirish mumkin (tag qatlam va ustki qatlam). Ikkala tushuncha mag'lub tilning g'olib tildagi elementlaridir. Bir tildan ikkinchi tilga so'zlarning o'zlashtirilishi substratga kirmaydi. Substratda g'olib til mag'lub tlni siqib chiqaradi va bunda mag'lub til g'olib tilga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Superstatda kelgindilar tili mahalliy tilga sezilarli ta'sir o'tkazadi, lekin uni siqib chiqara olmaydi.

Tilda inqilob bo'lmaydi. Tildagi o'zgarishlar asta-sekin evolyutsion yo'l bilan amalga oshadi. Til taraqqiyotida turg'unlik bo'lmaydi. U doim rivojlanadi.

Har qanday til o'z tarixiy taraqqiyoti davomida lug'at tarkibini ichki va tashqi manbalar hisobiga boyitib, rivojlantirib boradi. Til taraqqiyotining bu umumiy qonuniyati o'zbek tili uchun ham taalluqlidir. O'zbek tili lug'at tarkibining boyishida ichki manbalar muhim manbalardan hisoblanganda, dunyodagi hech bir til faqat o'z ichki manbalarigagina tayanib ish

koʻrmaganidek, oʻzbek tili uchun ham faqat oʻz soʻzlari, oʻz qatlam boyligi va imkoniyatlarigina kifoya qilmaydi. Oʻzbek tili lugʻat sostavining boyishi va takomillashuvida tashqi manba (resurs) muhim rol oʻynaydi. Umuman, dunyoda hech bir til boshqa tillardan mutloq ajralgan holda rivojlana olmaydi. Shu sababli, har qanday tilning lugʻat tarkibida shu til bilan oʻzaro aloqada boʻlgan boshqa tillarning elementlari mavjud boʻladi. Xalqlar oʻrtasidagi oʻzaro munosabatlar negizida tillararo soʻz almashtirish yoki oʻzaro soʻz oʻzlashtirish hodisasi sodir boʻladi. Chunki xalqlar oʻrtasida sodir boʻlgan oʻzaro munosabatlar natijasida oʻzlashgan moddiy ashyolar va maʼnaviy-maʼrifiy tushunchalar bilan birga, oʻz navbatida, ularni ifodalovchi leksemalar ham oʻzlashadi.

Dunyoning koʻpgina tilshunoslari tillarning oʻzaro aloqasi xususida talaygina ilmiy izlanishlar olib borishgan. Olib borilgan tadqiqotlarning koʻpchiligida bu masalaga ijtimoiy-tarixiy hamda psixologik nuqtayi nazardan yondashilgan, yaʼni muayyan bir til tarixini oʻrganish orqali mazkur tilning oʻz taraqqiyoti davomida tarixning u yoki bu davrida boshqa tillar taʼsiriga tushishi va buning natijasida tillar oʻrtasida oʻzaro soʻz almashish hodisasi kuzatilgan. Tabiiyki, tillar oʻrtasida oʻzaro soʻz almashish aloqasining miqdoriy natijalari turli tillarda turlicha boʻladi. Jahon tillari orasida hech qachon va hech qayerda boshqa tillar taʼsiriga tushmagan yoki oʻz lugʻat boyliklaridan boshqa tillarga bermagan til topilmasa kerak. Shuningdek, hech bir tirik til boshqa bir til bilan oʻzaro aloqaga kirishmaslik kafolatini bera olmaydi. Ayniqsa, oʻzaro aloqada boʻlgan xalqlarning tillari bir-birlariga taʼsir etishi, bir-birini boyitishi uchun xizmat qilishi, bunday oʻzaro taʼsirning leksikada samarali boʻlishi maʼlum fakt. Xalqlarning oʻzaro aloqalari, tillarning bir-biriga taʼsiri turli davrlarda, turli sharoitlarda oʻziga xos koʻrinishda boʻladi. Bunday oʻzaro taʼsir ayrim davrlarda kuchsiz darajada boʻlsa, boshqa bir davrda sezilarli va samarali tarzda boʻladi. Shu bilan birga, bunday oʻzaro taʼsir baʼzi vaqtlarda stixiyali tarzda boʻlsa, ayrim davrlarda uni maʼlum qonun-qoidalar asosida yoʻlga solish, unga insonning faol aralashuvi talab etiladi.

Darhaqiqat, turli tarixiy davrlarda azaliy oʻzbek tili koʻplab boshqa tillar bilan oʻzaro aloqada boʻldi. Shu bois, oʻzbek adabiy tilining lugʻat tarkibida qadimgi uygʻur, soʻgʻd, xitoy, arab, moʻgʻul, fors-tojik kabi koʻplab tillarning elementlari mavjuddir. Bu tillar oʻzbek tili lugʻat tarkibiga turli davrlarda, turli darajada, turli yoʻllar bilan taʼsir etgan. Shunga koʻra, oʻzbek tiliga oʻtgan soʻzlarning soni ham turli miqdordadir. Ayni shunday holatni oʻzbek tilining barcha terminologik sistemalarida ham toʻliq kuzatish mumkin.

Quyida o'zbek tilining tarixiy taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatgan va u bilan muomalada bo'lgan tillar mavzusini o'zbek kitobatchilik terminologiyasi timsolida berishga harakat qildik.

Ta'kidlash lozimki, ba'zi turkiy tillarda bo'lganidek, o'zbek kitobatchilik terminologiyasi shakllanishining dastlabki bosqichlarida (XI-XII asrdan XX asr boshlariga qadar) o'zbek adabiy tilining lug'at boyligidan ayni sohaga oid terminlar yaratishda asosiy manba o'laroq yetarli darajada foydalanilmagan. Bu yo'nalishda asosiy ustunlikka, birinchi navbatda, arab tili, keyin esa, fors-tojik tili ega bo'lgan. Shu bois, o'zbek kitobatchilik terminologiyasining shakllanishida arab hamda fors-tojik tillarining o'zmi katta bo'lgan.

ARAB TILINING TA'SIRI

O'zbek tili leksikasida arabcha so'zlarning mavjudligi o'tmishda Markaziy Osiyo hududlarining arablar tomonidan egallanishi hamda uning tarixiy-ijtimoiy oqibatlari bilan bog'liqdir. Sodir bo'lgan siyosiy hamda ma'naviy o'zgarishlar mahalliy xalqlar intellektual turmush tarzining barcha sohalariga arab tili va arab madaniyatining kirib kelishiga zamin yaratdi. Buning natijasida, arab tilining keng tarqalishi, bu tilda yozishga, o'qishga, muomala qilishga va diniy aqidalarni bajarishga to'g'ri kelgani mahalliy xalqlarning ma'lum darajada arab tilini egallashiga olib keldi. Bu hol, o'z navbatida, o'zbek-arab ikki tilliligi hodisasini tug'dirdi. Chunki mahalliy xalq tomonidan arab tili o'rganilishining yana muhim sabablaridan biri, bizningcha, arablar bilan birga islom dini bilan kirib kelgan muqaddas Qur'oni Karimning arab tilida bo'lganligidir. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, arab tili o'zbek tiliga, ba'zi tillardagi (adigey tili, lak tili kabi Dog'iston xalqlari tillari) singari, faqat islom dini tili sifatidagina emas, balki fan tili, rasmiy idoraviy uslub tili, badiiy adabiyot tili sifatida ham ta'sir etdi. Natijada, mahalliy xalq vakillari o'z ona tili bilan bir qatorda arab tilida erkin yozadigan va gapira oladigan bo'ldi. O'rta Osiyolik mashhur olimlar Al-Xorazmiy, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abunusr Forobiy, Ahmad al-Farg'oniy kabilar o'z ilmiy asarlarini arab tilida yozganlar.

Turkiy tillarga dastlab diniy, so'ngra ijtimoiy-siyosiy, ilmiy va madaniy terminologiyaga oid arabizmlar kirib keldi. Arabcha so'zlar nafaqat turkiy tillarga, balki u bilan doimiy birga yashab kelgan fors-tojik tiliga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Ko'pgina adabiyotlarda o'zga tillardan so'z o'zlashtirishning asosiy manbai sifatida boshqa tillardan qilingan tarjimalar ko'rsatiladi. Albatta,

bu to'g'ri. Kitobatchilik sohasida ham arabcha yoki forscha leksik birliklarning o'zbek tiliga kirib kelishida u tillardan qilingan davlat ahamiyati darajasidagi tarjimalarning o'rni katta bo'lgan. Bunday tarjimachilik ishlaridan ko'zda tutilgan asosiy maqsad turkiy xalqlarni Sharqda takomil topgan fan va adabiyot yutuqlari bilan keng tanishtirishdir. Shu maqsadda, asosiy tarjimalar arab va fors tillaridan amalga oshirilgan.

Arabcha so'zlarning o'zbek tiliga kirib kelishidagi yana boshqa bir manba bu arab kitobatchilik san'atining butun borlig'i bilan turkiy xalqlar, birinchi navbatda, o'zbek xalqi madaniyatiga kuchli ta'sir etishi bilan bog'liqdir. Biz bilamizki, arab kitobatchiligi islom dini yoyilishining dastlabki bosqichlarida muqaddas Qur'oni Karimning ko'chirib tarqatilishiga bo'lgan ehtiyoj natijasida shakllandi va rivoj topdi. Bunday deyishimiz uchun ma'lum bir asoslar bor. Chunki, ba'zi manbalarda yozilishicha, islom dinining paydo bo'lishiga qadar arablar o'zlarining muayyan bir yozuvlariga ega bo'lmagan. To'g'ri, III-IV asrlarga qadar ularda oromiy yozuvining arabcha varianti qo'llanishda bo'lgan, lekin bu yozuv turi u qadar yoyg'in bo'lmaganligi sababli arab xalqi tarixi va hayotiga oid rivoyat hamda ertaklar, asosan, avloddan avlodga og'zaki rusumda yetib kelgan. Islom dinining paydo bo'lishi va uning natijasida Arab halifaligining tuzilishi bilan arab xalqining madaniy, siyosiy, iqtisodiy hayotida keskin o'zgarishlar sodir bo'ldi. Uning natijasida arab kitobatchilik madaniyati shu qadar rivoj topdiki, kitobatchilikning asosan qo'lda bajarilishiga qaramasdan, O'rta asr Yevropa madaniyatida ham tasavvur etib bo'lmaydigan darajadagi sifatda va miqdorda qo'lyozma kitoblar tayyorlandi. Hatto tarixning suronli bo'ronlaridan omon qolib, bugungi kunimizga qadar yetib kelgan va arab kitobatchilik madaniyatining namunasi bo'lgan o'sha qimmatbaho xazinaning bir qismi ham yuz minglab jildni tashkil etadi.

Demak, arab kitobatchiligining takomili bu sohaga oid arabcha terminlarning tez sur'atlar bilan shakllanishiga turtki bo'ldi. Tarixiy vaziyat arab kitobatchilik san'ati bilan birga unga oid terminlarning o'zbek tiliga ko'p miqdorda kirib kelishiga katta shart-sharoit yaratib berdi.

Bu bilan biz islomiyatga qadar bugungi O'zbekiston zaminida kitobatchilik ishi bo'lmagan, deyish fikridan yiroqmiz. Albatta, islomiyatga qadar ham biz yashab turgan hududda fan, madaniyat gullab-yashnagan, lekin ular haqidagi yozma manbalar bizgacha to'liq etib kelmagan. Ba'zi bir manbalar, xususan, «yunon, arman va suriyalik tarixchi olimlarning, shuningdek, O'rta Osiyo - Eron eposi materiallari, ulug' mutafakkir Firdavsiyning o'lmas «Shohnoma»si, S.P.Tolstov hamda Ya.G'ulomovning

arxeologik kuzatishlari natijasida to'plangan materiallarga asoslanib, Xorazm va O'rta Osiyo jahon madaniyati taraqqiyotining qadimiy o'ch'qlaridan bo'lganligini, hozirgi o'zbeklar, tojiklar va turkmanlarning qadimiy avlodlari yuksak madaniyatga ega bo'lganliklarini bilib olamiz» (Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. — T.: O'qituvchi, 1994. — B. 154.).

O'rta Osiyoda, xususan, qadimgi O'zbekiston hududida nafis kitob yaratish san'ati XI-XVI asrlarda o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqqan, desak yanglishmaymiz. Bu davrlarda qo'lyozma asarni ko'chirish, kitobxon didiga uyg'un shaklda bezash, uni juzlash, muqovalash, saqlash kabi jarayonlarni o'z ichiga oluvchi kitobatchilik sohasi san'atning maxsus bir yo'nalishiga aylandi. Shuningdek, kitobatchilik san'at darajasiga ko'tarilgan soha bo'lishi bilan birga o'zida juda og'ir va murakkab jarayonlarni mujassamlashtirgan edi. Bu ishlarni amalga oshirishda bir necha xil yuksak malakali kasb-hunar egalari ishtirok etib, ular turli xildagi mehnat qurollaridan foydalangan holda faoliyat ko'rsatganlar. Ana shu jarayon, mehnat qurollari, vujudga kelgan kasb-hunar nomlarini ifodalovchi so'zlarning aksariyat qismi bevosita arab tilidan o'zlashtirildi. Shunday holatlar bo'ldiki, ilgari o'zbek tilida faol qo'llanishda bo'lib kelgan ba'zi o'zbekcha (turkiy) so'zlar o'rnini ham arabcha o'zlashmalar egalladi. Masalan, shunday so'zlardan biri arabcha *kitob* so'zidir. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilda «yozuv», «xat», «maktub», «*kitob*» kabi ma'nolarni ifodalashda asli turkiy bo'lgan *bitig* termini keng qo'llangan. Lekin XV-XVI asrlarga kelib, «muayyan mazmundaagi, siralamadagi qo'lyozma matnlarni bir muqova ostida juzlab tikilgan asar» ma'nosini ifodalashda asli turkiy *bitig* termini o'rnini arabcha *kitob* termini to'liq egalladi.

Mahmud Koshg'ariyning yozishicha, qadimda o'zbeklar yozuv qurollaridan hisoblangan siyohdonni *bitigu* so'zi orqali ifodalashgan. *Bitigu* so'zining etimologiyasi ham *bitig* singari asli turkiy «*bitmoq*» fe'lga borib taqalishi ma'lum. Keyinchalik *bitigu* termini o'rnini ham arabcha *dovot* so'zi to'liq egallaydi. Ma'lum vaqtga qadar *bitigu* va *dovot* terminlari parallel tarzda qo'llangan. Keyinchalik arab tili ta'sirida *dovot* turkiy *bitigu* so'zini leksikadan siqib chiqargan. Shuningdek, *bitigu* o'rnida arabcha yana bir termin — *mihbara* ham *dovot* terminiga sinonim tarzida muomalaga kirib kelgan.

Alisher Navoiy o'z asarlarida kitobatchilikka oid terminlarni eng ko'p qo'llagan. Navoiyning bu xizmatlari o'zbek kitobatchilik terminologiyasining shakllanishida va taraqqiy etishida muhim omil bo'ldi. Alisher Navoiy asarlari leksikasini o'rganish borasida olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'r-

satdiki, «Alisher Navoiy asarlarida bu temaga (yozuv va unga bog‘liq bo‘lgan so‘zlar) doir 136 ta so‘z qaydlangan. Shulardan faqat bir so‘z (*turkcha* — yozuvning turi) o‘zbekcha va bir so‘z (*navisandalik*) forscha-tojikcha va o‘zbekcha, yana ikki so‘z (*mujallidlig‘, muloliq*) o‘zbekcha va arabcha morfemalar qo‘shilishidan yasalgan. Qolgan barcha so‘zlar forscha-tojikcha, arabcha hamda ularning so‘z yasovchilari qo‘shilib kelgan holda uchraydi» (Bafoyev B. Navoiy asarlari leksikasi. —T.: Fan, 1983. — B.150). B.Bafoyev o‘z tadqiqoti natijasi sifatida aytadiki, yozuvga doir terminlarning 81 tasini arabcha, 37 tasini fors-tojikcha terminlar tashkil etadi. Demak, kitobatchilikka oid terminlarning salmoqli qismi arab tilidan o‘zlashgan. Albatta, Navoiy qo‘llagan bu terminlarning barchasi ham bugungi kunga qadar yashay olmadi. Lekin ularning muayyan qismi bugungi o‘zbek kitobatchilik terminologiyasida ma‘nolari yo toraygan, yo kengaygan holatlarda qo‘llanmoqda.

Masalan, quyidagi Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, o‘zbek tiliga o‘zlashib, bugungi kunda muomalada bo‘lib turgan arabizmlarning barchasida ham ma‘no anglatish darajasi asliy manba tildagi ma‘no darajasi bilan uyg‘unlashmaydi. Ba‘zilarining tushuncha mohiyati kitobatchilik nuqtayi nazaridan butunlay o‘zgargan. Masalan, *jadval* terminining dastlabki ma‘nosi kitobatchilikda eng ko‘p qo‘llangan bezak turlaridan birini anglatgan bo‘lsa, bugungi kunda uning semantikasida keskin o‘zgarish sodir bo‘lgan va uning dastlabki ma‘nosi yo‘qolgan. Natijada, *jadval* leksemasi o‘zining bugungi ma‘no anglatishi jihatidan mustaqil termin sifatida kitobatchilik terminologiyasi tizimidan chiqib ketdi. U hozirgi o‘zbek adabiy tilida «muayyan shakl asosidagi ma‘lumotlar; dars, mashg‘ulot, faoliyat xatti-harakatlarning tartib ro‘yxati» kabi ma‘nolarni ifodalamoqda. Xuddi shuningdek, *raqam* leksemasi ham avvalgi «*yozuv, bitish*» kabi asliy ma‘nolarini butunlay yo‘qotgan. Tarixiy taraqqiyot jarayonida ma‘no hajmining tamoman o‘zgarishi, leksik ma‘noning avvalgisiga nisbatan farqli voqelikni bildirishi tufayli yangi mazmun kasb etgan: «1. *Sonni ifodalovchi grafik belgi. 2. Bitor son bilan ifodalangan miqdor, ko‘rsatkich. 3. Bir turdagi predmetlarga tartib bilan qo‘yilgan son; nomer*». Yoki *muharrir* terminini ko‘raylik, dastlab «*asar yozuvchi, muallif*», «*tahrir qiluvchi*» ma‘nolarida qo‘llangan bo‘lsa, bugun uning «*asar yozuvchi, muallif*» ma‘nolari yo‘qolgan, faqat «*tahrir qilgan yoki qiluvchi*» ma‘nosigina saqlanib qolgan. Ayni shunday hodisa *unvon* terminida ham sodir bo‘lgan. U dastlab kitobatchilik sohasida «*qo‘lyozmaning nomi, sarlavhasi, sarvaraq, ba‘zi hollarda ekslibris, ya‘ni kitob belgisi*» kabi ma‘nolarni anglatgan bo‘lsa, bugun uning o‘zbek tilidagi

Navoiyda qoʻllangan arabcha terminlar	Terminning Navoiy asarlaridagi maʼnosi	Terminning bugungi maʼnosi
Varaq	Qogʻoz varagʻi. Yozigʻ, yozilgan qogʻoz.	Kitob, daftar va shu kabilarning oldinma-orqa har ikki sahifasi.
Bob	Kitob boʻlimi.	Kitob, asar, maqola kabilarning har bir ayrim qismi.
Dovot	Siyohdon, yozish uchun siyoh solinadigan idish.	Siyohdon
Jadval	1. Sharq kitobatchiligida eng koʻp qoʻllangan bezak turi.	Uning ushbu maʼnosi yoʻqolgan
Jild	1. Kitobning muqovasi; kitob jildi. 2. Jild (tom).	1. Jild (tom). 2. «Kitobning muqovasi» maʼnosi qisman yoʻqolgan, uning oʻrnida ikkinchi bir arabcha soʻz — muqova termini qoʻllanadi.
Juz(v)	1. Kitob sahifalarining birikuvi natijasida toʻplangan boʻlak, qism, parcha. 2. Qoʻlyozma varaqlarini muqovalash vaqtida birlashtiriladigan alohida-alohida qismlari	Tikilgan daftar, kitobcha yoki kitobning bir boʻlagi.
Juz(v)don	Qogʻoz va yozuvlar solinadigan charmdan ishlangan papka , juzgir.	Papka
Insho	1. Ijod, sochma asar. 2. Yozuv, xat.	Terminning «yozuv, xat» maʼnolari yoʻqolgan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida u «taʼlim muassasalarida ona tili va adabiyotdan yozma ish» maʼnosida qoʻllanadi.
Kitob	1. Kitob. 2. Maktub, xat, risola.	Biror matn yozilgan varaqlardan iborat, juzlab tikilgan, muqovalangan qadimgi qoʻlyozma asar; matnli hajmi 48 sahifadan ortiq boʻlgan nodavriy kitob nashri.
Lavh	1. Kitob tagligi. 2. Yangi savod chiqaradigan oʻquvchilarning xat mashq qiladigan taxtasi; yozuv taxtasi.	Kitobni qoʻyib oʻqish uchun yasalgan maxsus moslama.

Navoiyda qoʻllangan arabcha terminlar	Terminning Navoiy asarlaridagi maʼnosi	Terminning bugungi maʼnosi
Lavha	1. Sharq kitobchiligidagi asosiy badiiy bezaklardan birining nomi. 2. Lavh; yoyiq narsa; yozuv taxtasi	Kitobning boshiga, bob va fasllari avvaliga sahifaning eni boʻylab solingan naqsh.
Miqroz	Kitobchilikda qogʻozlarni maʼlum bir oʻlchamda kesishda qoʻllangan qaychi.	Uning bu maʼnosi yoʻqolgan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida «sham soʻxtasini kesadigan kichkina qaychi» maʼnosida qoʻllanadi.
Mujallid	Qoʻlyozmani kitob holiga keltirib, muqovakovchi usta	Mujallid mustaqil termin sifatida isteʼmoldan chiqib ketgan. Uning oʻrnida muqovasoz yoki muqovachi terminlari qoʻllanadi.
Mundarija	Biror narsaning ichiga kirgan, darj (kiritish, qayd etish) qilingan.	Kitob yoki qoʻlyozmaning boshida yoki oxirida uning fasl va boʻlimlarini, odatda betlari bilan koʻrsatuvchi roʻyxat.
Munshiy	Yozuvchi, kotib.	Saroyda yozuv ishlarini olib borgan kotib.
Musavvada	Biror yozuvning birinchi nusxasi, qoralama (hali oqqa koʻchirilmagani).	Dastlabki xomaki yozuv, oqqa koʻchirilmagan matn.
Musavvir	Miniatyurachi rassom; naqqosh; suratkash.	Rasm soluvchi sanʼatkor, rassom, suratkash.
Musannif	Kitob tuzuvchi, muallif.	Uning mazkur maʼnosi yoʻqolgan. Badiiy asarlarda «tasnif etuvchi, kitob, musiqa kabilarning muallifi, tuzuvchi» maʼnolarida qoʻllanadi.
Muharrir	Yozuvchi; tahrir qiluvchi	Tahrir qilgan yoki qiluvchi
Nusxa	1. Yozuv, biror yozuvning aynan koʻchirilgani. 2. Kitob, risola.	Bosma yoki yozma asarning har bir donasi.
Raqam	Yozuv, bitish	Terminning mazkur maʼnosi yoʻqolgan
Risola	1. Kitobcha 2. Maktub	Biror kasbga, sohaga va uning tartib-qoidalariga oid kitobcha, ustav.

Navoiyda qo'llangan arabcha terminlar	Terminning Navoiy asarlaridagi ma'nosi	Terminning bugungi ma'nosi
Satr	Yozuvning bir yo'li.	Bosma yoki qo'lyozma asarning va umuman maktub, hujjat kabilarning har bir yo'li
Safha	Sahifa, varaq, bet.	Kitob varag'ining har bir tomoni; varaq betidagi matn; gazeta, jurnal kabilarning ma'lum masalaga bag'ishlangan yoki biror umumiy mavzu bilan bog'langan bir beti.
Tazkira	Shoirlar, olimlarning tarjimai hol va asar namunalaridan tuzilgan to'plam.	Yozuvchi va shoirlar to'g'risida qisqa ma'lumot berilgan va she'rlaridan misollar keltirilgan to'plam; antologiya.
Tasnif	Biror asar yaratish.	Terminning mazkur ma'nosi yo'qolgan
Tahrir	Yozish, asar yozish	Yozma ishni, asarni tuzatishlar kiritib yaxshilash, tuzatish.
Unvon	Qo'lyozmaning nomi, sarlavhasi; sarvaraq; ba'zi hollarda ekslibris, ya'ni kitob belgisi	Terminning mazkur ma'nosi yo'qolgan
Xat	I. Yozuv, xat.	Maktub, noma.
Xattot	O'tkir xushxat, yozuv san'atkori, yozuv ishini o'ziga kasb qilib olgan kishi, ayniqsa, suls va nasx kabi yozuvlarga mohir odam.	Chiroyli va aniq yozadigan odam; kalligraf.
Qalam	Qamish qalam.	O'rtasiga ingichka, uzun grafit joylangan cho'p shaklidagi yozuv quoli.
Hoshiya	Kitob chetlaridagi izoh-sharh.	Kitob yoki daftarning atrofidagi xat yozilmay ochiq qoldirilgan qismi.

leksik ma'nosi butunlay o'zgarib ketgan. Endi u kitobatchilik sohasi bilan bog'liq bo'lmagan butunlay farqli bo'lgan ma'noni bildirmoqda: «*Biror ish-faoliyat sohasidagi xizmat yoki mutaxassislik darajasini belgilovchi maxsus ta'xis qilingan nom*».

Bundan tashqari, Alisher Navoiydan keyingi davrlarda kitobatchilik ishining taraqqiy etib borishi bilan arab tilidan yana boshqa yangi terminlar

ham o'zlashtirildi. Masalan: *matbuot, nashriyot, nashr, noshir, matbaa* va boshqalar.

Ayni zamonda, arabcha o'zlashmalarning ba'zilari o'zbek tilining ichki qonuniyatlariga to'liq bo'ysungan holda o'zbek tilidagi so'z yasovchi qo'shimchalar olish orqali yangi so'zlar yasalishida faol ishtirok etmoqda. Bunday terminlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: *muqovachi, muqovachilik, muqovalash, muqovasoz, matbaachi, matbaachilik, noshirlik, nashriyotchi, nashriyotchilik, muharrirlik, tahrirlash, sahifalash, jildlash, tasniqlash, kitobshunoslik, matnshunoslik, muqovashunos, muqovashunoslik, xattotlik, kotiblik, kitobchilik* va boshqalar.

Shuningdek, ayrim arabcha o'zlashmalar dastlabki o'zlashgan vaqtlarida tilimizda faol qo'llanishda bo'lgan bo'lsa, hozirgi kun nuqtayi nazaridan eskirishi, ya'ni ular anglatgan tushunchalarning texnik taraqqiyot tufayli yo'q bo'lib ketishi yoki ularning o'rnini yangi terminlar egallashi natijasida ular arxaik termin sifatida iste'moldan chiqib ketgan. Masalan: *avroq*, varaqning arabcha ko'plik shakli, ya'ni «varaqlar»; *dabir*, kotib; *kutub*, «kitob»ning ko'plik shakli, kitoblar; *manqul*, naql etilgan, bironing aytganlaridan ko'chirilgan; *manqut*, nuqta qo'yilgan, nuqtali (harflar haqida); *marqum*, yozilgan, bitilgan, raqam qilingan; *midod*, yozuv ishida qo'llangan siyoh; qoralik, qurum, dud; *mistar*, chiziqsiz qog'ozga chiziq tushirish uchun qalin qog'ozga iplar tortib yasalgan chizg'ich; *mirqoz*, qog'ozgarlikda qog'oz qirqishda ishlatiladigan qaychi; *mudavvin*, to'plovchi, biror fanga oid ma'lumotlarni to'plab, izohlab, kitob holiga keltiruvchi; *mujavvid*, kitob (Qur'onu Karim)ni qiroat bilan o'qish ilmining olimi; harflarni to'g'ri talaffuz qilib, qoidaga muvofiq o'quvchi, qiroat qiluvchi; yaxshilovchi; *mujadval*, jadvallangan, jadval tortilgan (kitobni ziynatlash uchun uning varaqlari hoshiyalaridan matnni ajratib turadigan rangli chiziqlar tortilgan); *mujaddid*, ijod etuvchi, yangidar yaratuvchi; *mujallad*, jildlangan, muqovalangan kitob; jild, tom; *mujallid*, kitobni jildlovchi, muqovasoz, sahhof; *muzahhab*, zarhal qilingan, tilla suvi berilgan varaq; *muzahhib*, qo'lyozma sahifalarini oltin suvi bilan bezovchi, zarhal qiluvchi usta; *mukotabot*, o'zaro xat yozishuv; maktublar; *muntahab*, bir yoki bir necha fanga oid muhim masalalarni tushuntirib beruvchi asar; saylab olingan (asarlar yoki matn); *muntahib*, qo'lyozma nusxalarini ko'chiruvchi; saylab (tanlab) oluvchi; *munshaot*, maydaroq nasriy asarlar; xatlar to'plami; *munshiy*, yozuvchi, kotib; Atorid (Merkuriy) sayyorasi; *munsho*, yozilgan, bitilgan; *murakkab*, yozuv ishlarida qo'llangan siyoh; *muraqqa'*, rasmlı kitob; *musavvada*, qo'lyozmaning ilk nusxasi, qoralama

(hali oqqa ko'chirilmagan); *musannaf*, tasnif etilgan, tuzilgan, yozilgan (kitob holiga keltirilgan) asar; *musannafot*, tasniflar, tasnif bo'lgan (tuzilgan)lar, asarlar; *musannif*, kitob (asar) yozuvchi, tasnif etuvchi, muallif; *musovada*, xatga olish, yozish, xat; qoralama; *mushaf*, kitob, risolalar to'plami; Qur'oni Karim; *muqattaot*, qit'alar, qisqa she'rlar, parchalar; kesik narsalar; *muharrar*, yozilgan, tahrir qilingan; *nasx*, ko'chirish, nusxa olish; eski arabcha yozuv (xat)ning bir turi; *roqim*, xat yozuvchi, kotib; *ruq'a*, maktub, parcha qog'ozdagi yozuv; arzi oxlos yozilgan xat; *ruqum*, «raqam»ning ko'pligi, yozuvlar; *sahv*, yozuvda yo'l qo'yilgan xato; *sahvul-qalam*, qalam xatosi, yozuvdagi yanglishlik; *sahoyif*, «sahifa»ning ko'pligi, sahifalar, varaqlar, betlar; *sijil*, mahkamada hukm, farmon kabi asosiy hujjatlar yoziladigan daftar; mahkamada hukmnomalar yozilgan qog'oz; qozi muhri bosilgan hujjat; *sijillot*, qozixonada qozi tomonidan berilgan vasiqa, hukmnoma kabi hujjatlarning mazmuni yozilib qoldiriladigan maxsus daftar; *tadvin*, she'r va boshqa asarlarni to'plab, tartibga keltirib, kitob holiga solish, devon tuzish; *tasnif*, asar yaratish, turlarga ajratish; *tasonif*, «tasnif»ning ko'pligi, *tasniflar*; *tafosir*, «tafsir»ning ko'pligi, tafsirlar; *tafosir kutub*, izohli kitob, Qur'oni Karim oyatlari sharhlangan kitob; *tafsir*, sharh, izoh, biror matnning ma'nosini yechish; Qur'oni Karim oyatlarini izohlash va shu to'g'rida yozilgan kitob va boshqalar.

FORS-TOJIK TILINING TA'SIRI

Ma'lumki, o'zbek xalqi juda qadimdan eroniy tilda so'zlashuvchi aholi bilan birga yashab kelgan, shu jihatdan, ularning madaniy-iqtisodiy turmush tarzida ko'plab mushtaraklik elementlarini uchratamiz. Biz yuqorida aytdikki, jamiyatdagi har qanday o'zgarish, birinchi navbatda, tilda o'z aksini topadi. Demak, o'zbek xalqi turmush tarzidagi bu yaqinlik o'zbek tiliga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmadi. Somoniylar sulolasi davrida (IX-X asrlar) arab tili o'rniga «forsiyi dari» yoki forsiy til, ya'ni dariy deb atalgan mahalliy til adabiy til sifatida keng yoyilgan. «Forsiyi dari», ya'ni fors adabiy tiliga Xurosonda yashovchi tojiklarning so'zlashuv tili asos bo'lgan. Umuman, Somoniylar hukmronligi davrida fors-tojik tilining nufuzi yanada ortdi. Natijada, forsiy adabiy til arab tilini she'riyatdan tamoman siqib chiqardi va u fan, adabiyot va madaniyat tiliga, qolaversa, rasmiy davlat tili darajasiga ko'tarildi. Bularning ta'sirida diniy adabiyotlargina arab tilida yozilgan bo'lsa, fors-tojik tilida dunyoviy adabiyot namunalari yaratildi va u mahalliy turkiy tillarga, ayniqsa, o'zbek tiliga kuchli ta'sir o'tkaza oldi.

Har ikki tilning o'zaro hamkorlik qilishi o'zbek-tojik bilingvizmi hodisasini vujudga keltirgan muhim omil hisoblanadi.

Ma'lumki, tillarning o'zaro ta'siri ikki ko'rinishda bo'ladi. Birinchisi, tillarning o'zaro genetik jihatdan yaqinligi nuqtayi nazaridan, ikkinchisi, tillar o'rtasida genetik jihatdan hech qanday aloqalar bo'lmagan holdagi yaqinlik, ya'ni so'z o'zlashtirishdir. Ijtimoiy-tarixiy shart-sharoit faqatgina bir tilning ikkinchi tilga ta'sir etish yo'nalishini belgilab beradi, xolos. Ikki til o'rtasidagi o'zaro aloqaning natijalari nafaqat mazkur tilning taraqqiy etishidagi asosiy omil bo'lgan tarixiy sharoitlarga, balki shu til strukturasining o'ziga xos xususiyatlariga ham bog'liq bo'ladi. O'zbek tili fors-tojik tilidan har ikki jihatga ko'ra ham ta'sirlana oldi.

Hozirgi o'zbek tili leksikasida anchagina miqdorda forscha-tojikcha so'zlar bo'lib, o'zbek tili leksikasida turkiy so'zlardan keyin miqdor jihatidan ikkinchi o'rinda turadi. Albatta, aytilgan bu fikrlar umumiy o'zbek tili leksikasiga tegishlidir. O'zbek tilining barcha terminologik sistemalarida bu miqdor ko'rsatkichi bir xilda emas. Masalan, o'zbek quruvchilik terminologiyasida forscha-tojikcha o'zlashmalar arabcha o'zlashmalarga nisbatan ko'p miqdorni tashkil etadi. Lekin o'zbek kitobchilik terminologiyasida buning tamoman aksini ko'ramiz, ya'ni forscha-tojikcha o'zlashma terminlar arabcha o'zlashmalarga nisbatan ancha kam miqdorni tashkil etadi. Bu hodisa, ayniqsa, siaxron aspektda yanada yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunki, ayni soha terminosistemasida diaxron aspektda sof holda uchrovchi forscha-tojikcha terminlar mavjud bo'lgan bo'lsa, sinxron aspektda (nazm va nasr tilida «maktub» ma'nosida qo'llanuvchi *noma* terminidan tashqari) bunday holat deyarli kuzatilmaydi. Ular aksariyat hollarda forscha-tojikcha affikslar, prefiks va affikslashgan so'zlar o'zbekcha yoki arabcha so'zlar (asos)ga qo'shilib keladi. Yoki fors-tojik tilida sof arabcha negizlar asosida forscha-tojikcha morfemalar yordamida ko'p miqdorda yangi so'zlar vujudga keltirildi. Bu so'zlar poetik nutq, rasmiy yozishmalar tili va ilmiy uslub uchun qulay va zaruriy so'z va terminlar edi. O'zbek tili mana shunday nutqiy vositalarga muhtojlik sezganida buni fors-tojik tilidan oldi. Diaxronik aspektda sof holda uchrovchi forscha-tojikcha o'zlashmalar (bu terminlarning ba'zilari adabiyotlarda stilistik bo'yog'dorlikni oshirish maqsadida bugun ham muomalada bo'lib turadi): *daftar, kilik, siyoh, fihrast, xoma, xomazan, xomatarosh, iskanja, muhra, nol, noma, nomabar, nomaoro (xushxat kotib), navisanda, xushnavis, nigor (ishlangan rasm, surat, tasvir), nigoranda, nigorish, nigorxona, nishon, ro'znoma, sarnoma, sarsuxan, sheroza (kitob muqovalarini muqovalashda uni yaxshilab tutib turuvchi ipak tasma; muqova, muqova naqshlari)* va boshqalar.

RUS TILI VA U ORQALI YEVROPA TILLARINING TA'SIRI

Ma'lumki, rus tilining o'zbek tiliga ta'siri fors-tojik, arab tillariga nisbatan ancha keyingi vaqtlarda sodir bo'la boshlagan. Bu jarayon, asosan, XIX asrning ikkinchi yarmidan, ya'ni O'rta Osiyoning Chor Rossiyasi tomonidan istilo etilishidan e'tiboran boshlandi. Rus tilidan so'z o'zlashtirish leksema o'zlashtirish usulining ikki turiga ko'ra, birinchisi, o'zicha, ya'ni leksemani hech qanday o'zgarishsiz olish, ikkinchisi, kalkalab olish orqali amalga oshirildi. Dunyo tilshunosligida boshqa tillardan termin o'z-lashtirish masalasiga alohida e'tibor bilan qaraladi va u doimo tilshunos olimlarning diqqat markazida turibdi. Bu yo'nalishda ko'plab ilmiy tadqiqot natijalari e'lon qilinmoqda. Xususan, rus tilshunosi N.V Yushmanov kse-noleksika (*yun. xenos - o'zga, begona + yun. lexikos - so'zga oid, lug'aviy < lexis - so'z, ibora, nutq o'rami*) haqida so'z yuritib, boshqa tillardan so'z o'zlashtirishni uch turga bo'ladi: 1) ksenomaniya (*yun. xenos - o'zga, begona + yun. mania - aqldan ozganlik; mayl, intilish, hirs qo'yish, ruju qilish*) - o'zlashmalarga ko'proq e'tibor bilan qarash; 2) utilitarizm (*lot. utilitas - foyda, manfaat*) - almashtirish imkoni bo'lmagan va foydali bo'lgan o'zlashmalarni tilda saqlab qolish; 3) purizm (*fr. purisme < lat. purus - toza, sof: tilni o'zga til elementlaridan tozalashga intilish*) o'z so'zlari bilan almashtirish. Ko'pgina tilshunoslar zamonaviy terminologlarni «utilitarist» bo'lishlarini, ya'ni o'zlashma termin haqida aql bilan ish ko'rish va unga aniq baho berishni, bunda terminologiyaning eng asosiy tamoyili bo'lgan sistemalilikka qat'iy amal qilishni tavsiya etadilar (Суперанская А.В. и др. *Общая терминология: Вопросы теории.* - М.: Книга, 1989. - С. 213). Bizningcha, dunyo taraqqiyotida sodir bo'layotgan tez o'zgarishlar davrida bu tamoyilga amal qilish faqat foydadan xoli emas. Buni hozirda dunyoning ko'pgina tillaridagi aynan o'zlashgan so'zlar miqdori ham tasdiqlab turibdi. Ayni shunday holatni turkiy tillar misolida ham ko'rishimiz mumkin. Masalan, turk tilshunosi professor Hamza Zulfiqorning yozishicha, so'nggi yillarda fan-texnika sohasida sodir bo'lgan «keskin taraqqiyot natijasida Yevropa tillaridan juda ko'plab leksik birliklar turk tiliga oqib kelmoqda. Shunga iqror bo'lishimiz kerakki, o'z tilimizda yasalgan terminlardan ko'ra boshqa tillardan olingan so'z va terminlar miqdori anchagina ko'pdir. Umuman, terminlar masalasi barcha taraqqiy etgan davlatlarda ham muammo bo'lib turibdi. G'arb xalqlari termin yaratishda o'lik til holiga kelib qolgan lotin va yunon tillari elementlaridan hamda o'z tillari imkoniyatlaridan samarali foydalanishga harakat qilmoqdalar. Maxsus muassasalar

hozir ham termin yaratish ishi bilan jiddiy shug'ullanmoqdalar. Bizdagi holat tamoman boshqacha. Biz ular tayyorlab bergan so'z va terminlarni aynan olish yo'lidan boryapmiz» (Hamza Zulfikar. Terim Sorunlari ve Terim Yapma Yollari. – Ankara: Turk Dil Kurumu Yayinlari, 1991. –S.153).

Bunday holatni dunyoning ko'plab tillarida ham kuzatish mumkin. Demak, rus tili yoki Yevropa tillaridan aynan termin o'zlashtirish birgina o'zbek tili uchun emas, balki dunyoning ko'pgina tillariga xos bo'lgan xususiyatdir. Zotan, tillar o'zaro aloqa qilmasdan taraqqiy eta olmaydi.

O'zbek kitobatchilik terminologiyasida rus tili va u orqali Yevropa tillaridan aynan o'zlashtirilgan terminlar miqdori salmoqlikdir. Quyida ularni so'z o'zlashtirish usullarining turlariga ko'ra alohida-alohida ko'rib chiqamiz.

I. Rus tili va u orqali Yevropa tillaridan so'zlarni o'zicha, ya'ni hech qanday o'zgarishsiz o'zlashtirish. So'z o'zlashtirishning bu usulida bir tildagi so'z ikkinchi tilga aynan yoki ba'zi bir fonetik o'zgarishlar bilan qabul qilinadi. Leksemani bunday usulda o'zlashtirish hodisasi shu tilda boshqa tildan kirib kelgan fan-texnika yangiligi va unga oid tushunchani ifodalovchi so'z yoki uni tarjima qilish imkoniyati, zaruriyati bo'lmagan holatlarda amalga oshiriladi. O'zbek terminologiyasi, xususan, kitobatchilik terminologiyasida rus tili va u orqali Yevropa tillaridan aynan yoki hech qanday o'zgarishsiz o'zlashtirilgan terminlar miqdori anchagina bo'lib, ular o'zbek tiliga, asosan, rus tilidan bevosita olingan. Lekin bu leksemalar ichida genetik manbalariga ko'ra turli tillarga mansub, ya'ni rus tilining o'zi uchun ham o'zlashma qalam hisoblangan lug'aviy material mavjud. Shuning uchun o'zbek kitobatchilik terminologiyasidagi mavjud rus tili va u orqali Yevropa tillaridan aynan o'zlashgan terminlar genetik-etimologik manbaga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1. Rus tilining o'z terminlari: *koreshok, ottisk, granka, atlas, zavod, polosa* va boshqalar.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'zbek kitobatchilik terminologiyasidagi rus tili va u orqali Yevropa tillaridan o'zlashgan terminlarni tarixiy-etimologik nuqtayi nazardan tahlil qilganimizda rus tilining o'z so'zlari nihoyatda kam sonni, asosiy qismini rus tili orqali Yevropa tillaridan o'zlashgan terminlar tashkil qilar ekan. Ko'pgina sohalarga oid terminologik leksikalarda inglizcha o'zlashmalar asosiy o'rinni egallasa, o'zbek kitobatchilik terminologiyasida yunoncha, qolaversa, lotincha o'zlashmalar ko'p miqdorni tashkil etadi. Demak, ayni soha terminologiyasining rus tili materialida ham shu holat mavjuddir. Chunki, o'zbek tiliga bu o'zlashmalar rus tili vositasida o'zlashgan. Rus tiliga Yevropa tillaridan so'z o'zlashtirishda ularda rus tili xususiyatlariga

uyg'un shakldagi ma'lum bir fonetik o'zgarishlar sodir bo'lgan. Ularning rus tili orqali o'zicha o'zlashtirishda deyarli o'zgarishsiz olingan. Shu bois ularning o'zbek tilidagi yozilishi va ma'no ko'lami rus tilidagisi bilan aynidir.

2. Rus tili orqali Yevropa tillaridan o'zlashgan so'zlar. Bularning genetik-etimologik tahlili quyidagi ko'rinishga ega:

a) *grek tilidan rus tili orqali o'zlashgan so'zlar.* Grekcha o'zlashmalarning rus tiliga o'tish jarayoni umumslavyan birligi davridan boshlangan. Keyingi davri VI asrda bo'lib o'tgan Bolqon urushidan keyingi voqealar bilan bog'liqdir. Bunda Vizantiyaning slavyan davlatlarini xristianlashtirishdagi faol ishtiroki g'arbiy slavyan tillariga, undan rus tiliga ko'plab grekcha so'zlarning o'zlashuviga keng yo'l ochdi. Albatta, kitobatchilikka oid grekcha termin (so'z)larning rus tiliga o'zlashishi muayyan bir davrni o'z ichiga olmaydi, balki bu jarayon turli davrlarda turlicha bo'lgan. Quyida rus tili orqali o'zlashgan kitobatchilikka oid grekcha terminlar tarkibi bilan tanishamiz: *fototipiya* (*photos* - yorug'lik, *nur vatypos* - namuna, tamg'a, qolip, iz), *tipografiya* (*typos* - namuna, tamg'a, qolip, iz va *grapho* - yozaman), *termografiya* (*therme* - issiq va *grapho* - yozaman), *stereotipiya* (*stereos* - qattiq va *ty-pos* - namuna, tamg'a, qolip, iz), *monotip* (*monos* - bir *vatypos* - namuna, tamg'a, qolip, iz), *monografiya* (*monos* - bir va *grapho* - yozaman), *avtotipiya* (*autos* o'zim va *typos* - namuna, tamg'a, qolip, iz), *antologiya* (*anthologia* - gul terish, tanlash, «*anthos*» - gul, lego - teraman, tanlayman), *bibliofil* (*biblion* - kitob va *philia* - sevgi, muhabbat), *diafaniya* (*diaphanes* - shaffof), *gektograf* hamda *gektografiya* (*hekaton* - yuz (son) va *grapho* - yozaman), *geliografiya* (*helios* - quyosh va *grapho* - yozaman), *daktilografiya* (*daktylos* - barmoq va *grapho* - yozaman), *diazotipiya* (*di* - ikki hissa (azot) va *typos* - namuna, tamg'a, qolip, iz), *diazografiya* (*di* - ikki hissa (azot) va *grapho* - yozaman), *kserografiya* (*xeros* - quruq va *grapho* - yozaman), *kriptografiya* (*kryptos* - mahfiy va *grapho* - yozaman), *litografiya* (*lithos* - tosh va *grapho* - yozaman), *logogramma* (*logos* - so'z va *gramma* - yozuv belgisi), *termografiya* (*therme* - issiq va *grapho* - yozaman), *poligrafiya* (*polys* - ko'p va *grapho* - yozaman), *paragraf* (asli «*paragraphe*» dan *paragrapheos* yasalgan - yonidan yozaman: kitob, maqola yoki rasmiy hujjatlarda § belgisi hamda tartib son bilan belgilanadigan matnning mustaqil bir qismi; § belgisining o'zi va boshqalar.

b) *lotin tilidan rus tili orqali o'zlashgan terminlar.* Umuman, lotin tili rus tili leksikasining boyishida o'ziga xos o'rin egallaydi. Ayniqsa, ilmiy-texnikaviy hamda ijtimoiy-siyosiy sohalarga oid terminologiyada grekcha o'zlashmalarning ta'siri sezilarli darajada bo'lgan. Rus tiliga lotincha

o'zlashmalar polyak va ukrain tillari orqali kirib kelgan va bu jarayon, asosan, XVI - XVIII asrlarga to'g'ri keladi. Lotin tilidan rus tili orqali o'zbek tiliga aynan o'zlashgan terminlarning asosiy qismi rus tilidagi shakl va shamoyili bilan bir xildir. Masalan: *avtor au(c)tor* - yaratuvchi), *vokabula* (*vocabulum* - so'z), *interlinyaj* (*inter* - oralig'ida, o'rtasida va *linea* - chi-ziq, chegara), *illyustratsiya* (*illustratio* - yoritish, ko'rgazmali tasvirlash), *inkunabula* (*incunabula* - yosh bolalik davri; ilk qadam), *kaptal* (*capitellum* - bosh, kallak), *korrektor* (*corrector* - to'g'rilovchi, tuzatuvchi), *korrektura* (*correctio*, *correctura* - to'g'rilash, tuzatish), *kontrtitul* (*contra* - qarshi va *titulus* - yozuv, sarlavha), *konvolyut* (*convolutus* - birlashtirilgan, o'ralgan), *kodeks* (*codex* - kitob), *kapitel* (*capitellum* - bosh), *litera* (*lit(t)era* - harf), *manuskript* (*manuscriptum*: *manus* - qo'l va *seribo* - yozaman), «*ligatura*» (*ligatura* < *ligare* - o'zaro bog'lash), *referat* (*refero* - xabar beraman), *reproduksiya* (*re* - lotin tilidagi old qo'shimcha bo'lib, yangilash, harakatni takrorlash kabi ma'nolarni ifodalaydi va *productio* - ishlab chiqarish hamda asar), *rotator* (*roto* - aylantiraman > *rotator* - aylantiruvchi), *seriya* (*series* - qator), *signatura* (*signatura* - ifodalamoq, ko'rsatmoq), *ekslibris* (*ex libris* - kitobdan) va h.z.

c) *fransuz tilidan rus tili orqali o'zlashgan terminlar*: *tiraj* («*tirage*» - nusxalash, bosish), *medieval* (*medieval* - O'rta asrga oid), *buklet* («*bouclette*» - bejirim uzuk, halqacha), *broshyura* («*brocher*» - tikmoq > «*brochure*» - tikilgan), *deshifrovka* («*dechiffre*r» - o'ylab topish, yechish), *jurnal* («*journal*» - kundalik, gazeta), *pap'ye-mashe* («*papier mache*» - ezilgan qog'oz) va boshqalar.

d) *nemis tilidan rus tili orqali o'zlashgan terminlar*: *diamant* («*Diamant*» - olmos): sahifadagi jadval ustunlari sarlavhalarini terishda qo'llanadigan 4 punktli keglardan iborat bosmaxona harfini ifodalaydi, ushbu so'z fransuz tilida ham mavjud va ayni ma'noda qo'llanadi; *lyasse* («*Lesereichen*» - lentali xatcho'p), *dekel* («*Deckel*» - qoplama) va boshqalar. Shu o'rinda aytib o'tmoqchimizki, nemis tilining boshqa tillarga nisbatan qo'shma so'z yasash imkoniyatlari ancha keng. Masalan, shunday fikrlar ham borki, slavyan tillari uchun qo'shma so'zlar yasalishi u qadar xarakterli hisoblanmaydi. Nemis tiliga xos bo'lgan bu qulaylik bu tilda tuzilishiga ko'ra ixcham va mohiyatan aniq bo'lgan terminologik tamoyilning asosiy talablariga javob beruvchi qo'shma so'z shaklidagi terminlar miqdorining sezilarli darajada ko'p bo'lishiga olib keldi. Ba'zida nemis tili ichki qonuniyatlari asosida qo'shni yoki qarindosh til elementlaridan foydalangan holda ham qo'shma so'zlar yasalaveradi.

O'zlashma terminlar orasida komponentlari Yevropa tillari elementlaridan iborat bo'lib, muayyan tilda yasalgandan keyin rus tiliga va u orqali o'zbek tiliga o'zlashgan terminlar ham mavjud. Masalan, nemischa *Kolumnentitel* qo'shma so'zi rus tiliga va u orqali o'zbek tilga *kolontitul* shaklida o'zlashgan va u «har bir sahifaning ustki hoshiyasiga yozilgan kitob yoki asarning nomi, muallifning familiyasi, lug'atlarda shu sahifadagi birinchi va oxirgi so'z haqidagi ma'lumot» ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi. Bu termin aslida nemis tili negizida ikki xorijiy komponentlarning qo'shiluvi natijasida hosil bo'lgan: fransuzcha «*colonne*» (ustun), lotincha «*titulus*» (yozuv, sarlavha). Shunga o'xshash, nemischa *Kolumnenziffer* qo'shma so'zi rus tiliga *kolonsifra*, o'zbek tiliga *kolonsifr* shaklida o'zlashgan va u «*kitob va jurnal kabi bosma nashr betlariga qo'yilgan tartib raqami*» ma'nosini ifodalaydi. Nemis tilida bu so'z fransuzcha «*colonne*» (ustun) hamda polyak tilidan nemis tiliga o'zlashgan deya taxmin qilingan «*ziffer*» (bu so'zning dastlabki o'zlashma manbasi arabcha«???» dan bo'lib, uning birlamchi ma'nosi «*nob*», keyinchalik «*raqam*», «*son*» ma'nolarida qo'llana boshlangan. Ushbu element italyanchaga «*cifra*», fransuzchaga «*chiffre*», inglizchaga «*cifher*» shaklida o'zlashgan) so'zlarining qo'shiluvidan yasalgan.

Shuningdek, nemis tilini rus tili uchun (go'yo rus tili o'zbek tili uchun bo'lgani singari) boshqa tillardan o'zlashgan so'zlarni o'zida tayyorlab beruvchi vositachi til sifatida ham ko'ramiz. Masalan, rus tilidagi va ayni zamonda o'zbek tilidagi *matritsa* termini nemis tilidan o'zlashgan. Uning nemis tilidagi shakli «*Matrize*» bo'lib, u nemis tiliga lotin tilidan o'zlashgan, uning lotinchadagi shakli «*matrix*» (bachadon; manba, boshlanish)dir. Rus va o'zbek tillaridagi *pergament* termini ham asli grekcha «*pergamos*» hamda «*pergamenos*» so'zlarining nemis tilidagi «*pergament*» shaklidan aynan qolip ko'chirilgan ko'rinishidir.

O'zbek tilidagi *kursiv*, *foliant* terminlari ham rus tiliga nemis tilidan aynan o'zlashtirilgan. Aslida, nemischa «*Kursiv*» va «*Foliant*» so'zlari lotin tilidagi «*cursivus*» (yuguruvchi) hamda «*folium*» (varaqa) so'zlarining nemischalashtirilgan shakllaridir.

Shunga o'xshash holatlar fransuz tili vositasida ham amalga oshgan. Masalan, o'zbek va rus tillaridagi *guash* termini rus tiliga fransuz tilidan o'zlashgan. Uning fransuz tilidagi shakli «*gouache*» bo'lib, italyancha «*guazzo*» (suvli bo'yoq)ning fransuz tilidagi o'zlashma shaklidir. *Byulleten* terminining etimologik ildizi yanada chuqurroq: lotincha «*bulle*» (muhrlangan hujjat) > italyancha «*bulletino*» (yozuv, yozma qayd, varaqa) > fransuzcha «*bulletin*» (saylov qog'ozi; jurnal; yozuv, qayd etish; ma'lumot; kvitan-

siya). O'zbek kitobchilik terminologiyasida shunday ko'rinishga ega bo'lgan yana bir qancha o'zlashma terminlar mavjud:

- lotincha «*minium*» (kinovar - qizil rangli mineraldan tayyorlangan qizil bo'yoq; surik - qizg'ish, to'q sariq yoki qizg'ish-jigarrang bo'yoq) > italyanча «*miniatura*» > fransuzcha «*miniature*» > ruscha *miniatyura* > o'zbekcha *miniatyura*;

- italyanча «*carto*» (qog'oz) // «*cartone*» > fransuzcha «*carton*» > ruscha *karton* > o'zbekcha *karton*;

-lotincha «*memoria*» (xotira) > fransuzcha «*memoires*» > ruscha *memuar* > o'zbekcha *memuar*;

-lotincha «*frons*» (rod padej: «*frontis*» - *pehona, old tomon*) «*aspicere*» (ko'rmoq) > fransuzcha «*frontispice*» > ruscha *frontispis* > o'zbekcha *frontispis*;

-lotincha «*folium*» (varaқ) > nemischa «*Folie*» > polyakcha «*folga*» > ruscha *folga* > o'zbekcha *folga* va boshqalar.

Bundan tashqari, nemis tilining o'z so'zlari bo'lgan va rus tili orqali o'zbek tiliga aynan o'zlashgan terminlar sirasiga yana quyidagilarni kiritish mumkin:

- nemischa «*Kegel*» > ruscha *kegl* > o'zbekcha *kegl*: bosmaxona harflarining katta-kichikligi;

- nemischa «*Kante*» > ruscha *kant* > o'zbekcha *kant*: kitob tayyorlashda muqovaning qir qiladigan cheti;

- nemischa «*Vorsatz*» > ruscha *forzats* > o'zbekcha *forzats*: kitobning muqova tavaqasi bilan blokini biriktirib turadigan o'rtasidan buklangan qog'oz varag'i;

- nemischa «*Falzen*» > ruscha *falsovka* > o'zbekcha *falsovka*: bosilgan varaqlarni ma'lum tartibda, sahifa raqamlari to'g'ri keladigan qilib buklash;

- nemischa «*Tiegel*» > ruscha *tigel* > o'zbekcha *tigel*: qog'ozni bosma formaga bosadigan metall taxta va boshqalar.

O'zbek tiliga o'zlashgan shunday terminlar borki, ularning komponentlari rus tiliniki emas:

-o'zbekcha *rotaprint* < ruscha *rotaprint* < lotincha «*ratare*» (aylantirmoq) + inglizcha «*print*» (bosmoq, chop qilmoq);

-o'zbekcha *diapozitiv* < ruscha *diapozitiv* < grekcha «*dia*» (orqali, vositasida) + lotincha «*positivus*» (ijobiy);

-o'zbekcha *sinkografiya* < ruscha *sinkografiya* < nemischa «*Zink*» (lotincha «*zincum*» - rux) + grekcha «*grapho*» (yozaman);

-o'zbekcha *avtoreferat* < ruscha *avtoreferat* < grekcha «*autos*» (o'zim) + lotincha «*refero*» (xabar beraman, ma'lumot beraman);

-o'zbekcha *geliogravyura* < ruscha *geliogravyura* < grekcha «*helios*» (quyosh) + fransuzcha «*gravure*» (o'yma naqsh);

-o'zbekcha *teksoprint* < ruscha *teksoprint* < lotincha «*texera*» (tayyorlash, qurish) + inglizcha «*print*» (bosmoq, chop qilmoq);

-o'zbekcha *linotip* < ruscha *linotip* < lotincha «*linea*» (chegara, chiziq) + grekcha «*typos*» (namuna, tamg'a, qolip, iz va boshqalar).

Ko'rib o'tilgan bu o'zlashma terminlarning ba'zilarida ularning tildan tilga o'zlashib borishi, shuningdek, jamiyat taraqqiyotida sodir bo'lgan texnik o'zgarishlar natijasida ma'no hajmining kengayishi, leksik ma'noning avvalgisiga nisbatan kengroq voqelikni ifodalashi kuzatiladi. Masalan, *miniatyura* terminining ilk ma'nosi «*qadimgi qo'lyozma kitoblarni rang-barang qilib bo'yashda ishlatilgan qizil, to'q sariq yoki qizg'ish rangli bo'yoqni anglatgan*» bo'lsa, hozirda u «*O'rta asrga oid qo'lyozma asarlar va kitoblarda bo'yoqlar bilan chizilgan nafis rasm, surat, bezakli bosh harf yoki lavha; nozik va chiroyli qilib ishlangan kichkina rasm, surat; shunday surat va rasm solish san'ati; adabiyot, teatr, estrada va sh.k.dagi kichik hajmli janr*» kabi ma'nolarni ifodalashga xizmat qilmoqda.

Shuningdek, ba'zi terminlarda tarixiy taraqqiyot jarayonida leksema ma'nosi hajmi (ko'lami)ning torayishi yoki leksik ma'noning avvalgiga nisbatan torroq voqelikni ifodalashi, ya'ni ma'no torayishi hodisasi sodir bo'lgan. Masalan, umuman «*qog'oz*» ma'nosidagi *karton* leksemasi hozirda faqat «*maxsus ishlangan qalin, qattiq qog'oz turi*» ga nisbatan qo'llanadi.

Rus tili va u orqali Yevropa tillaridan so'zlarni kalkalab olish. Har bir til lug'at tarkibini yangi so'zlar bilan boyitishda kalkalash ham muhim o'rin tutadi. Kalkalash orqali sodda so'zlar bilan birga qo'shma so'z hamda birikma shaklidagi terminlar ham hosil qilinadi. O'zbek kitobchilik terminologiyasi tarkibiga kiruvchi termin (so'z)larning muayyan qismi kalkalash yo'li bilan o'zlashgandir. Chunki terminologiyada kalkalashning o'ziga xos o'rni bor. Shu o'rinda *kalka* (fran. *calque* – *nusxa, taqlid*, ingl. *translation loan-word*, nem. *Abklatsch, Ubersetzungslahnwort*) so'zi xususida qisqacha to'xtalib o'tsak. Tilshunoslikda kalkalashga bo'lgan qiziqish u qadar uzoq tarixga ega emas. Buni *kalka* so'zining termin sifatida keyinroq muomalaga kirganligi ham tasdiqlaydi. Lekin, ba'zi olimlarning fikricha, kalkalashning leksik hodisa sifatida «payqab qolinishi» unga bu nomning berilishidan ancha oldin sodir bo'lgan. Xorijda *kalka* so'zining termin sifatida ilk qo'llanilishi XIX asr oxiri XX asr boshlariga to'g'ri keladi. Uni ilmiy termin sifatida fransuz tilshunos olimi Sh. Balli birinchi bo'lib muomalaga kiritgan. Unga ko'ra, horijiy tildan olingan namunaga ko'ra g'ayriixtiyoriy (mexanik)

ravishda yasalgan soʻz va iboralar *kalkalar* deb atalgan. Agar Sh. Balli faqat kitobiy kalkalar haqida fikr yuritgan boʻlsa, B. Unbegaun kalkalashning tillarning oʻzaro munosabat ti-piga koʻra sodir boʻlishi (kalkatushunchasi orqali har doim bilingvizmni nazarda tutish) haqida munozara yuritadi. Shuningdek, B. Unbegaun *kalka* maqomini belgilashda kalkalashning tom maʼnoda nemis tilidagi *Lehnbersetzung* (oʻzlashma-tarjima) yoki *Ubersetzungsentlehnung* (tarjima-oʻzlashma) deb nomlanishlari bilan mos kelishini, bunga koʻra, kalkalash jarayoni mohiyatan soʻz oʻzlashtirish va uni tarjima qilish prinsiplariga asoslanganini aytadi. Haqiqatan ham, kalkalash, oʻzlashtirish va tarjimalash tushunchalarining mazmunan bir-birlariga yaqinligi shubhasizdir. Chunki ular orqali boshqa tillardan soʻz olishning uch imkoniyatidan unumli foydalanishga yoʻl ochiladi. Soʻz olishga imkoniyat yaratuvchi bu uch usulni umumiy holda soʻz oluvchi tilda xorijiy leksemaning ekvivalentlarini vujudga keltirish deb qabul qilishimiz mumkin. Bunda ekvivalent ikki xil xarakterda boʻladi: birinchi turida oʻzlashtirayotgan tildagi soʻz ayni shu tilga oid morfemalardan quriladi, ikkinchi turida esa, transliteratsiyalangan, yaʼni boshqa tildagi leksemaning alfavit harflari oʻzlashtirayotgan tildagi alfavit harflar bilan ifodalangan leksik birliklardan iborat boʻladi.

Hozirgi oʻzbek adabiy tili leksikasining boyishida kalkalash yoʻli bilan soʻz hosil qilishning muhim oʻrni bor. Kalkalash yoʻli bilan oʻzga tilga mansub soʻz namunasi (andozasi) asosida oʻz til materiali bilan yangi soʻz hosil qilinadi. Demak, kalkalash yoʻli bilan yangi soʻz hosil qilinarkan, bu ham tilning ichki imkoniyatlari asosida soʻz yasalishi hisoblanadi. Baʼzi ishlarda «kalkalash yoʻli soʻz yasash usuliga kirmaydi. Chunki kalkalashda soʻzning qismlari boshqa til modeliga mos ravishda tarjima qilinadi, ular sunʼiy tarzda birikadi» tarzidagi fikrlar ham mavjud (Tursunov U. va boshq. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. — T.: Oʻzbekiston, 1992. — B. 204).

TIL SISTEMA SIFATIDA

Sistema nima? Bu savolga turli manbalarda turlicha javoblar berilgan. Taniqli oʻzbek tilshunosi, professor Abduhamid Nurmonov sistema nima ekanligiga javob berishdan oldin buning qanday muhim belgilardan iborat ekanligiga eʼtibor berish lozimligini taʼkidlaydi. Avvalo, har qanday sistema ichki boʻlinuvchanlik xususiyatiga ega. Demak, sistema muayyan ichki tuzilishga ega boʻlib, ikki va undan ortiq qismlarning oʻzaro munosabatidan tashkil topadi. Masalan, bir tup daraxtni olsak, bu daraxt sistema sifatida ichki

tuzilish birliklarining o‘zaro munosabatidan iborat. Uning ichki tuzilish birliklari ildiz, tana va shox hamda ularning munosabatidan tashkil topgan.

Sistemaning ikkinchi jihati shundan iboratki, sistemani tashkil etgan uzvlar o‘zaro shartlangan, bir-birini taqozo etuvchi ko‘p pog‘onali munosabatda bo‘ladi. Masalan, ildizsiz tananing, tanasiz shoxning bo‘lishi mumkin emas. Ularning har qaysisi bir-birini taqozo etadi, bir-biri bilan shartlangan.

Sistemaning uchinchi jihati shundaki, har qanday sistema ichki bo‘linuvchanlik xususiyatiga ega bo‘lganligi tufayli, sistemani tashkil etgan qismlar bilan sistema o‘rtasida ham munosabat bo‘ladi. Bu munosabatni: «...dan tashkil topadi», «...ning tarkibiga kiradi» ifodasi bilan ko‘rsatish mumkin. Boshqacha aytganda, butun va bo‘lak, tur va jins munosabatini o‘z ichiga oladi. Masalan, daraxt va uning ildizi, tanasi, shoxi, barglari o‘rtasida butun va bo‘lak munosabati bo‘lsa, daraxt bilan olma, o‘rik, shaftoli o‘rtasida tur va jins munosabati mavjud.

Sistemaning to‘rtinchi jihati uning ichki tuzilishining pog‘onaviyligidir. Ya‘ni butun va bo‘laklik, tur va jinslik munosabati nisbiy xarakterga ega. Ma‘lum jinslarga nisbatan tur, bo‘laklarga nisbatan butun bo‘lgan yoki tur tarkibiga kirib bo‘lak yoki jins bo‘lishi mumkin. Masalan, olma bir necha navlarning umumlashmasi sifatida navlarga nisbatan tur, har qaysi nav esa jins bo‘lib kelsa, daraxtga nisbatan olma jins rolini o‘ynaydi.

Sistemaning beshinchi jihati substansionalligidir. Ya‘ni substansiya va uni bevosita kuzatishda tazohirlar orqali voqelanishi, umumiylik – xususiylik, mohiyat – hodisa, imkoniyat – voqelik dialektikasining o‘zida namoyon qilishidir.

Shunday qilib, bir-birini taqozo etuvchi ikki va undan ortiq unsurlarning o‘zaro shartlangan munosabatidan tashkil topgan butunlik sistema sanaladi. (Nurmonov A., Yo‘ldoshev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. Toshkent: Sharq, 2001.)

Demak, biz yuqorida sistemaning umumiy ta‘rifini bilib oldik. Umuman, har qanday til ham o‘zining tuzilishi, ayrim unsurlarining o‘zaro munosabati bilan butun bir sistemani tashkil etadi. Tilning fikrlarni ifodalashi, his-tuyg‘ularni bildirishi, fikr ifodalaydigan eng kichik birlik bo‘lgan gapning so‘zlardan tashkil topishi, bu so‘zlarning asosiy materiali tovush ekanligi, so‘zlarning ham, tovush hodisalarining ham, so‘z shakllarining (formalarining) ham, so‘zlarni biriktirib, so‘z birikmasi va gap hosil qilishning ham o‘z ma‘lum qoidalari borligi bizga ma‘lum. Ana shu sanab o‘tilgan holatlarning barchasi tilda mundarija, shakl (forma) va funksiyaning o‘zaro bog‘liqligini, tildagi qonun-qoidalarining shu uch

tomonga asoslanganligini, demak, fonetik, leksik va grammatik sistemalarning organik aloqasini – tilning qismlari bir-biri bilan bog'langan yaxlit, bir butun hodisa – sistema ekanligini ko'rsatadi. (O'zbek tili grammatikasi. 1-tom. Morfologiya. -Toshkent: Fan, 1975). Yuqoridagi holatlardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, har bir til fonetik tuzilish, grammatik qurilish va lug'at tarkibidan iborat. Tilning mazkur tarkibiy qismlari ma'lum qonun-qoidalar negizida bir-biri bilan bog'lanib, butun bir tilni hosil qiladi. O'z navbatida, til esa mana shu birikmalar asosida uzviy bog'langan holda bir butun sistemani tashkil etadi. Ayni zamonda, tilning fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi va lug'at tarkibining har biri ham alohida bir sistemani tashkil etadi. «Sistema» (tizim) so'zining tilshunoslik termini sifatidagi izohi quyidagicha: «1. O'zaro munosabatlar bilan bog'langan, bir butun bo'lib uyushgan til unsurlari majmui: Til sistemasi (tizimi). So'z yasash sistemasi (tizimi). 2. Ma'lum bir grammatik kategoriyaga xos ichki bo'linishlarning bir butunligi: Kelishiklar sistemasi (tizimi). Mayllar sistemasi (tizimi)». (Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. - Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002).

TIL VA TAFAKKUR

Insoniyat bilan birga paydo bo'lgan til uning hayotida eng muhim rolni o'ynab kelgan va bundan keyin ham o'z ahamiyatini yo'qotmaydi. Til, eng avvalo, inson va uning tafakkuri shakllanishidagi zaruriy shartlardan biridir. Aniq nutqning paydo bo'lishi insonning bilish, idrok qilish jarayonlarini tamoman o'zgartirib yubordi. Til tufayli inson tafakkuri boyidi, moddiy dunyodagi narsa va predmetlarni ongi orqali idrok qilish, ular ustidan mulohaza yuritish, ularga oid fikrlarini so'z bilan ifodalash imkoniga ega bo'ldi. Til ilk boshdan e'tibran hech bir narsa bilan almashtirib bo'lmaydigan xizmatni, ya'ni inson tafakkurida umumlashtiruvchi vazifani bajarib keladi.

Psixologiyada ham insonning tafakkur faoliyati haqida aytilganda hissiy bilish bilan birga til va nutqning o'zaro bog'liqligi alohida ko'rsatib o'tiladi. Bunda inson psixikasi bilan hayvonlar psixikasi o'rtasidagi asosiy farqlardan biri namoyon bo'lishi ta'kidlanadi. Hayvonlarning o'ta oddiy, juda sodda tafakkuri hamma vaqt faqat hayvoniy harakat tafakkuriligidan qoladi; ular hech qachon mavhum, bivosita bilish darajasiga yetmaydi. Ularning, ya'ni hayvonlarning tafakkuri ayni chog'da go'yo ko'z o'ngilarida turgan narsalarni bevosita idrok qilish bilan ish ko'radi. Ana shunday jo'n tafakkur

hayvoniy harakat tarzidagi narsalar bilan munosabatda bo'ladi va bunday hayvoniy harakat doirasidan chetga chiqmaydi. Faqat nutq paydo bo'lgach, bilinyotgan obyektдан ma'lum bir xususiyatni ajratib olib, uni maxsus so'z yordamida tasavvurda yoki tushunchada mustahkamlash, qayd etish imkoniyati tug'ildi. Tafakkur so'zda o'zining moddiy qobig'iga ega bo'ladi, tafakkur faqat so'z orqali boshqalar uchun va o'zimiz uchun ham bevosita realikka aylanadi. Inson tafakkurini, u qanday shaklda amalga oshirilmasin, tilsiz amalga oshirib bo'lmaydi. Har qanday fikr nutq bilan chambarchas bog'liq holda paydo bo'ladi va rivojlanadi. U yoki bu fikr qanchalik chuqur va asosli suratda o'ylangan bo'lsa, u so'zlarda, og'zaki va yozma nutqda shunchalik aniq hamda yaqqol ifodalangan bo'ladi. Yoki, qandaydir fikrning so'z orqali ifodasi qanchalik ko'p takomillashgan, sayqallangan bo'lsa, ayni shu fikrning o'zi shunchalik yaqqol va tushunarli bo'ladi.

Kishi o'zining fikr-mulohazalarini boshqalar uchun ovoz chiqarib ifodalab berar ekan, buning bilan u shu mulohazalarni o'zi uchun ham ifodalaydi. Fikrni ana shu tarzda so'zlar orqali ifodalash, mustahkamlash, fikrni so'zlarda qayd qilish fikrni bo'lishni anglatadi, diqqatni mazkur fikrning turli o'rinlarida va qismlarida tutib turishga yordam beradi hamda fikrning qismlarini yanada chuqurroq tushunishga imkon tug'diradi. Shu tufayli keng, izchil, sistemali mulohaza yuritish, ya'ni tafakkur jarayonida tug'ilgan hamma asosiy fikrlarni bir-biri bilan aniq va to'g'ri solishtirib ko'rish mumkin bo'ladi. Shunday qilib, so'zda, fikrni ifodalashda tafakkurning eng muhim zaruriy, mulohazali, mantiqiy bo'laklarga ajratilgan va anglashilgan tomonlari berilgan bo'ladi. Fikrni so'zda ifodalash va mustahkamlash orqali u yo'qolmaydi hamda paydo bo'lishi bilanoq o'chib qolmaydi. Fikr so'z iboralarida — og'zaki yoki yozma so'z iboralarida mustahkam qayd qilinadi. Shuning uchun, kerak bo'lganda, mazkur fikrga yana qaytish, uni yanada chuqurroq o'ylab, tekshirib ko'rish va qayta o'ylash davomida boshqa fikrlar bilan solishtirib ko'rish imkoniyati saqlanib qoladi. Shunday qilib, inson tafakkuri til va nutq bilan chambarchas bog'liqdir. Tafakkur zaruriy tarzda moddiy so'z qobig'ida mavjuddir. (Umumiy psixologiya. Toshkent: O'qituvchi, 1992).

Ma'lumki, dialektika kategoriyalarining uchinchi turkumiga bilish jarayonini aks ettiruvchi tushunchalar kiradi. Dunyoni bilish, idrok etish masalasi doimo falsafa fanining diqqat markazida bo'lib kelgan. Qadimgi faylasuflar ham dunyoni bilish mumkinligini e'tirof etib kelganlar. Xususan, O'rta Osiyolik buyuk mutafakkirlar Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, ibn Sino, Mirzo Ulug'bek va boshqalar ham o'z asarlarida dunyoni bilish-

ning, bilish jarayonida hissiy organlar bilan aqlning roli haqida qimmatbaho fikrlarni ilgari suradilar.

Ingliz faylasufi Bekon ta'limoticha, bilish jarayoni fan va amaliyot bilan bog'liq bo'lishi va shularga bevosita xizmat qilishi kerak. Uning fikricha, obyektiv mavjudlik to'g'risidagi bilimlar sezgilarimiz orqali olingan dalillar tufayligina tafakkur yordamida to'ldiriladi. Fransuz faylasufi Dekart esa bilishning birdan - bir manbayi tafakkur deb biladi. Dekartning vatandoshlari Didro, Golbax, Gelvetsiyalar dunyoni bilish jarayonida sezgilarimiz bilan tafakkurning rolini tan olsalar-da, ularning o'zaro munosabatlarini to'la-to'kis ochib bera olmadilar. Tafakkur xususida bunday falsafiy fikrlarni ko'p keltirish mumkin. Lekin falsafada shunday fikr borki, bilish – inson tafakkuridagi voqelikning in'ikos jarayoni. (Tulenov J. Dialektika nazariyasi. - Toshkent: O'zbekiston, 2001).

Mantiq ilmida ham til va tafakkur munosabatlariga alohida e'tibor berilgan. Unda tafakkurning muhim xususiyati sifatida uning til bilan bog'langanligi e'tirof etiladi. Yana aytiladiki, inson tafakkuri uning tili bilan birga takomillashib rivojlangan. Tilda tafakkurning ish natijasi mustahkamlanadi. Til o'zining shu xislati bilan insonga bilim to'plashga, uni saqlashga, avloddan-avlodga uzatishga, to'plagan bilish boyliklaridan hayotiy faoliyatida unumli foydalanishiga yordam beradi. Shu bilan birga, til tafakkurni takomillashtirish, mavhumlashtirish, umumlashtirish va juz'iy-lashtirish qurolidir. Shuning uchun ham bizning tafakkurimiz voqelikni bevosita aks ettirish vositasi bo'lgan sezgilardan til yordamida ifodalanishi bilan farq qiladi.

Til va tafakkur reallikni bilish, boshqa insonlar bilan munosabatda bo'lish, obyektiv reallikka ta'sir ko'rsatish, har bir ishni oldindan o'ylab, ongli ravishda amalga oshirish kabilarda ko'rinuvchi, umuman, inson faoliyatining ongli, maqsadga muvofiqligini ta'minlovchi insongagina xos bo'lgan tarixiy muhim xislatdir. Lekin amalda, hayotda, tarixiy jarayonda til va tafakkur har doim o'zaro ajralmas bo'lsa-da, ularni turli fanlar alohida o'rganadi. Masalan, tafakkur formalarini mantiq fani o'rgansa, til kategoriyalarini tilshunoslik fanlari tadqiq etadi. Tafakkur umuminsoniy bo'lsa, til, uning qonun-qoidalari milliy xarakterga ega. Dunyodagi tillar juda ko'p qonun-qoidalarga ko'ra bir-biridan farq qiladilar. Tafakkur shakllari, tamoyillari esa, insonlarning millati, irqi, davridan qat'iy nazar, hammadada bir xildir. (Xayrullayev M., Haqberdiyev M. Mantiq. –Toshkent: O'qituvchi, 1993).

Demak, tafakkurning moddiy qobig'i tildir. Shunday ekan til bilan tafakkurni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Lekin ayrim tilshunoslar, xususan,

N. Ya. Marr til bilan tafakkurni ajratib qo‘ydi. U shunday yozadi: «Bo‘lajak til tabiiy materiyadan xoli bo‘lgan, texnikada o‘sib borayotgan tafakkurdir». Bunda, albatta, tilning tafakkurdan ajratib qo‘yilganligi ko‘rinib turibdi. Go‘yo kishilar kelajakda o‘z qobig‘idan xoli bo‘lgan tafakkur bilan ish ko‘ra berar emish (Sodiqov A. va boshq. Tilshunoslikka kirish. — Toshkent: O‘qituvchi, 1981). Albatta, bu fikrlar bundan 70-80 yil muqaddam aytilgan. Bizningcha, N. Ya. Marr texnika taraqqiyotini o‘z qarashlariga ko‘ra baholagan bo‘lishi mumkin. Lekin bugungi axborot texnologiyalari o‘ta taraqqiy etgan davrda ham til bilan tafakkur bir-biridan aloqasini uzgan emas, aksincha, yanada yaqin munosabatda bo‘lmoqda. Buni biz ko‘rib, sezib turibmiz.

Tabiat va jamiyatda inson tiliday murakkab, serqirra, serqatlam, servazifa, shakl va mazmun tanosibi tarang hodisa kamdan-kam topiladi. Til dunyoni bilish, bilimlarni to‘plash, saqlash, keyingi avlodlarga yetkazish, ruhiy munosabatlarni aks ettirish, go‘zallik kategoriyalarini voqelantirish kabi bir qancha vazifalarni bajarishiga qaramasdan, asosiy e‘tibor uning kishilar o‘rtasidagi aloqani ta‘minlash vazifasiga qaratib kelindi. Tilni faqat kishilar o‘rtasidagi aloqa vositasi sifatidagina talqin etish insonning tabiiy tilini, bu benihoya murakkab hodisani, eng kami, jo‘nlashtirishdan, aniq bir milliy qiyofa yoki milliy-ruhiy zamindan mutlaqo ayrilgan sun‘iy tilga tenglashtirishdan, yo‘l harakatini tartibga solish maqsadida yaratilgan shartli «til»ga baravarlashtirishdan boshqa narsa emas. Agar til faqat aloqa vositasigina bo‘lganda edi, u juda oddiy, sodda va qashshoq bir narsaga aylangan bo‘lardi. (Mahmudov N. Ma‘rifat manzillari. Toshkent: Ma‘naviyat, 1999). Holbuki, til bemisl boy, sehru sinoatga, ruhu ruhoniyyatga, ko‘rku komillikka limmo-lim bir ne‘matdir.

O‘zaro fikr almashish va uni kelajak avlodlarga yetkazuvchi vosita sifatida milliy madaniyatning shakllaridan biri bo‘lgan til ong va tafakkur bilan uzviy bog‘langandir. Ushbu matnda qo‘llangan «fikr», «tafakkur» va «ong» terminlarini ko‘p hollarda sinonim sifatida ko‘ramiz. Aslida ularning har biri ma‘no ifodalash doirasiga ko‘ra bir-biridan farqlanadi. Xususan, ong — voqelikning kishi miyasida uning butun ruhiy faoliyatini o‘z ichiga olgan va ma‘lum maqsadga yo‘nalgan holda aks etishi. Fikr — tafakkurning aniq bir natijasi. Tafakkur - o‘ylash, muhokama qilish, voqelikni anglash, tasavvur qilish, unga baho berish, fikrlash qobiliyati.

Demak, tafakkurni so‘z boyligi vositasida ifodalashda asosiy vazifani til bajaradi. Albatta, har bir inson tafakkuridagi fikrlarni ifodalashda shu inson nutqining naqadar takomil topganligi muhim sanaladi. Chinakam

nutq madaniyati shu tilning butun boylik va go'zalliklaridan foydalana olish, uni ne'mat sifatida idrok etish asosida shakllanadi.

Aniqki, nutq madaniyati jamiyat madaniy-ma'rifiy taraqqiyotining, millat ma'naviy kamolotining muhim belgisidir. Haqiqiy ma'nodagi madaniy nutq shaxs umummadaniy saviyasining favqulodda muhim unsurlaridan biridir. Shuning uchun ham mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy islohotlar davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi deb e'lon qilingan bugungi kunda nutq madaniyati masalalari, farzandlarimizning nutqiy madaniyat ko'nikmalari va malakalarini oshirish, ta'lim jarayonlarining barcha bosqichlarida madaniy nutq muammolarini yetarli darajada nazarda tutish har qachongidan ham dolzarblik kasb etganligi bejiz emas.

Respublikamizda so'nggi yillarda qabul qilingan «Davlat tili haqida», «Ta'lim to'g'risida»gi qonunlar, «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» va boshqa juda ko'plab hujjatlarda ma'naviy-ma'rifiy tarbiya, til masalalariga alohida e'tibor berilgan. Fikrni o'z ona tilida mustaqil, ravon, go'zal va lo'nda ifoda etish uchun odamda nutqiy madaniyat yetarli darajada shakllanishi kerak, busiz, zotan, ona tiliga sohiblik degan tushuncha ham ma'noga ega emas. Chunki nutq madaniyati tildan bimalol va maqsadga o'ta muvofiq tarzda foydalana olishni ta'minlaydigan ko'nikma, malaka va bilimlarning jami demakdir.

Inson tafakkurining mahsuli yoki fikrni so'z orqali ifodalash qobiliyati, mahorati sanalgan nutqning madaniyligini ta'min etuvchi to'g'rilik, aniqlik, mantiqiylik, ifodalilik, rang-baranglik, soflik kabi bir qancha sifatlar mavjud. Ana shu kommunikativ sifatlarning barchasini o'zida mujassamlashtirgan nutq madaniy hisoblanadi (Mahmudov N. Ma'rifat manzillari. - Toshkent: Ma'naviyat, 1999).

Albatta, har bir tildagi mavjud so'z, so'z birikmasi yoki biror gap o'zida muayyan ma'noni, tushunchani ifodalaydi. Bu holat ularning har biriga berilgan ta'rifda ham o'z aksini topgan. So'z – leksemaning nutqda muayyan shakl va vazifa bilan voqelangan ko'rinishi. O'z tovush qobig'iga ega bo'lgan, obyektiv narsa-hodisalar haqidagi tushunchani, ular o'rtasidagi aloqani yoki ularga munosabatlarni ifodalay oladigan, turli grammatik ma'no va vazifalarda qo'llanadigan eng kichik nutq birligi. So'z birikmasi – bir-biri bilan tobelanish asosida birikkan, ma'no va grammatik jihatdan o'zaro bog'langan, yaxlit, biroq qismlarga ajraladigan tushunchani ifodalovchi ikki yoki undan ortiq so'zlar bog'lanmasi. Gap - til qonunlari asosida grammatik va ohang jihatdan shakllangan, fikrni ifodalash uchun xizmat qiladigan nutq birligi. Albatta, sun'iy ravishda tovushlar yig'indi-

sidan tashkil topgan, hech qanday ma'no va ahamiyatga ega bo'lmagan tovushlar majmuasini (masalan, «takatumba») so'z sifatida qabul qilish mumkin emas.

Ma'lumki, til birliklari mantiqiy tafakkur birliklari bilan uzviy bog'langan: so'z tushuncha bilan, gap mulohaza bilan. Bu yerda til birliklarini ahamiyatiga ko'ra guruhlashtirilgan holati olingan, ya'ni nominativ birlik – so'z, kommunikativ birlik – gap. So'z va tushuncha moddiy dunyodagi mavjud predmet va hodisalarning farqli belgilarini ifodalasa, gap va mulohaza tasdiq yoki inkor xususidagi fikrni yaratadi.

Til va tafakkur o'z birliklarining ahamiyati va qurilishi nuqtayi nazaridan farqlanadi. Tafakkurning maqsadi yangi bilimlarni olish va ularni sistemalashtirishdan iborat bo'lsa, til fikrni shakllantiradi, mustahkamlaydi va uni boshqa obyektga yetkazadi. Boshqacha aytganda, biz bilish va tushunish uchun fikrlaymiz, fikrimizni, istak va hissiyotlarimizni ifodalash uchun esa gapiramiz.

Tilning asosini uning grammatik qurilishi, so'z yasash va gap tuzish qoidalari tashkil etib, ular fikrni aniq ifodalash hamda tushunarli tarzda yetkazishga xizmat qiladi. Bir so'z bilan aytganda, fikr tilda so'zlar vositasida shakllanadi. Ongimizda shakllanadigan har qanday fikrning mohiyati, mazmunini tashkil etuvchi idrok yoki tasavvur faqat so'zlar vositasidagina voqelanadi. Demak, inson tafakkurining mahsuli til orqali namoyon bo'ladi.

TIL VA JAMIYAT

Til va jamiyat tushunchalari ma'no anglatish nuqtayi nazaridan farqli ma'nolarni ifodalasa-da, bir-biri bilan uzviy bog'langandir. Tilni xalq yaratadi va o'z navbatida, u jamiyat taraqqiyoti bilan hamnafas ohangda takomil topib boradi. Xalqning madaniy va ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti o'z izlarini, birinchi galda, tilda qoldiradi. Shu bois, jamiyatdagi har qanday o'zgarish, birinchi navbatda, tilda aks etadi. Ana shu qonuniyat har ikki tushunchaning qanchalik uzviy bog'liqligini ifoda etadi. Bu yaqin bog'liqlikni yanada aniq ifodalash uchun quyidagi holatni anglash yetarli: agar biz Alisher Navoiy asarlarini o'qisak, Navoiy yashagan davr bilan «gaplashamiz». Navoiy qo'llagan so'zlar o'sha davrlardan sado beradi. Unda «bank», «kompyuter», «avtobus», «avtomatika», «mashina», «futbol» kabi so'zlar mutlaqo uchramaydi, uchrashi ham mumkin emas. Chunki u davrlarda bunday tushunchalarning o'zi bo'lmagan. Navoiyda «kotib», «qalamzan», «qalam», «kilk», «xoma», «kitob», «lavh», «nukta», «shuaro» kabi so'zlar-

ni o'qishimiz mumkin va ular Navoiy yashagan davrga xosdir. Yuqoridagi so'zlar esa bizning asrimizga oid so'zlardir. Jamiyat taraqqiy etib borishi bilan birga undagi o'zgarishlarga oid tushunchalar va ularni ifodalovchi yangi-yangi so'zlar tilda ham paydo bo'lib boraveradi. Demak, til jamiyat bilan doimo hamnafas yuradi.

Tilning paydo bo'lishi, uning takomil topib borishi, odamzodning bunday buyuk ne'matga noil bo'lishiday murakkab jarayonda ijtimoiy muhitning, kishilik jamoasining hal qiluvchi omil ekanligidan iborat haqiqatni inson aqli to'liq anglagunga qadar ko'p zamonlar o'tgan. Eramizdan oldin ham, bizning eramizda ham dunyoning turli burchaklarida ana shu haqiqatni izlab turli-tuman tajribalar o'tkazilgan. «Mo'g'ullar imperiyasining umumiy tahriri» (Parij, 1705) nomli kitobda XVI asrda Akbarshoh tomonidan o'tkazilgan bir g'aroyib tajriba haqida batafsil yozilgan. Ulug' shoh «Biron-bir tilga o'rgatilmagan odamning tabiiy tili yahudiy tili bo'ladi» degan g'ayriilmiy gapni eshitib qoladi. Shunda Akbarshoh bolaga hech qanday til ataylab o'rgatilmasa, u qaysi tilda gapiradigan bo'lishini bilishni istaydi. Ana shu maqsadda shoh o'n ikkita emizikli bolani ajratib olib, Agradan olti mil uzoqlikdagi qal'aga joylashtiradi, ularni tarbiyalashni o'n ikki soqov enagaga topshiradi. Tilsiz qorovulga qal'a darvozasini ochish qat'iyani taqiqlanadi, darvoza ochilsa, uning boshi sapchaday uzib tashlanishi aytiladi. Vaqt o'tib, bolalar o'n ikki yoshga yetganda, shoh bolalarni huzuriga keltirishni buyuradi va saroyga barcha tillarni biladigan donishmandlarni ham taklif qiladi. Agrada yashaydigan bir yahudiy bolalar chindan ham yahudiycha gapirish yoki gapirmasliklariga hakamlik qilishi kerak edi. Agrada arablar va xalvey (somiylardan bo'lgan qadimiy xalq)lar ko'p edi. Hind faylasuflari bu bolalarning tili sanskritcha (qadimgi hind tili) bo'lib chiqadi deb hisoblardilar. Ammo bolalar shoh huzuriga keltirilganda, barcha hayratdan tosh qotib qoladi, chunki bola bechoralar hech bir tilda gapirmas edilar. Ular o'z enagalaridan fikrlarini faqat turli imo-ishoralalar bilan ifodalab, hech qanday tilsiz muomala qilishni o'rgangandilar. Ular bu notanish, begona jamoadan qo'rqib-hurkib turardilar, ochilmay tug'ulgan bu tillarining tugunini yechmoq tamoman mushkul edi, bu tillarga nutq tovushlarini aytirmoq zamoni o'tib bo'lgan edi.

Katta shov-shuvga sabab bo'lgan Tarzan haqidagi «Mutlaq hukmronlik» filmi eslaylik. Kema halokatidan so'ng angliyalik er-xotin omon qoladilar va o'zlarini yovvoyi junglida ko'radilar. Kunlar o'tib, ular farzandli bo'ladilar. Bola hali chaqaloq ekan, ona kasallikdan vafot etadi, ota esa maymunlar hujumidan halok bo'ladi. Chaqaloqni maymunlar o'zlari bilan

olib ketadi va bola maymunlar orasida, maymunlar «inida ko'rganini qilib», balog'atga yetadi. Uning harakati maymuniy, yemishi maymuniy, dardu qayg'usi maymuniy, «tili» maymuniy . . . , insoniy harakat va nutq unga tamoman begona . . . Hatto insonlar orasiga qaytib, to'rt-besh inglizcha so'zni o'rganganidan keyin ham bu «yot» muhitga ko'nika olmaydi, yana jungliga qochib ketadi. Ma'lumki, har bir inson o'zi yashab turgan muhitda, jamiyatda ulg'ayadi, tarbiya topadi. Albatta, har qanday tarbiyaning, ayniqsa, til, ma'naviy komillik, milliy o'zlik tarbiyasining asosiy o'chog'i bolani o'rab turgan ijtimoiy muhit, birinchi navbatda, oiladir. Butun faoliyatini el-yurt ozodligi, taraqqiyoti, millat saodati yo'lida jon fido qilgan. Abdurauf Fitrat «Rahbari najot» asarida shunday yozadi: «Suv qaysi rangdagi idishda bo'lsa, o'sha rangda tovlangani kabi bolalar ham qanday muhitda bo'lsalar, o'sha muhitning har qanday odat va axloqini qabul qiladilar. Axloqiy tarbiyaning eng buyuk sharti shundan iboratki, bolalar ko'proq yaxshi va yomon ahvolni o'z uylaridan, ko'chadagi o'rtoqlaridan, maktabdagi o'quvchilardan qabul qiladilar». (Mahmudov N. Til. – Toshkent: Yozuvchi, 1998).

Bilamizki, hali tili chiqmagan chaqaloq bir kunda o'z ona tilida gapira olmaydi. Uning tili bir necha oylar, yillar ichida asta-sekin shakllanib, rivojlanib boradi. U dastlabki til ruhiyatini ona suti va ona allasi orqali oladi. Ona allasi orqali chaqaloq orem olish bilan birga uning ko'ngil dunyosiga milliy ruh kiradi.

Demak, bolaning ilk til malakalari, dunyoni milliy ko'z bilan idrok etish tajribalari oilada tarkib topadi. Til haqida olmon tilshunosi Vilgelm fon Gumboldt shunday deydi: «Tillarning xilma-xilligi faqat tovushlarning turlichaligi emas, balki har bir millatdagi dunyoni ko'rishning farqliligi natijasidir». Agar chuqurroq o'ylab qarajak, har bir millatning o'ziga xos ko'rish tarzi, o'ziga xos idrok intizomi, o'ziga xos tafakkur tamoyili bor. Amerika tilshunosi Benjamin Li Uorf «Agar Nyuton inglizcha gapirmaganida, inglizcha o'ylamaganida edi, uning koinot haqidagi buyuk kashfiyoti bir qadar boshqacharoq bo'lardi» degan edi. Tilning mohiyati, vazifasi ko'pincha benihoya jo'n talqin etiladi. Go'yoki til – eng muhim aloqa vositasi bo'lgan ijtimoiy hodisa. Tilning aloqa vositasi ekanligi uning juda ko'plab vazifalaridan faqat bittaginasidir. Aslida til, eng avvalo, dunyoni ko'rish, eshitish, bilish, idrok etish vositasidir. Qolaversa, til har bir insonning, millatning ichki dunyosini, ma'naviyatini butun borligicha ifodalovchi omil hamdir. Ayni paytda, tilning ruhiy, estetik hodisa ekanligini unutmazlik lozim.

Tilshunos olim, professor N. Mahmudov milliy sezgi va milliy ruhiyatning shakllanishida ona tilining hal qiluvchi ahamiyati xususida qiziqarli ma'lumotni keltiradi: «Ingliz jurnalisti Govard Brabinning «Ona tili va miya. Yapon olimining G'aroyib kashfiyoti» nomli maqolasida («Kuryer YUNESKO» jurnali, 1982, № 3, 10-13-betlar) bayon qilinishicha, Tokio universitetining tibbiyot professori Tadanobu Sunoda 1981-yilda YUNESKOning Afinada o'tgan simpoziumida o'zining 15 yillik tajriba-tadqiqotlari natijalari haqida axborot bergan. Professor Sunoda o'z eksperimentiga yaponiyalik va g'arblik (fransuz, ingliz, ispan, nemis va hokazo) kishilarni jalb qiladi. Olim ularga inson ovozi, hayvonlar, hasharotlar tovushi, turli fizik tovushlar, yapon va g'arb musiqa asboblari tovushlarini eshittiradi va tegishli zamonaviy apparatlardan foydalangan holda ularning miyalaridagi markazlarning reaksiyasini qayd etib boradi. Tadqiqotlardan ma'lum bo'ladiki, yapon va g'arb tiplarining, ya'ni yapon va g'arblik kishilarning bosh miya yarim sharlaridagi markazlar vazifalarining taqsimlanishida farq mavjud ekan. Boshqacha qilib aytganda, yapon kishisi miyasidagi muayyan bir markaz bilan qabul qiladigan tovushni g'arb kishisi boshqa markaz orqali qabul qilar ekan. Tadqiqotchi bu farq etnogenetika bilan bog'liq yoki bog'liq emasini aniqlash maqsadida 20 ta yapon emigrantining bolalari ishtirokida yana eksperiment o'tkazadi. Natija shuni ko'rsatadiki, bu farq genetik emas, balki ona tili muhiti bilan bog'liq ekan. Ana shularga asoslanib, professor Sunoda quyidagicha xulosa chiqaradi: «Men insonning o'z atrofidagi tovushlarni qabul qilishi, sezishi, o'zlashtirishi va tushunishini ona tili differentsiatsiya qiladi deb hisoblayman. Ona tili miyadagi emotsional (his-hayajon, kuchli tuyg'u) mexanizmning rivojlanishi bilan uzviy bog'liq. Bolalikdan egallangan ona tili har bir etnik guruhning o'ziga xos, betakror madaniyati va ruhiy olamining shakllanishi bilan chambarchas bog'liqdir deb o'ylayman». Eng birlamchi, eng mustahkam, eng zaruriy ona tili muhiti, tabiiyki, oila, uy muhitidir. (Mahmudov N. Til. — Toshkent: Yozuvchi, 1998).

Aytilganlardan xulosa qilish mumkinki, til bilan jamiyatning uzviy aloqadorligi isbot talab etilmaydigan hodisadir. Til bilan jamiyatning o'zaro bog'liqligi ularning har ikkisi bir vaqtda yuzaga kelganligini, jamiyatning jamiyat bo'lishida tilning asosiy vazifani bajaruvchi eng muhim omillardan biri ekanligini, shunga ko'ra, tilsiz kishilik jamiyatining mutlaqo bo'lishi mumkin emasligini asoslaydi.

TILSHUNOSLIK VA BOSHQA FANLAR

Tilshunoslik yoki lingvistika muayyan tilning ijtimoiy tabiati va jamiyatdagi vazifalari, uning ichki tuzilishi, faoliyati, tarixiy taraqqiyoti va tasnifiga oid tilshunoslikka oid fandır. Lingvistika soʻzi fransuzcha «Linguistique» soʻzidan olingan boʻlib, tilshunoslik demakdir. Uning asosi lotincha «Lingua» (til va nutq) bilan bogʻliqdir. Bu fan inson tilini oʻrganuvchi mustaqil fandır. Maʼlumki, til, joʻn qilib aytganda, insonlar oʻrtasidagi asosiy muomala vositasidir. Tilsiz kishilik jamiyati va xalq yashay olmaydi. Tilsiz insonning oʻzi ham mavjud boʻla olmaydi. U inson uchun berilgan buyuk bir neʼmat boʻlib, jamiyat bilan birga taraqqiy etadi va shu jamiyat uchun xizmat qiladi. Til yoʻq ekan, inson ham, jamiyat ham boʻlmaydi.

Fanda taʼkidlanishicha, hozirgi zamon fani uchta asosiy boʻlimdan iborat:

- tabiatshunoslik yoki tabiiy fanlar (tabiatning mavjudligi, uning taraqqiyoti haqidagi qonuniyat va hodisalar);
- ijtimoiy fanlar, yaʼni jamiyat haqidagi fanlar;
- falsafa, tabiat, jamiyat va tafakkurning nisbatan umumiy qonuniyatlarini oʻrganadi.

Tilshunoslik inson tili haqidagi fan sifatida ijtimoiy fanlar sirasiga kiradi. Umuman, tabiatshunoslik va ijtimoiy fanlarning yaqinlashuvi natijasida, keng maʼnoda aytadigan boʻlsak, texnik fanlar, xususan, qishloq xoʻjaligi va tibbiyot fanlari; tabiatshunoslik (tabiiy) fanlari (asosan, fizika) bilan falsafa (asosan, mantiq)ning yaqinlashuvidan matematik fanlar, xususan, matematik mantiq va kibernetika vujudga kelgan. Umuman olib qaraganda, tilshunoslik fani hozirgi zamon fanlarining barchasi bilan ham juda yaqin aloqada boʻladi. Chunki, inson faoliyatining barcha koʻrinishlarida, xususan, idrok qilish va oʻzaro muloqot jarayonlarida til asosiy vazifani bajaradi. Bundan tashqari, tilshunoslik ham fanlar sistemasida boshqa bir qancha fanlar bilan uzviy aloqada boʻladi. «Bu aloqalarsiz tilshunoslikning oʻrganish obyekti boʻlgan tilning oʻziga xos tomonlarini ochib berish mumkin emas. Masalan, tilshunoslikning fonetika boʻlimida nutq tovushlarining akustik tomoni fizikaning akustika boʻlimi maʼlumotlari asosida oʻrganiladi. Nutq tovushlarining paydo boʻlishida ishtirok etadigan nutq organlarining vazifasini fiziologiya materiallarisiz bayon qilish mumkin emas. Yoki nutq patologiyasi muammolari tibbiyot fani bilan uzviy aloqada hal qilinadi. Tilshunoslikda lisoniy birliklarning boshqa lisoniy birliklar bilan birikish imkoniyatlari va ushbu imkoniyatning yuzaga chiqish masalalari bilan shugʻullanuvchi valentlik nazariyasining vujudga kelishi bevosita kimyo

fanining ta'siri bilan bog'liqdir» (A.Nurmonov, B.Yo'ldoshev. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. 3-b.). Tilning tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liq holatlar tilshunoslik fanini tarix fani bilan shunchalik chambarchas bog'laydiki, ikkalasini bir-biridan ajratish ancha mushkul.

Albatta, tilshunoslik til bo'yicha tadqiqot olib borganda boshqa fan materiallariga suyanadi. Buni hech kim inkor eta olmaydi. Ayni shu holat boshqa fanlar nuqtayi nazaridan ham to'liq kuzatiladi. Boshqa fanlar ham til materiallariga suyanadi, undan keng foydalanadi. Aytish mumkinki, tilshunoslik, deyarli barcha fanlar bilan yaqin aloqada bo'ladi.

TILSHUNOSLIK VA IJTIMOY FANLAR

Umuman, tilshunoslik, birinchi navbatda, ijtimoiy fanlarga kiradi. Shu bois, u ijtimoiy fanlar bilan, ayniqsa, tarix, psixologiya, pedagogika, iqtisodiy geografiya bilan juda yaqin aloqadadir. Yuqorida ham aytib o'tganimizdek, tilshunoslikning tarix fani (ijtimoiy jamiyat taraqqiyoti haqidagi fan) bilan uzviy aloqasini hech kim inkor eta olmaydi. Chunki, har qanday xalq tilining tarixi shu xalq tarixining bir bo'lagidir. Bu holat, ayniqsa, muayyan bir tilning lug'at tarkibini tadqiq qilishda, uning shakllanishi va taraqqiyotini, yashash tarzini o'rganishda yanada yaqqol ko'zga tashlanadi. Boshqacha aytadigan bo'lsak, til urug' va qabila, elat hamda millat tarixi bilan chambarchas bog'liq bo'lgani uchun kishilik jamiyatining tarixi tilda bevosita o'z aksini topadi. Chunki, jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq shunday qonuniyat borki, jamiyatdagi har qanday o'zgarish, birinchi navbatda, tilda namoyon bo'ladi. Har qanday tildagi so'zlarning tarixini, tilning lug'at boyligini o'rganishda, unga tarixiy nuqtayi nazardan to'g'ri baho berishda tarix fani tilshunoslikka katta yordam beradi. Masalan, hozirgi o'zbek adabiy tilida faol qo'llanishda bo'lib turgan arabcha, forscha-tojikcha va boshqa tillardan o'zlashgan so'zlarni o'rganishda tarixiy dalillar asosiy omil sanaladi.

Albatta, tilshunoslik va adabiyotshunoslik (adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi, adabiy tanqid) o'rtasidagi yaqin aloqa ham isbot talab qilmaydi. Tilshunoslik va adabiyotshunoslik o'rtasidagi ittifoq natijasida filologiya (yunoncha: *phileo* - sevaman + *logos* - so'z) fani vujudga keldi. Tarixan bu termin Qadimgi Gretsiyada bugungi ma'nosida qo'llanmagan; filologga nisbatan grammatik (*grammatikos*) termini qo'llangan. Bu davrlarda Qadimgi Gretsiyada grammatikachi bilan filolog ikki xil ma'no uchun qo'llangan, xususan, filolog termini badiiy asarning mazmuni va uslubini o'rga-

nish bilan shug'ullanuvchi shaxsga, grammatikachi (grammatist) termini esa grammatika, orfografiya, matn izohi kabilarni o'rganuvchi shaxsga nisbatan qo'llangan. Keyinchalik, aniqrog'i, Tiklanish (Vozrojdeniya) davrida nafaqat til va adabiyot, balki tarix, huquq, xo'jalik, din, falsafa kabi fanlarni o'rganuvchi klassik filologiya vujudga keldi. XIX asr o'rtalariga kelib filologiya o'z qamrov doirasini toraytirdi va uning obyektiga filologik fanlar sifatida tilshunoslik va adabiyotshunoslik kirdi.

Aytish mumkinki, poetika (yunoncha: *poietike* — poetik san'at, ijod, poeziya) tilshunoslik va adabiyotshunoslik fanlarining mushtarak obyekti sanaladi. Shuningdek, tilshunoslik va adabiyotshunoslikning o'zaro yaqin aloqalari stilistika, adabiy til tarixi, badiiy asar tili masalalari tahlilida yanada yaqqol ko'rinadi. Ammo badiiy matn tahlilida har ikki fan o'ziga xos usullarda tadqiq etadi, o'rganadi. Adabiyotshunos tilni badiiy shakl va g'oyaviy mazmunning bir uzvi, adabiyotning asosiy elementi, so'z san'ati sifatida, tilshunos esa badiiy matnni muallifning nutqiy faoliyati, til me'yori va uslubining aniq bir fakti sifatida tahlil qiladi. Badiiy asarda qo'llangan til vositalari tadqiqi bilan funksional stilistika shug'ullanadi.

Til shaxs nutqiy faoliyatining asosiy omili o'laroq psixologiya va tilshunoslik fanlarining predmeti sanaladi.

Tilshunoslik (psixologiya kabi) pedagogika bilan ham yaqindan aloqada bo'ladi. Ularning aloqalarini til o'qitish metodikasida to'liq kuzatish mumkin. Ayrim olimlar bu aloqani lingvodidaktika yoki lingvopedagogika deb ham atashmoqda. Ushbu so'zlarda qo'llangan didaktika termini ham yunoncha bo'lib, *didaktikos* — ibratli, namuna degan ma'nolarni anglatgan. Didaktika hozirda pedagogikaning ta'lim va o'qitish nazariyasi, umumiy metod va shakllari haqidagi bo'limidir.

TILSHUNOSLIK VA TABIIY FANLAR

Tilshunoslik tabiiy fanlardan biologiya, fizika, kimyo, geografiya, geologiya, tibbiyot kabilarni bilan qaysidir jihatlari yuzasidan bog'langandir. Biz tilshunoslikni tabiiy fanlar sirasiga kiruvchi inson fiziologiyasi va antropologiyasi fanlari bilan aloqalarini ko'rib o'tamiz. Tilshunoslik uchun eng muhim jihat reflektor holatdagi inson nutqi faoliyati nazariyasi bo'lib, uning asoschilari I.M. Sechenov hamda I.P. Pavlovdir. Inson ko'rish, eshitish, sezish orqali dunyoni idrok etadi, o'z hayotiy faoliyati davomida ana shu fiziologik holatlar — signallar sistemasi orqali voqealarni anglaydi, tafakkuri orqali ularning analiz-sintezini amalga oshiradi. Bularning barcha-

sida fiziologik asoslar yetakchilik qiladi. Fonetikaning anatomik-fiziologik aspekti fonetik birliklarning biologik asosini – inson organizmidagi ayrim a’zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi rolini, ularning tuzilishi va faoliyatini o’rganadi. Nutq tovushlarining biologik asosini quyidagi turlarga bo’lish mumkin: 1) nutq a’zolarining anatomiyasi; 2) nutq a’zolarining fiziologiyasi; 3) nutq a’zolarining ijro kechimi (Jamolxonov H. Hozirgi o’zbek adabiy tili. –T.: Talqin, 2005. 26-b.).

Tilshunoslar va antropologlarning o’zaro qiziqish xususiyatlarini ikki holatda to’qnashadi: birinchidan, tillarni tasniflashda, ikkinchidan, nutqning kelib chiqishi masalalarini o’rganishda. Qolaversa, inson nutqiga oid jihatlar bevosita fizikaning tadqiqot obyekti sanalgan akustikaga bog’lab o’rganiladi. Chunki fizikaning akustika bo’limi bilan tilshunoslikning fonetika bo’limi o’zaro bog’liqdir. Ma’lumki, akustika har qanday tovushning eshitish bilan aloqador xususiyatlarini o’rganadi. Tilning tovush tomoni murakkab jarayon bo’lib, uning fizik-akustik tabiati, biologik asosi (nutq a’zolarining harakati), talaffuz etilishi va eshitilishi kabi xossalari bor. Tovushning sifat belgilari sanalgan tovush balandligi, tovush kuchi, tovush tembri, shuningdek, tovushning miqdor belgisi ko’rsatkichi bo’lgan tovush cho’ziqligi tilning fonetik birliklarining fizik tabiati hisoblanadi. Shu bilan birga, har qanday tovushning paydo bo’lish o’rnini, lab va burunning ishtirokini aniqlash uchun fizik asboblardan foydalaniladi. Fizikadagi magnit maydon, atomning tuzilishi singari masalalar tilshunoslikdagi leksik-semantik maydon, eng kichik til birliklarining bo’linuvchanligi singari nazariyalarning kelib chiqishiga zamin yaratdi. Bularning barchasi tilshunoslik bilan fizika fanining uzviy aloqador ekanligini ko’rsatadi (Nurmonov A., Yo’ldoshev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. –Toshkent, 2001. 78-b.).

Aytish kerakki, tilshunoslik bilan aloqador fanlar tilning shu fanlar nuqtayi nazaridan eng ahamiyatli aspektini o’rganadi. Masalan, sotsiologiya va lingvistik tilning ijtimoiy hodisa ekanligini, til va jamiyat munosabatlarini, ya’ni tilning kommunikativ vazifasini o’rganadi. Mantiq fani bilan tilshunoslikning o’zaro aloqadorlik tomoni til bilan tafakkur munosabatlarida yaqqol ko’rinadi. Chunki tilshunoslikning o’rganish obyekti bo’lgan til tafakkur bilan bevosita bog’liqdir. Mazkur qo’llanmaning maxsus bir bo’limi til va tafakkur munosabatlariga bag’ishlanganligi ham bejiz emas.

Tilshunoslik va matematika o’rtasidagi munosabat masalasini ochib berish ancha murakkab. Shunday fikr borki, har qanday fanni «fan» deb atash uning ichiga matematikaning qanchalik kirib borganligi, unda qo’l-

lanish darajasining qay darajada ekanligi bilan belgilangan. Bu - bejiz emas, albatta. Chunki matematika aniqlikni yoqtiradi. Matematikada har qanday masala aniq o'z yechimiga, natijasiga ega. XX asrga kelib ko'pgina matematiklar hamda yaratilgan matematika maktablari matematikani nafaqat aniq fanlarda, xususan, fizika yoki texnikada, balki ijtimoiy fanlarda ham qo'llay boshladilar. Buning natijasi o'laroq tilda *ekonometrika* (iqtisodiyotda matematik metodlarni qo'llash), *matematik mantiq*, *matematik lingvistika*, *kompyuter lingvistikasi* kabi terminlar paydo bo'ldi. Aytilganidek, XX asrda *matematik mantiq* fani mustaqil bir fan sifatida ish ko'rdi. Umuman, *matematik mantiq* matematikaning o'ziga xos bir bo'limi sifatida shakllandi. *Matematik lingvistika* haqida ham shunday fikrlarni aytish mumkin. Lekin shuni ta'kidlash lozimki, matematik lingvistikaga maxsus yoki o'ziga xos lingvistika sifatida qaramaslik kerak. Bunda til hodisalarida matematik usullardan foydalaniladi. Eng muhimi, bu bevosita tilga emas, balki nutqqa o'ldir. Masalan, ehtimollar nazariyasi yoki matematik statistikaning qo'llanishi.

Hozirgi kunga kelib kompyuter lingvistikasi keng rivoj topmoqda. Hatto, oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlarida maxsus predmet sifatida o'qitila boshlandi.

Xullas, tilshunoslik til haqidagi mustaqil fan bo'lib, uning obyekti tildir. Shuningdek, u tilshunoslikdan tashqari yana bir necha fanlar tomonidan o'rganilishni talab qiladigan murakkab sohadir. Tilning mohiyatini o'rganish va tilshunoslik fanining predmetini aniqlash o'z navbatida tilni o'rganadigan boshqa fanlarning yutuqlarini nazarda tutishni va tilshunoslikning asosiy masalalarini hal qilishda ularni inobatga olishni taqozo etadi. Tilshunoslik boshqa fanlar bilan qanchalik aloqada bo'lmasin, uning o'z tadqiqot obyekti va tadqiqot chegarasi mavjud va mustaqil fan sifatida fanlar sistemasida qat'iy o'rniga ega.

FONETIKA VA FONOLOGIYA

Fonetika grekcha *phone* - tovush so'zidan kelib chiqqan bo'lib, tilning tovush tomonini o'rganadi.

Tovushlar bir-biridan akustik, ya'ni eshitilishi jihatdan farq qiladi va so'zlarning shakllanishi va ajralib turishi uchun xizmat qiladi.

Nutq tovushlari murakkab hodisa bo'lib, ular quyidagi xususiyatlarga egadir:

1) tovushlar — fizik hodisa, chunki ular havo zarrachalarining tebranuvchi harakati natijasidir;

2) tovushlar – fiziologik hodisa, chunki ular nutq organlarida hosil bo‘ladi;

3) tovushlar psixik hodisadir, chunki ularning paydo bo‘lishi ongli harakat natijasidir;

4) tovushlar ijtimoiy hodisadir, chunki ular aloqa vositasi bo‘lishi tilning elementlaridir.

Fonema nutqning eng kichik birligi sifatida

Fonema nutqning eng kichik birligi sifatida tilning fonetik sistemasida muhim o‘rin tutadi. Nutq tovushlari /fonemalar/ insonlar jamiyatining asosiy aloqa vositasi bo‘lgan nutqni shakllantiruvchi so‘zlarning asosiy elementidir.

Insonlar fikr almashuvda til elementlari va til hodisalaridan foydalanadilar. Tilning tovushlar sostavi, fonemalar sistemasi ham til elementlaridan biridir. Tilning asosiy elementlari nutqda reallashadi. Nutq fikr almashuv-alloqa jarayonida insonlarning til vositalaridan /elementlaridan/ foydalanish faoliyati demakdir. Til va nutq o‘ziga xos tabiatga ega bo‘lgan, biri ikkinchisini to‘ldiradigan o‘zaro bog‘liq hodisalaridir. Til aloqa quroli bo‘lsa, nutq aloqa formasidir. Nutqning barcha ko‘rinishlari tilning ham, nutqning ham muhim birligi sanalgan so‘zlar, so‘z formalari asosida shakllanadi. So‘zlar esa, o‘zining moddiy material bazasi material qobig‘i bo‘lgan nutq tovushlari orqali mavjuddir. Demak, nutq tovushlari nutqni tovush tomondan shakllantiruvchi fonetik vositalarning birinchisidir.

Nutq elementi sanalgan har bir so‘zda ichki tomoni – ma‘nosi; so‘zning tashqi tomoni – bu fonetik tomoni bo‘lib, uni shakllantiruvchi tovushlardir. Chunonchi, qalam – yozuv quroli, predmet; o‘qimoq - harakat tushunchasini anglatadigan so‘z. Bu so‘zlarning birinchisi q-a-l-a-m besh tovushdan, ikkinchisi o‘-q-i-m-o-q olti tovushdan tashkil topgan. qalam va o‘qimoq so‘zlarini shakllantirgan tovushlar shu so‘zlarning tashqi tomoni yoki qobig‘idir. So‘zning tashqi tomonini shakllantiruvchi tovushlar kompleksi tasodifiy tovushlar yig‘indisi emas, balki inson nutq tovushlari kompleksidan iboratdir. Nutq tovushlari so‘zning tashqi tomonini shakllantiribgina qolmay, ularning ma‘nolarini farqlashda so‘zlarning o‘zaro bog‘lanishini ta‘minlovchi barcha grammatik ko‘rsatkichlar va gaplarning vujudga kelishida moddiy material baza vazifasini o‘taydi.

Nutq tovushlari o‘zining fiziologik, akustik va fonologik xususiyatlari bilan, umuman tovushlardan farq qiladi. Nutq tovushlarining fonologik xususiyati – fonematik holati ya‘ni so‘z ma‘nolarini farqlash uchun xizmat

qilishi, uning muhim ijtimoiy mohiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Faqat ijtimoiy mohiyatga ega bo'lgan, ijtimoiy aloqa vositasi sanalgan tilning muhim birligi sifatida xizmat eta oladigan tovushlarga fonema sanaladi. Shuning uchun ham har bir konkret tilda tovushlar soni ko'p bo'lgani holda, fonemalar soni adabiy til, yozuv uchun qonunlashtirilgan tovushlar soni bilan, asosan cheklanadi. Ammo gap shundaki, mutaxassis-nazariyachilar fonemani turlicha talqin qiladilar, turlicha ta'riflaydilar.

Mavjud qo'llanmalarda fonemani tovushdan farq etmoq kerak, har qanday tovush fonema emas; fonema ma'no ajratishga xizmat qiladi. Ammo ish tajribasida, ko'pincha talabalarining qanday tovush fonema bo'la oladi? Tovush va fonema boshqa-boshqa hodisalarmi? - tarzidagi savollariga duch kelamiz.

Fonema (grekcha Phone – tovush, ovoz) nutqni tovush tomondan shakllantirishda ishtirok etuvchi vosita sifatida nutqning eng kichik birligidir. Chunki nutqning muhim elementi sanalgan so'zlar, uning ma'noli qismlari (morfemalar), so'zining formalari ana shu fonemalar vositasida shakllanadi va shu fonemalar yordamida ma'no jihatidan o'zaro farqlanadi.

Ma'lumki, nutq tovushlari so'zlarning faqat tovush tomoni, tovush tarkibi jihatidagina emas, balki ma'no jihatidan farqini ham ko'rsatib beradi. Chunonchi, ber, bir, bo'r; ko'l, qo'l, do'l va uy, o'y, oy so'zlari tovush tomonidan ham, ma'no tomonidan ham farq qiladi. Mana shu farqni, ya'ni so'zning tovush tarkibi va ma'nosi jihatidan farqini ko'rsatayotgan, ularni alohida so'z sifatida shakllantirayotgan vosita – bu e, i, u, o', o, k, q, d tovushlari yohud fonemalaridir. Misollardan ma'lum bo'ladi, nutq tovushlari so'zlarning fonetik tarkibida bir-birlari bilan yonma-yon keladi va bir yo'sinda so'zning tovush tomonini shakllantiradi hamda ularning ma'nolarini ajratib berish uchun xizmat qiladi. Xuddi shu funksiyasi bilan nutq tovushlari o'zining fonematik xususiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Ta'kidlash lozim bo'ladi, nutq tovushlarining fonematik xususiyati – ma'no ajratishdagi roli faqat so'zda namoyon bo'ladi. Misollarga murojaat etamiz: kul, qul so'zlarining ma'nolarini farqlash uchun xizmat qilayotgan fonemalar q, k undoshlari; bor, bur so'zlarida bo'lsa, ma'no farqlashda rol o'ynayotgan tovushlar o, u unli fonemalaridir. Ammo bu unli va undosh fonemalar so'zdan tashqarida talaffuz etilsa, oddiy nutq tovushiga aylanadi.

Yuqorida misollardan kul, qul so'zlarida u va l tovushlari; bor, bur so'zlarida esa b, r undoshlari shu so'zlarning ma'nosini farqlashda bevosita xizmat qilayotganlari yo'q. Shu sababli nazarimizda ular /u,l,b,r/ ikkinchi

darajali tovushdek, yohud ular fonema sifatida qo‘llanilmayotgandek ko‘rinadi. Haqiqatan ham, mazkur so‘zlarda bu tovushlar fonema emas, ammo ularning o‘rnini (qul - qo‘l; qul - qush; kul - kel; kul - kuch; bor - tor; bor - bol; bo‘r - ko‘r; bo‘r - bo‘z) boshqa tovushlar bilan almashtirsak, so‘z tarkibida har bir unli va undosh o‘rni bilan fonema bo‘la olishi, ma‘no ajratishga xizmat qila olishini yaqqol ko‘rishimiz mumkin.

Fonema so‘z ma‘nolari bilan bir qatorda so‘z formalarini ajratishda ham muhim rol o‘ynaydi. Chunonchi, otam, onang so‘z formalarining I va II shaxs egalik formasi (grammatik formasi) -m, -ng affikslari yohud m, ng fonemalari yordamida farq etiladi.

Demak, so‘z va so‘z formalarini shakllantiradigan, ularni ma‘no jihatdan farqlash uchun xizmat qiladigan nutq tovushi fonema deyiladi.

Tilda asosiy fonemalardan tashqari nutq jarayonida seziladigan, tovushlarning ottenkalari yoki variantlari ham mavjud. Bular adabiy tilda, shevalar talaffuzida turli tovushlar qurshovida, yondosh tovushlar ta‘sirida vujudga keladigan tovushlar bo‘lib, adabiy tildagi fonemalardan prinsipial farq qiladilar. Chunki talaffuz jaraynida paydo bo‘ladigan tovush variantlari ma‘noga ta‘sir etmaydilar. Masalan, o‘zbek adabiy tilidagi i fonemasi pozitsiyasiga ko‘ra turli o‘rinda turlicha talaffuz etiladi: bildi, ishladi so‘zlarida yopiq va ochiq bo‘g‘indagi i ning talaffuzi bir xil emas. Xuddi shu i tovushining g‘isht, xilma-xil so‘zlaridagi talaffuzi yuqoridagilardan mutlaqo farq qiladi. Shuningdek, kul, qul so‘zlaridagi u tovushi yondosh tovushlar ta‘siriga ko‘ra ikki xil nutq tovushi kabi eshitiladi. Ammo talaffuzdagi bu xilma-xillik ma‘noga ta‘sir etish quvvatiga ega emas. Shunga ko‘ra talaffuzda bir necha tovush kabi quloqqa eshitilgan i va u fonemalarining variantlari sifatida qolaveradilar. Chunonchi, qir, kir, qiyiq, kiyik so‘zlarining ma‘nosini farqlashga xizmat qilayotgan tovush i fonemasining variantlari emas, balki k, q mustaqil fonemalaridir.

Tovushlarning ana shunday turli qurshovda, yondosh tovushlar ta‘sirida hosil bo‘lgan variantlari kombinator variantlar sanaladi. Fonema haqida yuqorida bayon etilgan mulohazalardan quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Fonema tovush sifatida ma‘noga ta‘sir eta oladigan nutq tovushidir.
2. Har bir fonema, ayni vaqtda, nutq tovushidir, ammo har bir nutq tovushi fonema bo‘lolmasligi mumkin. Chunonchi, jonli so‘zlashuvda paydo bo‘ladigan tovush variantlari tovush sifatida ma‘noga ta‘sir etavermaydi /Jumladan, tovushlarning yumshoq-qattiqligi, old-orqa qator variantlari kabi/.
3. Tovush va fonema ayrim xususiyatlari bilan o‘zaro farq qiladigan hodisalardir. Chunki, tovush /nutq tovushi/ so‘z tarkibida boshqa tovushlar

qurshovida qolib ma'noga ta'sir etgandagina fonemaga aylanadi. Nutq tovushlarining fonematik xususiyatlari faqat so'z ichida ko'rinadi. So'zdan tashqarida u tovushdir.

4. Nutq tovushlari fonema sifatida bevosita ma'no ajratishga xizmat qilmagan holatlarida ham ma'lum ma'noli qism, so'z va so'z formalarini shakllantiruvchi tovush kompleksi a'zosi sifatida muhim funktsiya bajaradi.

5. "Fonema" va "tovush" terminlari ko'pincha aralash, biri ikkinchisi o'rnida qo'llanaveradi /ms.: f tovushi, f fonemasi kabi/. Bunda nutq tovushlarining o'rnini bilan fonema bo'la olish xususiyatlari ko'zda tutiladi.

Ko'pgina tillarda, masalan o'zbek, rus, nemis tillarida so'z oxirida tovushlarni jarangsizlanishi hodisasi kuzatiladi. Bu jarangsiz tovushlar so'zdagi jarangli tovushning variantlari hisoblanadi. Fonemalarning variantlari tovushning so'zdagi joylashuviga boshqacha aytganda, pozitsiyasiga bog'liq.

Odatda, fonemani va uning pozitsion variantlarini farqlanadi. Lekin, shu bilan birga, fonemaning har bir gapiruvchi talaffuzidagi variantlarini ham unutmaslik kerak. Gap shundaki, bitta fonema turli kishilar tomonidan ma'lum darajada o'ziga xos qilib talaffuz qilinadi va bu ham fonemaning variantlashuviga, fonemaning yangi turlarining hosil bo'lishiga olib keladi. Buning oqibatida chet tilini o'rganayotgan kishilar shu til fonetik sistemasini o'zlashtirishida sezilarli qiyinchiliklarga duch keladilar.

Shuning uchun iloji boricha shu tilda gaplashuvchi ko'proq kishilarning talaffuziga e'tibor berish va ulardan o'rganish kerak bo'ladi.

Fonemani o'rganish tilshunoslikda XIX asrning yetmishinchi yillarida boshlangan. Ayniqsa, L.V.Shcherba fonema, fonetika va fonologiya masalalarida qimmatli fikrlar bildirgan.

U fonema nazariyasini to'liq ishlab chiqdi. Fonemalarda so'zlarni ajratish xususiyatiga ega bo'lgan tovush tiplari mavjud bo'lib, ular insonlarning muloqotlariga xizmat qiladi, deb hisoblaydi.

Fonema tarixiy kategoriya bo'lib, u tilning ma'lum bir rivojlanish etapiga xizmat qilib, paydo bo'ladi va yo'qoladi.

Demak, fonema tilning tarixiy jihatdan shakllangan, tovush sistemasining haqiqatan mavjud tipikligi bo'lib, so'zlarni farqlash uchun xizmat qiladi.

Fonologiya fonetikaning bir bo'limi sifatida fonemalarni, ularning pozitsion variantlaridagi tipik belgilarini o'rganadi va ularning talaffuzidagi ko'plab individual maneralarning farqlarini ko'rsatib beradi.

Tovush va tovush vositalari bo'lgan bo'g'in, urg'u, intonatsiya murakkab va ko'p qirralidir. Ular to'rt tomondan o'rganiladi:

1) artikulyatsion tomondan – bunda nutq organlarining nutq tovushlarini talaffuz qilishdagi harakati o‘rganiladi;

2) akustik tomondan – bunda tovushlar va tovush vositalari qanday fizik tebranishlar natijasi ekanligi hisobga olinadi;

3) eshitib his qilish tomoni – bunda nutq tovushlari, bo‘g‘in, urg‘u, intonatsiyaning eshituvchi tomonidan anglab his etilishi tekshiriladi;

4) fonologik jihatdan - bunda nutq tovushlari va tovush vositalarining tildagi so‘zlar, so‘z formalari, frazalar, gaplarni bir-biridan farqlash, ularning ma’nosini kengroq ochish uchun xizmat qilishi o‘rganiladi.

Fonetika tilning tovush tizimini, nutq tovushlarini o‘rganadi. Fonetika nutq fiziologiyasini va nutq tovushlarining paydo bo‘lishini o‘rganadi. Kishilarning tovushi tovush paychalarining tebranishidan hosil bo‘ladi. Paychalarining tebranish xususiyatiga qarab ovoz (un) yoki shovqin paydo bo‘lishi mumkin. Agar tebranish bir tekis, bir maromda takrorlanib tursa, ovoz hosil bo‘ladi: a, o, o‘, u kabi. Tebranish bir tekis bo‘lmasa, shovqin paydo bo‘ladi: d, k, sh, ch kabi.

Tovushning eshutilishi haqidagi nazariya akustika deyiladi. Fonetika nutqning eng kichik birliklari – fonlar bilan shug‘ullanadi. Fonlar uchta, ya’ni akustik, fiziologik, ijtimoiy jihatdan o‘rganiladi. Nutq tovushlarining akustik xususiyati deganda, ularning fizik xususiyatlari, quloqqa chalinish xususiyatlari tushuniladi. O‘pkadan chiqayotgan havo oqimi tovush paychalarini tebratishi va nutq organlarida hosil bo‘ladigan shovqin natijasida nutq tovushlari vujudga keladi.

Nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etuvchi qismlar nutq a’zolari deyiladi. Nutq a’zolarining jami nutq apparatini tashkil etadi. Bular diafragma, o‘pka, kekirdak, ovoz paychalari, bo‘g‘iz, bo‘g‘iz qopqog‘i, kichik til, tanglay, til, tish, labdir.

Nutq apparati uch qismdan iborat:

1. Ovoz paychalaridan pastki qism: o‘pka, nafas olish yo‘llari, kekirdak, diafragma.

2. Bo‘g‘iz. Xalqasimon va qalqonsimon tog‘aylar bo‘g‘izda joylashgan. Bu ikki tog‘ay o‘rtasida ovoz paychalari o‘rnashgan bo‘lib, ovoz paychalari harakati bilan tovush paychalari ochilib-yopilib turadi. Natijada shunga muvofiq har xil tovushlar chiqadi.

3. Ovoz paychalaridan yuqoridagi qism: bo‘g‘iz qopqog‘i, og‘iz bo‘shlig‘i, burun bo‘shlig‘i, qattiq va yumshoq tanglay, til, kichik til, ustki va pastki tishlar, ustki va pastki lablar kiradi. Til eng harakatchan a’zodir. U

til uchi, til oldi, til o'rtasi, til orqasi va chuqur til orqa qismlariga bo'linadi. Til uchi eng harakatchan nutq organidir.

Fonologiya – (yun. phone – tovush, ovoz + logos – so'z, ta'limot) tilshunoslikning nutq tovushlarini so'z va morfemalarning tovush qobig'ini farqlovchi vosita sifatida o'rganuvchi sohasi.

NUTQ TOVUSHLARI ARTIKULYATSIYASI

Nutq apparatining ishlashi natijasida tovush hosil bo'lish jarayoni artikulyatsiya deyiladi. Ma'lum bir tilga xos bo'lgan nutq tovushlarini hosil qilishga muvofiqlashgan nutq apparati artikulyatsiya bazasi deyiladi. Nutq tovushlarining artikulyatsiyasi uchta bosqichni: 1) talaffuz qilishga tayyorgarlik-ekskursni, 2) talaffuzning o'zini, 3) nutq organlarining o'z o'rniga qaytishi-rekursni o'z ichiga oladi. Nutq tovushlarini hosil qilishdagi artikulyatsiya harakatlarining yig'indisi artikulyatsiya bazasi deyiladi.

Nutq tovushlarining akustik xususiyati ularning kuchi, balandligi, tembri va cho'ziq-qisqaligi bilan ifodalanadi. Akustika tovushlarning quyidagi belgilari borligini ta'kidlab ko'rsatadi:

1. Tovush amplitudaga, ya'ni tebranish chegarasiga bog'liq bo'ladi.

2. Tovushning baland–pastligi tebranish tezligiga, ya'ni bir sekunda bo'ladigan tebranish soniga bog'liq. Tebranish ko'p bo'lsa, tovush baland bo'ladi. Tebranish oraliq'i qancha uzun bo'lsa, tebranish shuncha kam, sekin bo'ladi, tovush yo'g'on va past chiqadi.

3. Tovushning cho'ziq-qisqaligi tebranish vaqtining davomli yoki davomsiz bo'lishiga bog'liq. Tebranish qancha davomli bo'lsa, tovush shuncha qisqa bo'ladi.

4. Tovush tembri asosiy ton bilan qo'shimcha tonlarning munosabatiga bog'liqdir. Tembrning o'ziga xos xususiyatlari bor; tembrga qarab tovushning baland–pastligini aniqlaymiz. Bir xil cholg'u asboblarning farqini ham tembridan ajratish mumkin. Ularda rezanatori farq qiladi.

Nutq tovushlarining paydo bo'lishida rezonansning roli katta. Nutq tovushlarining tarqalishi va kuchayishida kishilarning og'iz va burun bo'shlig'i rezonator vazifasini bajaradi. Og'iz bo'shlig'i o'zgaruvchan rezonator hisoblanadi. Uning bo'linishi, tilning yuqoriga ko'tarilishi va pastga tushishi, oldinga va orqaga surilishi turli–tuman tovushlarning chiqishiga imkon beradi. Burun bo'shlig'i esa o'zgarimas rezonatoridir.

NUTQ TOVUSHLARI TASNIFI

Tovushlar shovqin va ovozdand hosil bo'ladi. Tovushlar unli va undoshlarga ajraladi. Agar o'pkadan chiqayotgan havo oqimi tovush paychalarini titratib o'tib, og'iz bo'shlig'ida qarshilikka uchrasa, unda undosh tovush hosil bo'ladi. Hamma tillarda tovushlar miqdori har xil. O'zbek tilida 6 ta unli, 23 ta undosh bor.

Unlilar (**vokalizm**). Unli tovushlar faqat ovozdand iborat. Tilning gorizontal holatiga ko'ra unlilar uch xil bo'ladi:

1. Til oldi unlilari: (i), (a), (e).
2. Til o'rta unlilari: (o').
3. Til orqa unlilari: (u), (o'), (o).

Tilning ko'tarilish darajasiga qarab, unlilar uch turga bo'linadi:

- a) ochiq unlilar; (a), (o).
- b) yarim ochiq unlilar; (e), (o').
- v) yopiq unlilar; (i), (u).

Qisqa va cho'ziqligiga qarab unlilar qisqa va cho'ziq unlilarga ajraladi. Bu miqdor belgisi deyiladi. Bu xususiyat o'zbek va rus tillarida yo'q, ingliz, turkman tillarida bor. Lablarning ishtirokiga ko'ra unlilar lablangan (u, o', o) va lablanmagan (i, e, a) bo'ladi.

Unlilarning tarkibiga ko'ra turlari uch xil - monoftonglar, diftonglar, triftonglar bo'lib, bu ularning tarkibidagi tovushlar miqdoriga bog'liq. Bunday ajratish ham o'zbek va rus tillariga xos emas. U roman-german tillarida ko'p uchraydi. Diftonglar va triftonglar garchi ikki va uch tovushdan iborat bo'lsa ham bir vazifani bajaruvchi, bir fonema hisoblanadi. Bo'g'in ajratilganda bir bo'g'inga kiritiladi.

Undosh tovushlar (konsonantizm). Undosh tovushlarning hosil bo'lishida havo oqimi tovush paychalarini titratish - titratmasligidan qat'iy nazar og'iz bo'shlig'ida qarshilikka uchraydi. Agar havo oqimi faqat og'iz bo'shlig'ida qarshilikka uchrasa, jarangsiz undoshlar (p, t, s, f) hosil bo'ladi.

Agar shovqin ovozdand ustun tursa, jarangli undoshlar hosil bo'ladi: (b, v, g, d, j).

Agar ovoz shovqindand ustun tursa, sonor yoki sonontlar deyiladi. Ular og'iz (r) va burun (m, n, ng) sonorlariga bo'linadi.

Talaffuz o'rniga ko'ra undoshlar lab, til, bo'g'iz undoshlariga ajraladi.

Lab-lab undoshlar: b, m, p.

Lab-tish undoshlar: v, f.

Til oldi undoshlari: t, d, s, sh, n, z.

Til orqa undoshlari: q, g'.

Til o'rta undoshi: y.

Hosil bo'lish usuliga ko'ra undoshlar portlovchi, sirg'aluvchi, qorishiq va ba'zi tillarda nafas turlariga ajratiladi.

Portlovchilar; (b), (p), (t), (d) kabilar talaffuzida o'pkadan chiqayotgan havo nutq organlari qarshiligini yorib o'tadi, natijada portlash ro'y beradi.

Sirg'aluvchilar; (v), (f), (s), (sh), (j), (x) bunda nutq organlari qattiq jipslashmaydi, bir - biriga yaqinlashadi, havo oqimi ularning orasidan sirg'alib o'tadi.

Qorishiq tovushlar; (ch), (j) - ular ikki undosh yig'indisidan tashkil topgan. Bunda til milkka taqaladi, lekin tovush portlash bilan emas, sirg'alish bilan chiqadi. Ba'zi tillarda nafas undoshlari bor.

Tillardagi nutq tovushlari son jihatdan ham, sifat jihatdan ham o'zaro to'g'ri kelmaydi. Ularning akustik - artikulyatsion xususiyatlari ham har xil bo'ladi.

NUTQNING FONETIK BO'LAKLARI

Nutq ketma-ket kelgan tovushlar yig'indisi yoki zanjirsimon ulanishidan iborat bo'lib, u talaffuz davriga ko'ra oldinma-keyin kelgan fonetik birliklarga bo'linadi. Nutqning ana shunday katta va kichik birliklarga bo'linishi uning fonetik bo'linishi deb ataladi.

Nutq fonetik jihatdan fraza, takt, bo'g'in va nutq tovushlariga ajratiladi. Fraza nutqning eng katta fonetik birligi bo'lib, ikki tomondan pauza bilan chegaralanadi. Nutqni frazalarga ajratish subyektiv sabablarga bog'liq (tez, sekin gapirish). Fraza (jumla) gapga teng emas.

Frazalar taktlardan iborat. Frazaning ikki pazvasi orasiga joylashgan, yagona urg'u bilan talaffuz qi'inadigan bir yoki bir necha bo'g'inning yig'indisiga takt deyiladi.

Odatda urg'u olmagan so'zlar urg'u olgani bilan birikib keladi. Masalan: *Havo bulut edi*. Bu gapda ikkita takt bor. Urg'u olmagan so'z urg'uli so'zdan oldin turib unga bog'lansa, uni tilshunoslikda proklitik elementlar, deb ataladi. Masalan, *Na stol?* Agar urg'usiz so'z urg'ulidan keyin kelib bog'lansa, enklitik elementlar, deb ataladi. Masalan, *Bor ekan, yo'q ekan*. Takt grammatikadagi so'z birikmasiga teng emas. Takt bo'g'inlardan iborat. So'zda nechta unli tovush bo'lsa, shuncha bo'g'in bo'ladi. Ba'zi tillarda sonorlar ham bo'g'in hosil qiladi; *Trnka* so'zi (chex tilidagi so'z bo'lib, ikki bo'g'indan iborat).

Bo'g'inlar 4 xil bo'ladi;

1. Undosh tovush bilan tugagan bo'g'in yopiq bo'g'in deyiladi: *mak-tab*.
2. Unli tovush bilan tugagan bo'g'in ochiq bo'g'in deyiladi: *bo-la*.
3. Undosh bilan boshlangan bo'g'in berkitilgan bo'g'in deyiladi: *sa-na*.
4. Unli tovush bilan boshlangan bo'g'in berkitilmagan bo'g'in deyiladi: *o-na*.

Bo'g'inlar berkitilgan ochiq: *da-la*.

berkitilgan yopiq: *daf-tar*.

berkitilmagan ochiq: *o-lim*.

berkitilmagan yopiq: *at-las* bo'ladi.

So'zni gapiruvchilar bo'g'inlarga ajratib talaffuz qiladilar. Shuning uchun bo'g'in nutqning eng kichik akustik-artikulyatsion birligidir. Bo'g'inning ma'no anglatish yo anglatmasligi fonetika uchun ahamiyatsizdir. Ba'zan bo'g'in morfema bilan to'g'ri kelib qoladi.

Til materiya sifatida, eng avvalo, havo qatlamlaridagi harakat natijasida hosil bo'lgan tovush sifatida reallashadi. Ma'lumki, til tovushlar orqali ifodalanmasa, jamiyatning aloqa vositasi bo'la olmaydi. Jamiyat a'zolari o'zaro tovush nutqi orqali munosabatda bo'ladi. Shu bilan birga, nutqimiz tartibsiz holda talaffuz etilgan tovushlar oqimidan iborat emas. Biz gapirayotganimizda nutq tovushlari oqimi muntazam ravishda o'zaro bog'liq holda chiqadi. Shu bilan birga, nutqimiz to'xtovsiz tovushlar oqimidan iborat bo'lmay, balki ayrim — ayrim bo'laklardan iborat.

Nutq fonetik jihatdan jumlarlar (intonatsion birliklar), taktlar, bo'g'inlar va tovushlarga bo'linadi. Binobarin, nutq tovushlari mustaqil holda emas, balki bo'g'in, takt va jumlarlar tarkibida qo'llaniladi.

Nutq fonetik jihatidan zanjir kabi bir — biriga ulangan tovush oqimlaridan iborat. Bu tovush oqimlari yana bir — biriga tobe bo'lgan sof fonetik birliklarga — haqiqatga bo'linadi. Chunonchi:

1. Jumla (frazaga) (yunoncha plrrusis ifoda, nutq iborasi ma'nosini bildiradi).

2. Taktlarga (lotincha — tactus — tegish, sezish ma'nolarini bildiradi). Bu yerda: bo'lak, qism kabi ma'nolarni ifodalaydi.

3. Bo'g'inlarga.

4. Ayrim tovushlarga bo'linadi.

Jumla — fraza nutqning eng yirik mustaqil birligi sifatida aloqa vositasidir. Shu bilan birga, jumla eng yirik intonatsion birlik bo'lib keladi. Umuman, jumlarlar biridan keyin ikkinchisini aytish uchun nafas olish bilan, ya'ni to'xtamlar bilan ayrim — ayrim birliklarga ajratiladi:

Do'stim, / uyqu yo'q. / Yotishim bilan uyqum qochib /o'rnimdan turib ketaman / chiroq yoqib, / kitob o'qish bilan tunni o'tkazaman.

Bu misolda besh intonatsion – fonetik birliklar to‘xtam bilan bo‘lingan.

1. Jumla — fonetik birlik, gap esa grammatik (sintaktik) birlikdir.

2. Jumlalar taktlarga bo‘linadi. Takt intonatsion butunlik (jumla)ning bir bo‘lagi bo‘lib, u bosh urg‘u bilan birlashtiriladi. Takt bir yoki bir necha bo‘g‘indan iborat bo‘ladi.

Ko‘p tillarda urg‘u mustaqil ma‘noli so‘zlarning o‘zida bo‘lgani uchun ularning har qaysisi bir takt bo‘ladi. Yordamchi so‘zlar mustaqil ma‘noli so‘zlar bilan birikib, bir taktni hosil qiladi.

Masalan: *Otam bilan maslahatlashib singlim uchun kerakli narsalarni oldim.* Bu jumla olti taktidan iborat. Taktlarda yordamchi so‘zlarning mustaqil so‘zlar bilan birikib kelgan o‘rniga qarab enklitika va proklitika hodisalari ro‘y beradi. Yordamchi so‘zlar mustaqil ma‘noli so‘zlardan oldin yoki keyin kelishi mumkin.

Mustaqil ma‘noli so‘zlardan oldin kelgan yordamchi so‘zlar proklitika, mustaqil so‘zlardan keyin kelgan yordamchi so‘zlar enklitika deyiladi.

Mustaqil ma‘noli so‘zlar oldidan yordamchi so‘zning yondashib kelishi prokliza, keyinidan yondashib kelishi esa enkliza deb ataladi.

Rus tilida ham prokliza, ham enkliza uchraydi. Masalan: *Уехали-ли, иностранные делегаты в Москву?* degan gapdagi enklitika, va proklitikadir.

Turkiy tillarda jumladan, o‘zbek tilida, asosan, enkliza hodisasi uchraydi. Masalan: *Talabalar uchun yangi yotoqxon qurildi. Jamoa yerlari traktor bilan haydaldi.* Bu gaplarda talabalar uchun, traktor bilan taktlaridagi uchun, bilan yordamchi so‘zlari enklitikadir.

Taktlar bo‘g‘inlarga ajraladi. Bo‘g‘in taktning bir bo‘lagidir. Bo‘g‘in bir yoki bir necha tovushlardan iborat bo‘lib, bir nafas chiqarish bilan aytiladi. har qanday tovush bo‘g‘in hosil qilavermaydi. Umuman, unililar eng kuchli sonor¹ tovushlar bo‘lgani uchun har doim bo‘g‘in hosil qila oladi. Masalan: *olaman* so‘zi uch bo‘g‘indan (o-la-man), *korxonamiz* so‘zi esa to‘rt bo‘g‘indan (kor-xo-na-miz) iborat bo‘lib, ularning har birida bo‘g‘in hosil qiluvchi bittadan unli tovush bor. Ba‘zi tillarda bir bo‘g‘in tarkibida ikki va undan ortiq unli tovushlar bo‘lishi ham mumkin. Masalan: qirg‘iz tilidagi *tooda* (tog‘da), *sooda* (savdo) so‘zlarida *too-*, *soo-* birinchi bo‘g‘in, *-da* ikkinchi bo‘g‘in bo‘lib, birinchi bo‘g‘indagi ikki unli tovush bir bo‘g‘inni hosil qilgan. Bir bo‘g‘inda ikki unli tovushning birikib kelishi diftong² deb aytiladi.

¹ Sonor – (sonorus) lotincha jarangdor ma‘nosini bildiradi.

² Diftong -- (diphthongos) yunoncha so‘z bo‘lib, di (s) qo‘sh, qo‘shaloq, pthongos qo‘sh ovoz, qo‘sh tovush demakdir.

Ayrim tillarda diftong ko'p uchraydi. Masalan, nemis tilidagi heute (bugun) so'zida diftong — eu, hous (uy) so'zida diftong — au, eins (bir) so'zida diftong ei; fransuz tilidagi moi (men) so'zida diftong — oi ingliz tilidagi Vou (o'g'il bola) so'zida diftong — bou dir.

Diftonglar kuchli va kuchsiz bo'lishi mumkin. Kuchli (ko'tariladigan) diftong sust unli tovush bilan boshlanib, to'la unli holiga keladi. Masalan, rus tilidagi *красная* so'zida keyingi bo'g'indagi ya ikki unli (y-a) dan iborat bo'lib, y- sust unli, a esa to'la unlidir. Mana shunday diftonglar fransuz, nemis tillarida va boshqa tillarda ham uchraydi.

Sust (pasayadigan) diftong to'la unli bilan boshlanib, sust unli holiga keladi. Masalan, rus tilida дай, пей, лей, мой so'zlaridagi ajratib ko'rsatilgan unlilar to'la unli bo'lib, ulardan keyin kelgan y unlisi sust unlidir.

O'zbek tilida, asosan kuchsiz diftong uchraydi, Masalan, *qiynamoq*, *to'yga*, *saroy* so'zlaridagi ajratib ko'rsatilgan unlilar kuchsiz diftonglar bo'lib, i, o', o — to'la unlilar; ulardan keyin kelgan y esa sust unlidir. Kuchli (ko'tarilgan) diftonglar ham uchraydi: *yara*, *yog'*, *yer* (y+ara, y+og', y+er) so'zlarida y kuchli, a, o, e sust unlilar. Ulardan keyin kelgan y esa sust unlidir.

Bundan tashqari, ba'zi tillarda bir bo'g'inda uch unli tovushning birikib kelish hodisasi ham uchraydi. Uch unlining birikib bir bo'g'in hosil qilishi triftong¹ deb ataladi.

Masalan, ingliz tilida five —stjreyed (Fayvstroid) (besh qavatli) birikmasida eue — triftong.

Bo'g'in tuzilishi jihatidan ham tillar bir — biridan farq qiladi.

Tillarda juda ko'p uchraydigan bo'g'in chizmalari: sv, vs, vsv, svsv, ssv, vss, sssv, cvcc va h. k.

O'zbek tilida: *Ke-ma* (sv-sv), *ba-ra-ka* (sv-sv-sv) *osh-paz* (vs-svs), *o'rmon* (vssvs), *nasl*, *nafs*, *musht* (svss), kabi.

Rus tilida *mu-ka* (sv sv), *sobaka* (sv-svsv) *ar-gu-ment* (vsvs-svss), *o-ra-tor* (v-sv-svs), *sta-kan* (scv-svs), *stra-na* (sssv-cv), *vstre-cha* (sssvsv) kabi. Shunday qilib, o'zbek tiliga xos sv, vs, svsv, vssv, svsvsv kabi bo'g'in chizmalari uchraydi. Rus tilida esa sv, vs, svc, vcsv, ssv, sssv, sssv bo'g'inli chizmalar ko'proq uchraydi. o'zbek tilida birinchi bo'g'inda ikkita, uchta, to'rtta (ss, sss, ssss) undosh qator kelishi uchramaydi.

---

¹ Triftong yunoncha (tri — uch va thongs tovush) so'z bo'lib, uch unli degan ma'noni bildiradi.

4. Bo'g'inlar yana kichik qismlarga, ya'ni tovushlarga bo'linadi. Bo'g'in bir yoki bir necha tovushlardan tashkil topadi. Masalan, *kitob* so'zi ikki bo'g'indan iborat bo'lib, birinchi bo'g'ini -ki ikki tovushdan, ikkinchi bo'g'ini tob uch tovushdan tashkil topgan: *oson* so'zi ham ikki bo'g'indan iborat bo'lib, birinchi bo'g'ini —bir tovushdan, ikkinchi bo'g'in soni uch tovushdan hosil bo'lgan.

Ba'zi tillarda sonor undosh (l, m, n, r) tovushlar ham bo'g'in hosil qiladi. Masalan, rus tilidagi *perst* (barmoq) so'zida bo'g'in hosil qiluvchi unli tovush — e bo'lsa, serb tilidagi *prst* (barmoq) so'zida bo'g'in hosil qiluvchi tovush r dir. Rus tilidagi *volk* (bo'ri) so'zida bo'g'in hosil qiluvchi unli tovush o bo'lsa, chex tilidagi *vlk* so'zlarida bo'g'in yaratuvchi undosh tovushdir.

URG'U

Nutq tovushlari hamda bo'g'in segment elementlar deyiladi. Yana supersegment elementlar bo'lib, ular urg'u va ohangdir. Supersegment elementlar nutqqa ohang bag'ishlaydi.

So'zlarda bo'g'inlarni, gaplarda so'zlarni ma'lum vositalar bilan ajratib ko'rsatish urg'u deyiladi. So'z urg'usi bir so'zning tarkibidagi bir bo'g'inni boshqalardan ajratish demakdir. Tilshunoslikda dinamik, miqdor va musiqiy urg'uni farqlaydilar.

Dinamik urg'uda ajratib ko'rsatilayotgan bo'g'in kuchli talaffuz qilinadi (masalan, nemis tilida).

Miqdor urg'usiga ega tillarda unli cho'ziqroq talaffuz qilinadi (masalan, rus, o'zbek tillarida).

Musiqiy urg'uda urg'u olgan bo'g'in ovoz tonini ko'tarish va pasaytirish yo'li bilan ajratib ko'rsatiladi (masalan, xitoy tilida).

Urg'uning o'rniga ko'ra turg'un urg'uli tillar va erkin urg'uli tillar farqlanadi. Turg'un urg'uli tillarda urg'u doim so'zning ma'lum bo'g'iniga tushadi. Masalan: o'zbek, fransuz tillarida oxirgi bo'g'inga, polyak tilida oxiridan bitta oldingi, vengr, chex tillarida birinchi bo'g'inga tushadi.

Erkin urg'uli tillarda urg'u so'zning qaysi bo'g'iniga tushishini oldindan bilish mumkin emas. Rus, ingliz, nemis tillari shular jumlasidandir.

Fraza urg'usi so'z birikmalari yoki bir necha so'zni boshqalardan ajratib ko'rsatishni nazarda tutadi. Faza urg'usining turlari quyidagilar:

1. Sintaktik urg'u.
2. Sintaktik – logik urg'u.

3. Kuchsiz sintaktik urg'u.

4. Emfatik (his - hayajon) urg'u.

Fraza urg'usidan tashqari ohang tarkibiga nutqning ritmik— melodik tuzilishi kiradi. Nutq jaryonida urg'u olgan va olmagan bo'g'inlar almashinib nutqning ritmi paydo bo'ladi. Nutq ohanglariga gap urg'usi, ohang, pauza, sur'at, ritm, tembr kiradi.

Ohang pasayuvchi va ko'tariluvchi bo'ladi. Pasayuvchi ohang darak, undov gaplarda, ko'tariluvchi ohang so'roq gaplarda uchraydi.

Gap urg'usi yoki logik urg'u.

Ovozni kuchaytirish yoki ko'tarish yordamida gap tarkibidagi biror-bir so'zni ajratib talaffuz etiladi. Ana shu gapda ajratib talaffuz etish hodisasini gap urg'usi yoki logik urg'u deb ataymiz.

Ana shu logik urg'u tufayli gap turli xil ma'noga ega bo'ladi. Logik urg'u yordamida mantiqiy tomondan muhim va butun e'tiborni qaratish kerak bo'lgan so'z ajratib talaffuz etiladi. Logik urg'u gapdagi har bir so'zga, hatto u yordamchi so'z ham turkumiga oid bo'lsa ham tushishi mumkin. Logik urg'uning ifodalanihi turli tillarda turlichadir. Masalan, rus tilida urg'u tushgan so'zdagi so'z urg'usi yana ham kuchliroq talaffuz qilinadi;

Fransuz tilida logik urg'u olgan so'zning birinchi bo'g'ini so'z urg'usi oladi. O'zbek tilida logik urg'u olgan so'z kesimdan oldingi o'ringa ko'chiriladi. Masalan, Men maktabga bugun bordim (kecha emas, bugun)

Men bugun maktabga bordim. (do'konga emas, maktabga)

Bugun maktabga men bordim. (do'stim emas, men).

Nutq jarayonida ovozimiz ko'tarilib yoki pasayib, nutqqa ohang bag'ishlaydi. Nutqning ohangdorligi intonatsiya deb ataladi. Gap ohangi turli vazifalarni bajaradi.

Masalan, uning eng muhim vazifalaridan biri sintaktik funksiyasi hisoblanadi. Bunda ohang yordamida biz tasdiq, savol, hayajon kabilarni ifodalaymiz. Intonatsiya yordamida biz so'z birikmasi gapga tegish yoki tugallanmagan gapning bir qismini, aniqlashimiz mumkin.

TOVUSHLARNING NUTQ JARAYONIDA O'ZGARISHI

Ma'lumki, nutq tovushlari yozuvda har qaysi tilda qabul qilingan belgilar — harflar orqali aks ettiriladi. Biroq so'zlashuv jarayonida nutq tovushlari harflar orqali aks ettirilganidek, yakka-yakka holda ishlatilmaydi.

Nutq tovushlari har bir til qonun — qoidalariga muvofiq ma'lum tartib bilan tutashib, birikib so'z hosil qilarkan, so'z tarkibida aks ettirilgan harflarga nisbatan birmuncha o'zgargan holda talaffuz etilishi mumkin. So'zlashuv jarayonida nutq tovushlarishshg o'zgarishi ayrim tovushlarning bir-biriga ta'sir qilishi natijasida ro'y beradi. Masalan, yozuvda *yotdi, kelibdi* shaklida yoziladigan so'zlar og'zaki nutqda *yotti, kelipti* shaklida talaffuz etiladi.

Nutqda so'z tarkibidagi tovushlarning bunday o'zgarishiga kombinator o'zgarishlar deyiladi. Kombinator o'zgarishlar assimilyatsiya, dissimilyatsiya jarayonlarida va boshqa fonetik jarayonlarda ro'y beradi.

So'zlarda ikki yonma-yon tovushning bir-biriga ta'sir qilishi natijasida, ya'ni oldingi tovushning keyingisiga yoki keyingi tovushning oldingisiga o'xshab ketishi, moslashishi kabi fonetik jarayon **assimilyatsiya**¹ hodisasi deb aytiladi. Bunday hollarda tovushlar artikulyatsiya yoki akustika jihatidan bir-birlariga moslashadi. Masalan, yozuvda *otda* shaklida ifodalangan so'z so'zlashuv jarayonida *otta* deb talaffuz etiladi: bunda shu ot so'zidagi jarangsiz t tovushning ta'siri natijasida shu tovushdan keyin kelgan jarangli d ham t ga o'xshab ketgan. Rus tilida *сделатъ* so'zi talaffuzda *зделатъ* tarzida aytiladi, bunda keyingi jarangli d tovushiniig ta'siri bilan oldingi jarangsiz s tovushi jarangli z tarzida talaffuz etiladi, ya'ni jarangli d undosh tovushi o'zidan oldin kelgan jarangsiz s undosh tovushini o'z-o'ziga o'xshatib singdirib, jaranglilashtiradi.

Assimilyatsiya to'liq va to'liqsiz bo'lishi mumkin. Nutq jarayonida singdiruvchi tovush qo'shni tovushni aynan o'ziga o'xshatsa, to'liq assimilyatsiya deyiladi. Masalan, o'zbek tilida *otdan, o'tda* so'zlarida oldingi jarangsiz t tovushining ta'siri bilan jarangli d tovushi ham t bo'lib, ikki boshqaboshqa tovush bir xilda *ottan, o'tta* kabi talaffuz etiladi. Bu hodisa boshqa tillarda ham uchraydi. Masalan, rus tilida *оидатъ* so'zi *оддатъ* tarzida talaffuz etiladi. Bu so'zda keyingi d tovushi t ga ta'sir qilib, o'ziga o'xshagan d kabi talaffuz etiladi. Shu xilda so'z tarkibidagi singdiruvchi tovush qo'shni tovushga ta'sir qilib, qisman o'ziga o'xshatsa, to'liqsiz assimilyatsiya deyiladi. Masalan, *toshgan, o'tgan* so'zlarida -gan affiksidadagi jarangli g undoshi o'zidan oldin kelgan sh, t tovushlarining ta'siri bilan talaffuzda qisman o'zgarib, k tarzida talaffuz etiladi: *toshkan, o'tkan*. Bunda jarangsiz sh, t undosh tovushlari o'zlaridan keyin kelgan g undosh tovushini aynan,

---

¹ Assimilyatsiya — assimilatio lotincha so'z bo'lib, o'xshatish, moslashtirish demakdir

to'la o'ziga o'xshatmasa ham, jarangliligini yo'qotib, sh, t tarzida jarangsiz talaffuz etiladi.

Ba'zi tillarda assimilyatsiya hodisasi orfografiyada ham o'z aksini topadi. Masalan, hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida jo'nalish kelishigi, asosan -ga affiksi bilan ifodalanadi. Lekin, q, k, g', tovushlari bilan tugagan so'zlarning oxirida jarangsiz undosh tovushi bo'lgani uchun -qa, -ka shaklida yoziladi: *o'rtoq—ga— o'rtoqqa, terak—ga—terakka, bog'—ga—boqqa kabi*. Bunday holni rus tilida ham uchratish mumkin: z tovushi bilan tugagan prefikslar jarangsiz tovushlar bilan boshlangan so'zlar o'zagi bilan tutashib kelganda, jarangsizlashib, talaffuzga muvofiq s harfi bilan yoziladi: Masalan, *без-платно— бесплатно, из-ходуть—исходуть, раз-сказать—рассказать*.

Assimilyatsiya ikki xil bo'ladi. Agar so'zda oldingi tovush o'zidan keyingi tovushga ta'sir qilib, uni o'ziga qisman yoki to'la o'xshatsa, bunday hodisa progressiv assimilyatsiya deyiladi. Masalan, *otdan* (ottan), *tutda* (tutta), *besha* (beshka) kabilar. Progressiv assimilyatsiya asosan turkiy tillarga xosdir.

Agar so'z tarkibidagi keyingi tovush o'zidan oldin kelgan tovushga ta'sir qilib, uni o'ziga to'la yoki qisman o'xshatsa, bunday assimilyatsiya regressiv assimilyatsiya deyiladi. Masalan, *mazkur*, *atlas*, *birla* so'zlari *maskur*, *allas*, *billa* tarzida talaffuz etiladi. Regressiv assimilyatsiya, ayniqsa, rus tili uchun xosdir. Masalan, *lodka* so'zida k tovushi o'zidan oldin kelgan jarangli d tovushiga ta'sir qilib, uni t tovushiga aylantiradi, natijada bu so'z *lotnka* tarzida talaffuz etiladi; *сбор* so'zidagi jarangli b tovushi o'zidan oldin kelgan jarangsiz s tovushiga ta'sir qilgani uchun bu so'z *збор* tarzida talaffuz etiladi.

Turkiy tillarda, mo'g'ul tilida, ayrim ugor-fin tillarida singarmonizm hodisasi ham uchraydi. Singarmonizm¹ ham assimilyatsiyaning bir ko'rinishidir. So'zning birinchi bo'g'inidagi unlining xususiyati va sifatiga qarab, boshqa bo'g'inlardagi unlilarning ohangdoshlashib moslashuviga singarmonizm deb aytiladi. Singarmonizm ikki xil bo'ladi.

1. Palatal² singarmonizm;

2. Labial³ singarmonizm.

Palatal singarmonizm o'zbek tilidan boshqa barcha turkiy tillarga xos fonetik qonundir. Bu fonetik qonunga muvofiq so'z tarkibidagi «qattiq», ya'ni til orqa unililari yoki «yumshoq», ya'ni til oldi unililari ohangdoshlashib

¹ Singarmonizm - yunoncha sun — birga, harmonica — ohangdosh so'zlardan yasalgan bo'lib, moslashishlik, ohangdoshlik degani.

² Palataya — lotincha rashit (tanglay) so'zidan olingan

³ Labial— lotincha labsht (lab) so'zidan olingan.

uyg'unlashadi, moslashadi. Agar so'z tarkibida birinchi bo'g'indagi unli «qattiq», ya'ni til orqa unlisi bo'lsa, qolgan bo'g'inlarda ham faqat til orqa unli-lari ishlatiladi. Masalan, qoraqalpoq tilida — *balalarimizdan*, ozarbayjon tilida *gardashlarimizdan* qirg'iz tilida — *oldolordon*. Agar so'z tarkibida birinchi bo'g'indagi unli «yumshoq», ya'ni til oldi unlisi bo'lsa, qolgan bo'g'inlarda ham til oldi unli-lari ishlatiladi. Masalan, qorqalpoq tilida — *mekteplerimizdenu*, ozarbayjon tilida — *telebelerimizden*, qirg'iz tilida — *mekteptin*.

Shunday qilib, palatal singarmonizm da so'zning hamma morfemalari-dagi unli-lar, ya'ni so'z o'zagidagi va morfemalar hamda affikslardagi unli-lar, ohangdoshlashib moslashgan bo'ladi. Shuning uchun ham ko'pchilik turkiy tillarda affikslarning kamida ikki varianti bor. Masalan, qoraqalpoq tilida: *bala-lar-ı-miz-dan*, *mektep-ler-i-miz-dan*- qirg'iz tilida — *mekteptete*, *toodo*.

Labial singarmonizm barcha turkiy tillarda ham uchramaydi. Labial singarmonizm hodisasi bor bo'lgan tillarda so'zning oldingi bo'g'inidagi labiallangan unli o'zidan keyingi bo'g'indagi unliga yoki qolgan hamma bo'g'indagi unli-larga ta'sir qilib, ularni labiallangan unliga o'xshatib, moslashtiradi. Masalan, qirg'iz tilida kol, kolu, koldor so'zlarida labial singarmonizm hamma bo'g'inlarda yuz bergan. Tuva tilida *kol*, *kolu*, *kollar*, *kolları* so'zlarida labial singarmonizm ba'zi bo'g'inlardagina yuz beradi.

O'zbek tilida labial singarmonizm og'zaki nutqda hamda ba'zi shevalarda uchraydi: *mumkun* (mumkin), *muhum* (muhim), *buvu* (buvi), *bo'lum* (bo'lim), *so'lum* (so'lim), *o'g'ul* (o'g'il) kabi.

Dissimilyatsiya¹ nutq jarayonida ba'zi bir so'zlarda yonma-yon kelgan ikki tovushning o'xshab ketishi o'rniga noo'xshashlik yuz beradi. Artikulyatsiya o'rni yoki usuli jihatidan bir - biriga o'xshashi yoki yaqin tovushlarning nutq jarayonida bir—biriga o'xshamay qolishi dissimilyatsiya hodisasi deb aytiladi. Bu hodisa ko'proq jonli tilda uchraydi. Masalan, *maqsad—maxsad* (qs-xs). Bu so'zda q til orqa portlovchi undosh sirg'aluvchi x tovushi bilan almashgan *yoki maqtov—maxtov*, (qt-xl), *doktor—duxtur* (kt-xl) kabi Rus tilida *мяко—махко* (гк-хк), *ногти-нокти* (гт-кт), *секретарь—секлетарь* (кр-кл), *конечно—конешно*(чн-шн) kabi. Dissimilyatsiya hodisasi adabiy tilda juda ham kam uchraydi.

Nutq jarayonida tovushlarning bir-biriga ta'sir etishida boshqa fonetik hodisalar ham ro'y beradi.

---

¹ Dissimilyatsiya — lotincha dissimatio so'zidan olingan bo'lib, o'xshamaslik ma'nosini bildiradi.

Akkomadatsiya (lot. *Accomodatio - muvofiqlashuv*) – tovushlarning moslashuvi bo‘lib, u yonma – yon turgan unililar va undoshlar orasida sodir bo‘ladi. U progressiv yoki regressiv bo‘lishi mumkin. Moslashuv to‘liq bo‘lmaydi, qisman ro‘y beradi. Masalan: qafas so‘zida til oldi “a” tovushi chuqur til orqa “q” ta’sirida til orqa unli kabi talaffuz qilinadi.

Metateza hodisasi. Talaffuzda so‘z tarkibidagi tovushlarning o‘rin almashishi metateza deb atiladi. Ba’zi tillarda so‘z tarkibidagi tovushlar umuman o‘zgarmasdan, bir–birlari bilan o‘rin almashadi. Masalan, o‘zbek tilidagi *daryo*, *tuproq*, *supra* so‘zlari og‘zaki nutqda ko‘pincha *dayro* (y-r), *turpoq* (p-r), *surpa* (p-r) tarzida talaffuz etiladi. Bu hodisa chetdan qabul qilingan so‘zlarda ko‘proq uchraydi. Chunonchi, rus tilidagi *tarelka* so‘zi aslida *talerka* (nemischa - talerka) shaklida bo‘lgan. Biroq bu so‘z tarkibidagi l va r tovushlari o‘rin almashtirib, rus tiliga *mapelka* shaklida qabul qilingan.

Proteza¹ hodisasi. So‘zni talaffuz etganda uning old tomonidan biror tovushning orttirib (qo‘shib) talaffuz etilishi proteza deyiladi. Chunonchi, o‘zbek tilida, ayniqsa, chetdan kirgan so‘zlarga, ko‘pincha so‘z boshida, qator kelgan undoshlar oldidan bir unli tovushni orttirib aytish hodisasi uchraydi. Masalan, rus tilidan qabul qilingan *справка*, *стадион*, *стакан*, *стои* so‘zlari og‘zaki nutqda *isparafka*, *istadion*, *istakan*, *ustol* tarzida, ya’ni i, u unli tovushlari orttirilib talaffuz etiladi. Shuningdek, so‘z boshida kelgan unli tovush oldidan undosh tovush orttirilib kelish hodisasi ham uchraydi. Masalan, uyg‘ur tilida *araq* so‘zi *harok*, *arava* so‘zi *harava* tarzida talaffuz etiladi.

Epenteza² hodisasi. Talaffuzda so‘z tarkibi ichida ortiqcha tovushning paydo bo‘lish epenteza deyiladi. Ikki unli tovush o‘rtasida undosh tovushning yoki ikki undosh tovush o‘rtasida unli tovushni paydo bo‘lib qolishi mumkin. Bunday hodisa jonli tilda ko‘proq uchraydi. Masalan, *traktor* – *taraktr*, *tramvay* – *tiramvay* yoki *tarcnboy*, *trolleybus* – *taralabus*. Bu hodisa ba’zan orfografiyada ham aks ettiriladi: *krovat* – *karavot*, *klubnika* – *qulupnay* kabilar.

Diereza³ hodisasi. So‘z tarkibida birorta tovushning tushib qolishi diereza deyiladi. Ayrim tillarda so‘zlar talaffuz etilganda ba’zi bir tovushlar tushib qoladi. Masalan, o‘zbek tilida *past*, *rost*, *go’sht* so‘zlari jonli tilda odatda *pas*, *ros*, *go’sh* tarzida; *bo‘lsin*, *kelsang-chi*, *buni olma* gaplari esa *bo’sin*, *kesang-chi*, *buni oma* tarzida talaffuz etiladi. Binobarin. oldingi

¹ Proteza – (prothesis) yunoncha so‘z bo‘lib, *ulash*, *orttirish* demakdir.

² Epenteza- (enentthesis) yunoncha so‘z bo‘lib, qo‘shib qo‘yish demakdir.

³ Diereza- (diariesis) inglizcha so‘z bo‘lib, tushib qolish demakdir.

misollarda soʻz oxirida qator kelgan undoshlardan t tovushi, keyingi misollarda esa soʻz oʻrtasida kelgan l undosh tovushi talaffuzda tushirilib qoldirilgan. Rus tilida *счастливо* soʻzi *счасливо, известно* soʻzi *извесно, праздник* soʻzi *празник* tarzida talaffuz etiladi. Demak, avvalgi ikki soʻzda t tovushi, keyingi soʻzda d tovushi tushirib qoldirilgan. Jonli tilda baʼzan butun bir boʻgʻin ham tushib qolishi mumkin. Masalan, *olib bor* – *obor, olib keldi* – *opkeldi* kabilar.

Undosh tovushlarning soʻz tarkibida oʻzgarishi ularning atrofidagi fonetik muhitga, fonetik sharoitga, oʻrniga bogʻliq, chunki, soʻz oxirida kelgan jarangli undoshlar jarangsiz talaffuz etiladi: *maktab* (maktab), *avlod* (avlot), *barg* (bark); rus tilida: *город* (gorot), *столб* (stolp), *паровоз* (parovos). Soʻz boshida yoki soʻz ichida unli tovushlardan oldin kelgan undoshlar toʻliq, oʻz nomi bilan aytiladi: *qa-lan-dar, to-mo-sha, te-rim*, rus tilida: *ма-шу-на, чус-мо-ма, ба-ра-бан* kabi.

Shu tariqa ogʻzaki nutq soʻz tarkibidagi baʼzi undoshlarda oʻrniga qarab, tushib qolish hodisasi uchraydi: rost – ros, rast – pas.

Gaplogiya (yun. *Gaplos* – *oddiy; logos* – *tushuncha*) – yonma–yon turgan oʻxshash undosh yoki boʻgʻinlarning tushirib qoldirilishi: *qayna* – *qaynana* – *qaynona, qayni* – *qaynini* – *qayn ini*.

Nutq tovushlari soʻzda tutgan oʻrniga qarab talaffuzda, yozuvda oʻzgarishi mumkin. Buni tovushlarning pozitsion oʻzgarishi deyiladi.

Reduksiya shunga misol boʻla oladi. Reduksiya uch xil boʻladi:

1. Miqdor reduksiyasi; urgʻu olmagan boʻgʻinning qisqa talaffuz qilinishi; ingliz tilida uchraydi.
2. Sifat reduksiyasi; urgʻuli boʻgʻinda unlining boshqa unliga aylanishi: *вязать* – *визать*; bunda urgʻusiz birinchi boʻgʻindagi *я (ya)* – *i* ga aylangan.
3. Toʻliq reduksiya. Urgʻu olmagan boʻgʻinda unlihar tushib qoladi. Masalan: *ogʻiz-ogʻzim*.

YOZUV

Yozuv – muayyan bir tilda qabul etilgan va kishilar oʻrtasidagi muloqatga xizmat qiladigan yozma belgilar yoki tasvirlar tizimi. Maʼlumki, insoniyat dahosi erishgan eng buyuk va muhim yutuqlardan biri yozuvning kashf etilishidir. Yozuv kishilik jamiyati madaniy taraqqiyotining tom maʼnodagi ibtidosi, bashariyatning uzoq va murakkab tadrijiy takomili jarayonidagi omillarning eng asosiylaridan biridir. Maʼlumotlarga koʻra, yozuv tildan ancha keyin paydo boʻlgan. yaʼni tovush tili taxminan 400-

500 ming yillar ilgari yuzaga kelgan bo'lsa, yozuvning paydo bo'lganiga 4-5 ming yillar bo'lgan. Og'zaki nutqning zamon va makon nuqtayi nazaridan cheklanganligi va uni bartaraf etish zaruriyati yozuvning paydo bo'lishiga olib keldi.

Aytish lozimki, yozuv og'zaki tilga nisbatan ikkilamchi, qo'shimcha aloqa vositasi bo'lsa-da, mazkur ehtiyojlarni qondiruvchi vosita sifatida unga qaraganda juda ko'p afzalliklarga ega. Xususan, tilning eng muhim, asosiy vazifasi kommunikatsiya — kishilar o'rtasidagi aloqani ta'minlashdir. Ammo kishilar o'rtasidagi bevosita — «yuzma-yuz» aloqagina og'zaki til vositasida ta'minlanishi mumkin, lekin bu aloqa bivosita bo'lsa-chi, kishilar turli masofalarda bo'lsalar-chi? Demak, tilning kommunikativ vazifasi yozuvsiz amalga oshishi mumkin emas. Har qanday tilning asosiy vazifalaridan biri bo'lgan estetik va gnoseologik (dunyoni bilish) vazifalarini ham yozuvsiz tasavvur qilish qiyin. Ayniqsa, tilning insoniyat qo'lga kiritgan tajriba-bilimlarni saqlash va avlodlarga yetkazishdan iborat vazifasi ham bevosita yozuv orqali bajariladi. Kishilik jamiyati yaratgan bilim va tajribalar, kashfiyotlar, so'z san'ati durdonalari kabi qimmatli axborotlarning barcha-barchasi avlodlardan avlodlarga yozuv orqali yetib boradi. Boy va ulkan o'tmish madaniyatimiz, tariximiz haqidagi bugungi tasavvurlarimizning mavjudligi, tirikligi faqat yozuv tufaylidir.

Til kishilik jamiyati bilan qanchalik bog'liq bo'lsa, yozuv ham shunchalik bog'liqdir. Yozuv kishilik jamiyatining zaruriy ehtiyoji asosida paydo bo'lib, rivojlangan. Bugungi shaklini olgunga qadar uzoq va murakkab tadriijiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Inson aqli yozuvday mukammal aloqa vositasini kashf qilgunga qadar uzoq izlangan. Eng qadimgi davrlarda dunyo xalqlarining deyarli barchasida keng tarqalgan «eslatuvchi» belgilar ana shu izlanishlarning ilk ko'rinishlari edi. Masalan, muayyan miqdorni ifodalash uchun turli toshlar, chig'anoqlardan foydalanilgan. Tayoqlar, daraxtlargahar xil iplar bog'lash, tugunlar tugib qo'yish kabi vositalar bilan ma'lum bir axborotlarni yodda saqlash yoki muayyan masofaga yuborishga harakat qilingan. Yoki biron xabarni uzoq masofaga yuborish uchun gulxan, tutun, baraban ovozi kabilardan foydalanilgan. Yoki hali sivilizatsiyaga erishmagan xalqlarning nazarida yozuv (xat, kitob) gapira olish imkoniyatiga ega bo'lgan tirik mavjudot, u murakkab sirlarni ochib berishi, kelajakni oldindan aytib berishi mumkin sanalgan. Mashhur amerika grammatologi (yozuv tarixini o'rganuvchi olim) I.E.Gelb o'zining «Yozuvni o'rganish tajribasi (Grammatologiya asoslari)» nomli kitobida shunday rivoyatni keltiradi: Bir missioner bir hinduning qo'lga to'rtta

non va shu nonlarning miqdori ko'rsatilgan xatni berib, ularni boshqa bir missionerga olib borishni buyuradi. Hindu yo'lda nondan bittasini yeb qo'yadi va, tabiiyki, xat tufayli uning bu aybi fosh bo'ladi. Ma'lum vaqtdan keyin o'sha hindu yana xuddi shunday topshiriq bilan yuboriladi. Endi hindu yo'lda nonning bittasini yer ekan, ehtiyotkorlik yuzasidan — uning nonni yeyayotganligini xat yana «ko'rib qolmasligi» uchun xatni bir toshning ostiga bekitib qo'yadi, chunki hindu bilardiki, oldingi safar uning bitta nonni yeb qo'yganligini missionerga xat «aytib bergan edi»...

Yozuv, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, kishilik jamiyatining obyektiv zaruriy ehtiyoji asosida paydo bo'ldi, ana shu ehtiyoj negizida rivojlandi va takomillashib bordi. U bugun biz biladigan yozuvlar shaklini olgunga qadar uzoq va murakkab tadrijiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Rasmi yozuv (piktografiya) yozuv yaratish yo'lidagi birinchi qadam bo'lgan. Rasm bilan yozuv o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud, avvalo, har ikkalasi ham ko'rish orqali idrok qilinadi. Piktografik yozuvni ibtidoiy tasviriy san'at ichida yuzaga kelgan deyish mumkin. Toshlarga, suyaklarga, g'or devorlariga o'yib ishlangan xilma-xil hayvonlarning rasmlari, umumiy mazmunga birlashuvchi tasviriy lavhalar — bularning bari piktografik yozuvning asoslaridir. Ana shu ibtidoiy tasviriy san'at ikki yo'nalishda, xususan, rasmlar va muayyan axborot vositasi, ya'ni yozuv sifatida shakllana borgan.

Rasmlarning soddalashuvi, ularning o'zlari ifoda etgan buyumlarning nomiga, ramziga aylanishi va asta-sekin bu ramzlarning og'zaki til bilan doimiy bog'lanishi yozuvning takomillashib borishini belgilab beradi.

Yozuvning keyingi taraqqiyot bosqichi bo'g'in yozuvi bo'lib, u miloddan avvalgi ikki minginchi yilliklarning o'rtalarida paydo bo'lgan. Tildagi so'zlar soniga qaraganda bo'g'inlar soni ancha kam, shuning uchun ham bo'g'in yozuvi logografik yozuvga nisbatan sezilarli darajada oz belgilar tizimi bilan ish ko'radi. Masalan, devanagari (hind) yozuvi bo'g'in yozuvidir.

Harf-tovush yozuvining shakllanishi butun yozuv taraqqiyoti tarixida inqilob bo'lgan. Bu yo'nalishdagi ilk yozuv turi finikiy yozuvidir. Finikiy alifbosining paydo bo'lishi insoniyat uchun yozuvni takomillashtirish borasida olg'a qo'yilgan qadam bo'lgan. Tildagi tovushlarni alohida-alohida idrok qilish tovush yozuvining ibtidosidir. Harf-tovush yozuvining muhim afzalligi uning kam miqdordagi, ya'ni 20 — 30 atrofidagi belgilar bilangina ish ko'ra olishidir.

Albatta, yozuv bilan til o'zaro chambarchas bog'liq. Biror tilni shu tilning yozuvini o'rganmasdan, yoki aksincha, biror yozuvni shu yozuv tegishli bo'lgan tilni bilmasdan o'rganish mumkin emas. Ammo yozuv og'-

zaki til (nutq)ni aynan aks ettira olmaydi. Biror tilda qabul qilingan maxsus belgilar yig'indisi - bu yozuvdir. Yozuv tushunchasi tilning tovush elementlari (so'z, bo'g'in, tovush)ni ifodalovchi belgilargina emas, balki piktografiya, ideografiya shakllarini ham o'z ichiga olgan. Bular aloqa qilish belgilari sifatida, yozuvdan ilgarigi belgilar (xotira yozuvi, hisoblash yozuvi ...) ga qarama-qarshi qo'yilgan. Urug'chilik sistemasi davrida dastlab surat yozuvi paydo bo'lgan. Yirik urug' qabila jamoalarining tarkib topishi bilan og'zaki nutqni uzoqqa yetkazish va uni zamon bilan mustahkamlash ehtiyoji tug'ildi.

Inson nutqida so'z alohida birlik sifatida o'qila boshlanganidan keyin yozuv jami nutq elementlari so'z, bo'g'in, tovush bilan ifoda etilgan. Lekin yozuvning bu bosqichida ideografiyadan butunlay qutula olingan emas, chunki bu yozuvda ham predmetning surati solingan.

Ifoda etilgan predmet tushuncha, ramz sifatida umuman tasvirlanganligi, mavhumlikning kuchliligi, predmet tushuncha ko'pincha o'sha ifoda etilayotgan so'zning bosh tovushi bilan bog'liqligi jihatidan farq qilgan. Hayotiy ehtiyoj bora-bora yozuvni soddalashtirdi, tasvirlanayotgan predmet bilan yozuv o'rtasidagi o'xshashlik yo'qoldi, belgi so'zning simvoli bo'lib qoladi.

Tilshunoslarning tadqiqotlariga ko'ra, bugungi kunda kurrai zaminimizda 6000 dan ortiq til bor ekan. Endi savol tug'iladi: Shuncha til uchun qancha yozuv xizmat qiladi? Bu savolga aniq javob berish ancha mushkul. Bugungi kunda dunyo aholisi keng foydalanayotgan yozuvlar - lotin, kirill, arab, xitoy yozuvlari hamda ba'zi xalqlargagina oid bo'lgan yozuvlar (masalan, gruzin, arman yozuvi kabi) mavjud. Tarixda yozuvning 400 dan ortiq turidan foydalanilganligi haqida ma'lumotlar bor (Rahmonov N., Matboboyev B. O'zbekistonning ko'hna turkiy-run yozuvlari. -T.: Fan, 2006. -B.3). Albatta, tarixda mavjud bo'lgan yozuvlarning barchasidan ham bugun istifoda etilayotgani yo'q. Ularning ba'zilaridan yozma yodgorliklar qolgan bo'lib, ularning o'zi yo'q bo'lib ketgan. Masalan, bugungi Turkiya hamda Suriyaning shimoliy qismlarida yashagan qadimgi xet xalqi foydalangan xet yozuvi bugun mavjud emas. Xuddi shuningdek, so'g'd yozuvi kabilar ham shular sirasiga kiradi.

Umuman, yozuv kishilik jamiyatining ehtiyoji natijasida paydo bo'ldi, shu asnoda u rivojlanib, takomillashib bordi. Yozuvlar bugungi darajaga yetib kelguncha uzoq tarixiy davrni bosib o'tdi. Ulardan eng dastlabkisi sifatida *piktografik* (lotincha *pictus* - rasm, surat; *grapho* - yozaman) yoki *rasmi yozuvni* ko'rsatish mumkin. Bu yozuv turining o'ziga xos tomoni uning og'zaki til bilan bevosita bog'liq emasligi va uni har qanday til

vakili tushuna olishidadir. Piktografik yozuvda bildirilmoqchi bo'lgan fikrlar inson, hayvon, qayiq kabilarning sxematik tarzda rasmlarini tu-shirish orqali ifodalangan. Masalan, ovchining ovga chiqqanligi kishi siy-mosi ov quroli tutgan holda tasvirlangan, uning biron-bir hayvonni tutib olganligi shu hayvonning tasviri bilan, qayiqda dengiz yoki daryoda suzganligi qayiq tasviri orqali, manzilga yetgach, tunab qolganligi chayla tasvirini berish bilan ifodalangan. Albatta, bu holatlar rasmda birin-ketinlikda berilgan. Piktografiyada alifbo bilan hech qanday bog'liqlik bo'lmagan, faqat fikrni ifodalashda yordam beruvchi tasvirlarni o'xshatib tasvirlash kerak bo'lgan. Bu holat turli tilda so'zlashuvchi qabilalar o'rtasida fikrni o'zaro anglashda qo'l kelgan.

Rasmlar yordamida muayyan fikr-axborotni ifodalash, yuborish mumkin ekanligi natijasida vujudga kelgan piktografik yozuv dunyodagi mavjud barcha yozuvlarning kelib chiqishi uchun asos bo'lgan deyish mumkin.

Tabiiyki, jamiyatning taraqqiy etib borishi bilan piktografik yozuv yetarli bo'lmay qoldi. Zaruriyat bor yerda kashfiyotning ham bo'lishi muqarrarligi yozuvning ham takomillashib borishiga turtki bo'ldi. Natijada, piktografik yozuv o'rnini *ideografik* (*idea* - g'oya, *grapho* - yozaman) va ieroglifik (hieroglyhoi — muqaddas yozuv — kohin, qurbon qiluvchi o'ymakorligi; bu yozuv turida matn yozilmagan, balki suyak va boshqa materiallarga rasmlar o'yib bitilgan, ikkinchidan, bu yozuv «sirli» yozuv turi ham bo'lgan, chunki uni asosan kohinlar - qurbon qiluvchilar bilishgan. xolos) yozuvlar egallay boshladi. Piktografik yozuvdan ideografik yozuvga o'tilishiga aytilmoqchi bo'lgan mavhum fikrlarning bu yozuv turida to'liq ifodalashning imkoni bo'lmaganligi sabab bo'ldi. Masalan, «o'tkir ko'zlik», «ziyraklik», «hushyorlik» tushunchalarini aynan rasmda ifodalab bo'lmaydi, ularni shu holatlarni kuzatuvchi, ya'ni ko'zni tasvirlash orqali berish mumkin bo'lgan. Bunda piktografik yozuvda ko'z rasmi berilganda ko'zning o'zi tushunilgan, ideografik yozuvda esa, «o'tkir ko'zlik», «ziyraklik», «hushyorlik» tushunilgan. Xuddi shu singari, «do'stlik» ikki taraf qo'lini siqib turganlik bilan, «dushmanlik» esa jang qurollarini bir-biriga chatishtirish orqali ifodalangan.

Davlatlarning paydo bo'lishi, ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlani-shi, buning natijasi o'laroq savdo-sotiq ko'lamining ortishi yangi bir yozuv turiga ehtiyoj tug'dirdi. Ayni zamonda, ijtimoiy hayot rivoji yozuv jarayonining jadallashuvi, qolaversa, hajman kattaroq va murakkabroq matnlarni ifodalash imkoniyatlariga bo'lgan talabni vujudga keltirdi. Natijada ieroglif yozuv turi shakllana boshladi. Endi bu yozuv turida

mavhum (abstrak) ma'lumotlar (tushunchalar)ni yuborishda rasmlar sxematikasidan shartli belgilar ifodasiga o'tildi. Umuman qaralganda, yozuv belgilari ideografik, ieroglifik belgilar sifatida muayyan so'zlarning ifodachilariga aylandi, bu yozuv turlari so'z yozuvi yoki logografik yozuv nomlari bilan umumlashtiriladi. Eng qadimgi bunday yozuv turlari sifatida misr ieroglifikasi, shumer mixxatlari, xitoy ieroglifikasi kabilarni ko'rsatishimiz mumkin. Mazkur yozuvlar ilk quldorlik davlatlarining tashkil topishi bilan, ya'ni eramizdan oldingi IV ming yillikning oxiridan eramizdan oldingi II ming yilliklarning boshlarigacha bo'lgan davr ichida shakllandi (Mahmudov N. Til va yozuv. –T: O'zbekiston, 1987. 7-8-b.). Shuni alohida ta'kidlash lozimki, bu yozuv turlarida biridan ikkinchisiga o'tish birdaniga sodir bo'lgan emas. Buning uchun bir necha ming yilliklar kerak bo'lgan. Shu bois ham dastlabki bosqichlarda ideografik yozuv sof bo'lmasdan uning tarkibida piktogrammalar ham mavjud bo'lgan. Bu holat qadimgi shumer yozuvlarida yana ham yaqqol ko'zga tashlanadi.

Ideografiya taraqqiyoti so'zlarni, ularning ma'nolarini bir-biridan farqlashning yanada aniq usullarini ham yaratdi. Masalan, asosiy belgilarga qo'shimcha ravishda determinativlar paydo bo'lgan. *Determinativlar* - yozuvda talaffuz qilinmaydigan, ammo shakli bir xil, ma'nosi farqli (omonim) so'zlarni bir-biridan farqlash uchun qo'llanadigan belgilar. Ular ma'no ajratkichlari, ochqich belgilar deb ham yuritiladi. Ular asosan yozuvdagi noaniqliklarni bartaraf etishga xizmat qilgan. Masalan, qadimgi misr yozuvida *pr* («uy») va *prj* («chiqmoq») so'zlari bir xil – uy rejasining konturlaridan iborat rasm orqali ifodalangan. Shuning uchun «chiqmoq» ma'nosidagi so'z o'qilishini ko'rsatish uchun mazkur rasmdan keyin yurayotgan ikki oyoq tasviridan iborat determinativ qo'llangan. Determinativlarning qo'llanishini xitoy yozuvida ham kuzatishimiz mumkin. Masalan, xitoy yozuvida «*ayo!*» ma'nosida qo'llanuvchi logogramma mustaqil holatda «*ayo!*» tushunchasini ifodalayveradi. Ammo u determinativ sifatida *ta* logogrammasi («ot», «ona», «so'kinmoq» ma'nolaridagi so'zlar omonimiyasini ifodalaydi) bilan birga qo'llanganda, bu logogrammaning «ona» ma'nosidagi so'z sifatida o'qilishi lozimligi ta'kidlanadi. Ba'zan bir so'z uchun birdan ortiq determinativlar ham qo'llanishi mumkin. Determinativlar qadimgi misr, xitoy yozuvlarida, shumer mixxatlarida va boshqa qadimgi yozuvlarda keng qo'llangan. Determinativlar soni ham bu yozuvlarda turlicha bo'lgan, masalan, mixxatlarda 20 ta atrofida bo'lsa, xitoy yozuvida 250-300 atrofida bo'lgan. Hozirgi paytda aksariyat ko'pchilik tillarda atoqli

otlarning (nemis tilida esa barcha otlarning) bosh harf bilan yozilishi qadimgi tillardagi determinativlar bilan o'xshash xususiyatdir. (Mahmudov N. Yozuv tarixidan qisqacha lug'at-ma'lumotnoma. –T.: Fan, 1990. 17-b.)

Ieroglif yozuv turining qulayligi u orqali tasviriy hamda mavhum tushunchalarni ifodalash imkonining borligidadir. Lekin bunda muayyan bir muammo ham bor, ya'ni biror matnni o'qish yoki yozish uchun juda ko'p sonli ierogliflarni yoddan bilish kerak bo'ladi. Bu, albatta, o'ziga xos murakkab jarayon. Birgina xitoy tiliga oid lug'atda 40 mingdan ortiq ieroglif joy olgan, zamonaviy xitoy tilidagi bir matnda 2 mingdan 5 mingtagacha ieroglif ishtirok etadi. Shundan ham ko'rinib turibdiki, xitoy tilini o'rganish va unda yozish anchagina mehnat talab qiladi.

Demak, *idoegrfiyada* so'zning grammatik va fonetik shakllari aynan berilmaydi, balki unda mazkur so'z anglatishi mumkin bo'lgan ma'no maxsus grafik belgilar orqali ifodalanadi.

Albatta, jamiyat taraqqiyoti yozuvning ham takomillashuvini talab qilib boraverdi. Bunda eng asosiy talab, ya'ni imkon darajasida yozuvni soddalashtirishga bo'lgan ehtiyoj ortib bordi. Buning natijasida fonografik (grekcha *phone* - tovush, *grapho* - yozaman) yozuv turi shakllandi. Bunda fonografik yozuv ilmi nafaqat grammatik tuzilishini, balki uning fonetik tuzilishini, ya'ni so'zning tovush tarkibini ham aks ettirar edi. Fonografik yozuv ikki turga bo'linadi: bo'g'in yozuvi hamda harf-tovush yozuvi. Bo'g'in yozuvi qo'shma so'zlarni mayda qismlarga ajratish yo'li bilan paydo bo'ldi. Bu mayda qismlar hozirgi vaqtdagi bo'g'inlarga to'g'ri keladi. Bu yozuv turiga qadimgi hind yozuvi hisoblangan devanagari misol bo'la oladi. Devanagarida 50 ta belgi mavjud bo'lib, uning 13 tasi so'z yoki bo'g'in boshidagi unli tovushlarni ifodalagan, 33 tasi bo'g'inlarga tegishli belgilar, 4 tasi yordamchi belgilardan iborat edi. Devanagari yozuvida juda ko'plab ligatura (lotincha *ligature* < *ligare* – bog'lash, bog'lanish: Ikki harf yoki transkripsion belgi elementlaridan hosil qilingan bir harf yoki transkripsion belgi)lar ishlatiladi. Devanagarida ikki va undan ortiq undosh bo'lgan bo'g'inlarni ifodalash uchun bir nechta bo'g'in belgilari va ligaturalardan foydalaniladi. Bu yozuv turidagi asosiy va ligaturali belgilarning umumiy soni 600 atrofida bo'lib, undagi ba'zi belgilarning juda murakkabligi bois bu yozuvni o'rganish o'ziga xos qiyinchiliklarni tug'diradi. Mazkur yozuv chapdan o'ngga qarab yozilgan va hozirda ham ayni shu yo'nalish saqlangan. Devanagari yozuvidan Shimoliy Hindistondagi hindi, maratha kabi xalqlar foydalanadilar.

Harf-tovush yozuvining shakllanishi butun yozuv taraqqiyoti tarixida inqilob bo'lgan. Bu yo'nalishdagi ilk yozuv turi finikiy yozuvi edi. Finikiy alifbosining paydo bo'lishi insoniyat uchun yozuvni takomillashtirish borasida olg'a qo'yilgan qadam bo'ldi. Birinchi marta sof tovush yozuvi sanoqli harflardan iborat mukammal alifboning yuzaga kelishi jamiyatdagi yozuvni biladigan kishilar doirasini kengaytirib yubordi. Shuning uchun ham finikiy yozuvi juda tezlik bilan boshqa xalqlar orasida ham tarqaldi. Bu jarayon miloddan avvalgi IX asrdan boshlangan. Finikiyaliklar bilan iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lgan qo'shni xalqlar mazkur yozuv bilan tanishib, tez orada uni o'z tillariga moslashtirib olganlar. Hozirgi kunda bizga ma'lum bo'lgan harf-tovush tizimidagi yozuvlarning 4/5 qismidan ko'prog'i finikiy yozuvidan kelib chiqqan (Mahmudov N. Yozuv. O'zME. —T., 2002. —B. 469).

Finikiy yozuvi finikiyaliklar tomonidan misr yozuvidan bir qadar foydalangan holda mustaqil yaratilgan dastlabki sof harf-tovushidir. Finikiya O'rta Yer dengizining sharqiy qirg'oqlarida joylashgan qadimgi mamlakat bo'lib, eramizdan oldingi II ming yilliklardan boshlab behad rivojlangan. Finikiy yozuvining paydo bo'lishi ham shu davrlarga to'g'ri keladi. Bizgacha yetib kelgan eng qadimgi finikiy yozuvida bitilgan yodgorliklar eramizdan oldingi XII-X asrlarga oid bo'lib, ular Finikiyaning o'zidan emas, balki unga mustamlaka bo'lgan hududlardan, xususan, Kiprdan topilgan. Ammo finikiy yozuvida bitilgan yodgorliklar u qadar ko'p emas. Finikiy yozuvidagi yodgorliklarning ko'pchiligi eramizdan oldingi V hamda eramizning II-III asrlariga oiddir. Keyinchalik finikiy yozuvi oromiy yozuvi tomonidan siqib chiqarilgan.

Finikiy yozuvi 22 harfdan iborat bo'lib, har bir harf alohida nutq tovushini ifoda etgan. Bu yozuvda birona ham boshqa sistemadagi belgi — logografik (so'z yozuvi), sillabografik (bo'g'inli yozuv) elementlar qo'llan-gan emas. Yozuvda faqat undoshlarga ifodalangan, unlilar mutlaqo ifoda-lanmagan, ya'ni finikiy yozuvi sof konsonant yozuv¹ bo'lgan. Harflar juda sodda, eslab qolish va yozish uchun qulay shaklga ega bo'lgan. Ular muayyan qat'iy ketma-ketlikdagi alifbodan iborat bo'lgan. Har bir harfning atalish nomi bo'lgan. Bu nomlar akrofonik tamoyil asosida, ya'ni harf ifodalaydigan tovush harf nomining birinchi tovushiga to'g'ri keladi.

¹ Lotincha *consonans, consonantis* — «undosh tovush». Konsonant yozuvda faqat undosh tovushlarga ifodalanadi. Unli tovushlar esa o'qish jarayonida matn mazmuniga qarab talaffuz etiladi yoki bo'g'inlardagi unlilar diakritik (grekcha *diakritikos* — «farqlovchi») belgilar bilan ifodalanadi. Masalan, qadimiy yevrey yozuvida “slivo”, arab yozuvida “harakatlar” va boshqalar.

Masalan, *b* – «bet», *d* – «dolet», *g* – «gimel», *v* – «vov», *z* – «zayn» kabilar. Harflarning nomi ular ifodalagan tovushdan tashqari harflarning shakli bilan ham ma'lum darajada bog'liq bo'lgan. Masalan, «vov» harfining shakli tashqi ko'rinish jihatidan mixga o'xshaydi, *vov* so'zi esa semit tilida «mix» degan ma'noni bildiradi.

Finikiy yozuvi o'ngdan chapga qarab gorizontol holatda yozilgan. Dastlabki paytlarda so'zlar bir-biridan ajratilmasdan yozilgan (Mahmudov N. Til va yozuv. 9-b).

Albatta, finikiy yozuvi ham davrlar davomida takomillashib bordi. Grek yozuvi finikiy yozuvining takomillashtirilishi asosida vujudga keldi va harf-tovush yozuvi ichida eng mukammali sanaladi. Grek yozuvida nafaqat undosh tovushlar, balki unli tovushlar ham alohida harflar bilan ifodlangan. Grek yozuvining shakllanishi eramizning IX asrlaridan boshlangan. Bu yozuv inson zakovatining eng buyuk yutuqlaridan biri sifatida yozuv tarixida o'ziga xos o'rin tutadi. Hozirgi Yevropadagi deyarli barcha xalqlarning yozuvi kelib chiqish jihatidan grek yozuvi bilan bog'lanadi. Demak, harf-tovush yozuvi yoki alifboli yozuvning paydo bo'lishi nisbatan keyingi davrlarga to'g'ri keladi.

O'rta Osiyodagi xalqdar, jumladan, o'zbek xalqi o'tmishda turli yozuvlardan foydalangan. Bu yozuvlar o'z sistemasiga ko'ra fonografik - harf-tovush yozuvidan iborat bo'lgan. Masalan, so'g'd, pahlaviy, o'rxun-yeni-sey (runik), uyg'ur, arab kabi yozuvlar shular jumlasidandir. Bu yozuvlarning barchasi ham oromiy yozuvi bilan qaysidir jihatlar bilan bog'liqdir.

Oromiy yozuvi finikiy yozuvi asosida eramizdan oldingi I ming yilliklarning boshida paydo bo'lgan. Oromiylarning dastlabki vatani Suriya va Mesopotamiyaning janubiy hududlarida bo'lgan. Eramizning IV asrlarida oromiylarning arablar tomonidan assimilyatsiya qilinishi natijasida oromiy yozuvi ham yo'qolgan. Bu yozuvga oid qadimgi matnlar eramizdan oldingi IX-VIII asrlarga tegishlidir. Ajdodlarimiz qo'llagan so'g'd yozuvi oromiy yozuvi asosida shakllangan harf-tovush yozuvi sanaladi. So'g'd yozuvi ham konsonant yozuv bo'lgan va dastlabki vaqtlarda gorizontol holatda o'ngdan chapga qarab yozilgan. Keyinchalik, aniqrog'i, VI asrning oxirlaridan boshlab vertikal yo'nalishda chapdan o'ngga qarab yozilgan.

Pahlaviy yozuvi oromiy yozuvining ko'rinishlaridan biri sifatida eramizning III asrida Sosoniylar sulolasi hukmronligi davrida paydo bo'lgan. Bu yozuvda faqat undoshlar va cho'ziq unliharflar alohida harflar bilan ifodlangan. Unliharflar esa, so'z boshidagi holatni inobatga olmaganida, ifodalanmagan. Yozuvlar asosan o'ngdan chapga qarab yozilgan. Faqat VIII asrga

oid ayrim yozma manbalarda vertikal (yuqoridan pastga) yozilgan holatlar kuzatiladi.

O'rxun-yenisey yozuvi turkiy xalqlarning qadimgi harf-tovush yozuvidir. Bu yozuv «Yenisey-o'rxun yozuvi», «Sibir yozuvi», «Turkiy runik yozuv» kabi nomlar bilan ham yuritilgan. Bu yozuv o'z taraqqiyoti davomida uch bosqichni bosib o'tgan: 1) arxaiik bosqich (Yettiso yodgorliklari, VI - VII asrlar; Yenisey yodgorliklari, VI - X asrlar); 2) klassik bosqich (ikkinchi Hoqonlik yodgorliklari, VIII asrning birinchi yarmi); 3) keyingi bosqich (uyg'ur hoqonligi davri yodgorliklari, VIII asrning ikkinchi yarmi - IX asr; Sharqiy Turkiston yodgorliklari, IX asr). O'rxun-yenisey yozuvi gorizontal holatda o'ngdan chapga qarab va vertikal holatda yuqoridan pastga qarab yozilgan, harflar chap yoniga yotqizilgan holatda bo'lgan va satrlar o'ngdan chapga qarab joylashib boradi.

O'rxun-yenisey yozuvining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shuki, bu yozuv turkiy til uchun juda qulay bo'lgan va har qanday turkiy til ifodasi uchun mos bo'lgan, ayniqsa, turkiy tillarga xos bo'lgan singarmonizm qonuniyatlarini o'zida to'liq aks ettira olgan. Shu ma'noda bu yozuv o'z o'rniga kelgan uyg'ur va arab yozuvlariga qaraganda mukammal va qulay alifbo bo'lgan.

Ma'lumki, o'zbek yozuvi tarixida uyg'ur yozuvining o'ziga xos o'rnini bor. Asosini so'g'd xatidan olgan va hozirda *uyg'ur yozuvi* deb atalayotgan xat o'tmishda *uyg'ur xati*, *mo'g'ul xati* kabi nomlar bilan yuritilgan. Ushbu yozuvni «Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'otit turk» asarida *turkcha yozuv* deb tilga olsa, Alisher Navoiy maktublaridan birida uni *turkcha xat* deb ataydi. XIII asr fors she'riyatining namoyandasi Puri Bahoi Jomiy o'z she'rlaridan birida uni *uyg'ur xati* (xatt-i uyg'uri), mashhur tarixchi Ibn Arabshoh «Ajoibu-l-ma'qdur fi navoibi Taymur» nomli asarida *uyg'ur xati*, «Fokihatul-xulafa» asarida esa *mo'g'ul xati* deb ataydi. Ushbu yozuv «Hibatu-l-haqoyiq»ning 1480-yili Istanbulda Abdulrazzoq baxshi ko'chirgan qo'lyozmasida *mo'g'ul xati* deyilgan.

Uyg'ur yozuvli matnlar bizgacha alohida varaq, o'rama qog'oz, daftar, kitob, epigrafik bitiglar, taxta, sopol va metall ashyolardagi yozuvlar shaklida yetib kelgan. Ayniqsa, ular orasida turklar tarixining turli davrlarida yaratilgan kitoblar salmoqli o'rinni egallaydi, kitobchilikning ajralmas qismi sifatida turkiy elatlar madaniy, ma'rifiy yuksalishini belgilaydi. Uyg'ur yozuvli turk kitobining tarixi mazkur yozuvning tarixi bilan uzviy bog'liq. Turklar so'g'diy negizli alifboni qo'llay boshlaganlaridanoq uyg'ur xatli kitobchilikka o'z yo'lini boshlagan edi. Ushbu yozuvning kashf

etiluvi, o'z navbatida, turk kitobatchiligida yangi davrni boshlab berdi. Binobarin, keyingi kezlarda O'rxun-yenisey xati o'rniga uyg'ur xatining kengroq yoyila boshlaganligining sabablaridan biri ham uning kitobat ishida ancha o'ng'ayligi, paleografik imkoniyatlarining kengligi bo'lgan. Shuningdek, uyg'ur yozuvli qo'lyozmalar texnik jihatdan ancha puxta bo'lgan. Bu esa, qadimgi turk kitobatchiligining oldin ham o'ziga xos bosqichni o'taganligidan dalolat beradi. Ma'lumotlarga ko'ra, XVI asrga qadar shoh saroylarida uyg'ur kotiblari ham faoliyat ko'rsatib kelganlar va ular *baxshi* deb atalgan.

Ma'lumki, buddiylikning keng yoyiluvini munosabati bilan Markaziy Osiyo xalqlari (xususan, to'xrlar hamda turklar) muayyan muddat qadimgi hind (braxma) yozuvidan ham foydalanganlar.

XVI asr boshlariga qadar O'rta Osiyo hukmdorlari, xususan, temuriylar saroyida uyg'ur yozuvida uyg'urcha yozuvchi kotiblar faoliyat ko'rsatgan va ularga nisbatan ham *baxshi* termini qo'llangan. V.V. Bartold baxshilarning Chig'atoy xonlari saroyida katta e'tibor sohibi bo'lganliklarini ta'kidlab, tarixiy solnomalarni yozib borishdek sharafli ish ularning zimmasiga yuklanganligini yozadi. Xususan, uyg'ur baxshilari uyg'ur yozuvi bilan uyg'ur tilida sohibqiron Amir Temurning harbiy yurishlari haqida «Xon tarixi» asarini she'riy usulda bitganlar. Bu asar Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma», Abdulloh b. Muhammad b. Ali Nasrullohning «Zubdat al-asar» nomli asarlari yozilishida asosiy manba bo'lib xizmat qilgan. Ilmiy adabiyotlarda temuriylar hukmronligi davrida idora hujjatlarini yuritishda hamda xorijiy davlatlar bilan olib borilgan yozishmalarda uyg'ur alifbosidan foydalanilganligi aytib o'tilgan. Xususan, bunga temuriyzodalardan Abu Said 1468-yilning 10-oktyabrida Uzun Hasanga yo'llagan maktubi misol bo'la oladi. Ushbu xat bugun Istambuldagi To'p'qapi muzeyi kutubxonasida saqlanmoqda. 1940 yilda A.N. Qurat tomonidan uning asl nusxasi transkripsiya va tarixiy-filologik sharhlar bilan nashr etilgan.

Umuman, Islom davrida, ayniqsa, XIV-XV asrlarda Movarounnahr, Xuroson, Onado'li madaniy muhitida uyg'ur yozuvli kitobatchilik g'oyat gullab yashnadi va bu zaminda so'ng bor o'zining takomil cho'qqisiga chiqdi. O'sha kezlarda Yazd, Hirot, Samarqand, Istanbul kabi madaniyat markazlarida uyg'ur yozuvida bituvchi baxshilar (xattotlar) maktablari vujudga keldi. XIV-XV asrlarning manbalarida uyg'ur xatida ko'chiruvchi kotiblarga nisbatan *bahshi* so'zi qo'llangan. Manbalarda baxshilarning nomlari ham qayd etilgan.

Arab yozuvi o'zbek xalqi tarixida uzoq yillar davomida foydalanilgan yozuv sanaladi va bu yozuv asosida juda ko'plab qimmatli yozma yod-

gorliklar bitilgan. Xalqimiz 1929 yilga qadar bu yozuvdan foydalanib keldi.

Hozirgi kunda jahonda yozuv sistemalarining quyidagi to'rt guruhi juda keng tarqalgan:

1. Lotin yozuvi asosida shakllangan yozuv sistemalari. Bu yozuvdan dunyo aholisining 30 % dan ortig'i foydalanadi.

2. Slavyan-kirillitsa yozuvi. Bu yozuv turidan foydalanuvchilar dunyo aholisining 10 % ini tashkil qiladi.

3. Arab yozuvi. Bu yozuvdan dunyo aholisining 10 % dan ortig'i foydalanadi.

4. Hind bo'g'in yozuvi. Bu yozuvdan dunyo aholisining 20 % foydalanadi.

Bulardan tashqari yana bir qancha yozuvlar bo'lib, ulardan dunyo aholisining 30 % ga yaqini foydalanadi.

YOZUV QUROLLARI VA MATERIALLARI

Umumbashariy madaniyatning rivojlanishida qog'ozning kashf etilishi juda muhim ahamiyat kasb etdi. Qog'oz kashf etilgunga qadar qadimda qo'lyozma kitob uchun ashyo sifatida papirus, teri, pergament, gazlamamato, suyak, sopol, daraxt po'stlog'i va taxta kabilardan foydalanib kelindi. Ularning har biri muayyan bir davr uchun o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lgan, lekin ular ba'zi bir kamchilik va nuqsonlardan ham holi bo'lmagan. Xususan, papirus engil bo'lsa-da, lekin o'ta nozik, sopol esa salga sinavergan, gazlama mato tez to'zigan va tez chirishga moyil bo'lgan. Bundan tashqari, ushbu yozuv ashyolarining ko'pchiligi qurt-qumursqalarga em bo'la olgan. Shu tufayli ham bu ashyolarga yozilgan qadimgi qo'lyozmalarining aksariyati bizgacha yetib kelmagan. Ajdodlarimiz o'z yozuvlarini kerak hollarda tosh va qoyalarga ham yozishgan. Sopol taxtachalarga yozish ko'proq Sharqqa xos bo'lgan. Sharqning ko'pgina xalqlarida yozuv ashyosi sifatida papirusdan foydalanish keng avj olgan davrlarda ham sopol taxtachalar iste'moldan chiqib ketmagan. Ular ba'zi xabar va qaydlarni yozishda hamda hisoblarni yuritishda baribir qo'l kelavergan. Har ikki tomoniga mum surtilgan yog'och taxtachalardan maktablardagi dars mashg'ulotlarida foydalanilgan. Ularda o'quvchilar mashqlarni bajarishgan. Kattalar uni pochta qog'ozini sifatida ishlatishgan. Ammo bu ashyolar (sopol, mumli va toshtaxtalar)ga yirik badiiy asarlarni yozish juda ham oson bo'lmagan. Doimiy izlanishda bo'lgan ajdodlarimiz papirusni kashf etishdi. Sharqda

papirusning yozuv ashyosi sifatida foydalanish tarixi juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Manbalarga ko'ra, miloddan oldingi VII asrda qadimgi yunonlar, asosan, Misrdan keltirilgan papiruslardan foydalanishgan. Ba'zi tadqiqotchilar uning yozuv ashyosi sifatida qo'llanilish tarixini ellinizm davriga, xususan, Aleksandr Makedonskiyning g'alabasi hamda Misrda Aleksandriya shahriga asos solinishi bilan bog'lasalar, ba'zilar bunga shubha bilan qarab, misrliklar papirus qog'ozdan miloddan 3000 yil avval ham foydalanishganini yozadilar. Ularning fikricha, Aleksandr Makedonskiyning Misr istilosi papirusning yangi yozuv ashyosi sifatida tanilishi va yoyilishiga turtki bo'lgan, xolos. *Papirus* so'zi asli misrliklarning *pa-p-uro* so'zidan olingan bo'lib, «shohona» ma'nosini anglatgan. Ushbu so'z olmoncha *papier* hamda ruscha *papirosga* asos hisoblanadi. Yunonlar papirusni *biblos* deb ataganlar. Zamon o'tishi bilan bu termin umuman kitob ma'nosini anglatgan. Yunonlar hamda rimliklar papirusdan tayyorlangan yozuv ashyolarini *xarta* deb ataganlar. Arabcha *qartas* (*papirus varaq* yoki *o'rama qog'oz*) termini ushbu so'zdan olingan. Beruniyning yozishicha: *qirtos* – yunoncha *papirus* – «qog'oz» degani: *tumor* ham asli yunoncha so'z, «*o'rama qog'oz*» degan ma'noni anglatadi. Dastlabki tumorlar qirtoslardan, keyinchalik qog'ozlardan bo'lgan.

Papirus qog'ozni tayyorlash uchun papirus poyasi keskir pichoq bilan tilinib, tolalarga ajratib olingan. Eng yaxshi tola uning o'zagidan olingan. Birinchi navli papirus qog'ozlar diniy hamda zodagonlar uchun yaratilajak kitoblarga mo'ljallangan. Qog'ozning ikkinchi navi *amfiteatr* deb atalgan. Bu nom Aleksandriyadagi qog'oz fabrikasining shahar amfiteatri yaqinida joylashganligi uchun berilgan. Eng past navli papirus qog'oz bozor uchun tayyorlangan. Undan narsalarni o'rashda foydalanilgan. Yozuv uchun mo'ljallangan papirusning eni 20 - 23,5 sm.gacha bo'lgan. Ba'zi hollarda eni 44 sm.gacha bo'lgan papiruslarni tayyorlashga harakatlar bo'lgan, lekin ular pishiq bo'lmagan va foydalanishda noqulayliklar keltirib chiqargan. Papirus o'ramining uzunligi matn hajmidan kelib chiqqan holda 8-10 metr-gacha borgan. 10 metrli papirus o'ramlari kam tayyorlangan. Chunki bunday hajmdagi papirusni ushlab turish o'quvchi uchun oson bo'lmagan. Har bir qatorda 35 dan 40 tagacha harf yozilgan. Milodiy uchinchi asrdan e'tiboran har bir qatordagi harflar soni qat'iy belgilangan va ular soni 25 dan oshmagan. Matn o'ngdan chapga qarab alohida ustunlar holida yozilgan. Bu ustunlar lotin tilida *pagina* (kitob yoki qo'lyozma sahifalariga raqam qo'yib chiqishni ifodalovchi *paginatsiya* termini shu so'zdan olingan), yunonchada *selis*, ba'zida yana bir yunoncha *tomos* so'zlari bilan atalgan. Tayyor bo'lgan

papirus qog'ozlar g'altaksimom o'qlovga o'xshash tayoqchalarga o'ralgan. Qadimgi yunonlar hamda rimliklar bunday tayoqchalarni *pup* hamda *omfalos* deb atashgan. O'quvchi qartasni o'ng qo'lida tutgan va o'qib borish jarayonida bosh qismini ikkinchi tayoqchaga chap qo'li bilan o'rab borgan. Matn to'liq o'qib bo'lingandan keyin yana boshqatdan birinchi tayoqchaga o'rab qo'yilgan. O'rama qog'ozdagi birinchi va oxirgi varaqlarning nomlari yunonchadagi «*kollao*» (yopishtiraman) fe'lidan yasalgan: *esxatokol* (*esxatos* — «*oxirgi*») va *protokol* (*protos* — «*birinchi*»). O'rama qog'ozlar tegishli o'lchamdagi charm g'iloflarga solib qo'yilgan. Bunday g'iloflarga nisbatan yunoncha *faynola* yoki *fenola* terminlari qo'llangan. Faynolalar sopoldan ishlangan maxsus qutilarda saqlangan. Ko'p hollarda qutilar silindrsimon shaklda bo'lgan. Shaxsiy yoki davlat kutubxonalarida saqlanayotgan kitob yoki qo'lyozmaning qidirib topilishini osonlashtirish uchun qog'oz o'ralgan tayoqchani yoki g'ilofning bosh qismiga kitob nomi yoki matnning sarlavhasi yozib qo'yilgan.

Qadimgi o'zbek kitobatchiligida ham o'rama qog'oz shakli keng qo'llanishda bo'lgan. Bundan tashqari qo'lyozma kitoblar daftar hamda bizga yaxshi ma'lum bo'lgan sharq qo'lyozmalari shaklida tayyorlangan. Sharqshunos olim Qosimjon Sodiqov olib borgan tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatadiki, kitob tayyorlashning o'rama qog'oz shakli qadimgi turklarda, ayniqsa, moniy jamoalarida shuhrat topgan bo'lib, yirik hajmli moniy yodgorliklari ana shu usulda kitobat qilingan. O'rama qog'oz usulini buddiylar ham qo'llagan. U so'g'd kitobatchiligida ham mavjud bo'lgan. Bundan ma'lum bo'ladiki, ushbu kitobat turi hududiy tabiatga ega bo'lib, Markaziy Osiyo xalqlarining o'zaro madaniy aloqalari ta'sirida yuzaga kelgan.

Turk buddiylarda keng tarqalgan kitob turlaridan birining nomi *potxi* deb atalgan. Abu Rayhon Beruniy o'zining «Hindiston» asarida bu haqda keng ma'lumot beradi. Potxi usulida kitob tayyorlashda har bir varaqning o'ng betidagi sahifa boshiga asar bo'limi va ushbu bo'lim varaqlarining tartib ko'rsatkichi yozib ketilgan. Q.Sodiqovning yozishicha, «No'm bitig-larning bo'limlari *ыЛыс*, kitob varaqlari *patar* deb yuritilgan. Bir bo'lim tugagach, keyingi bo'limdan tartib ko'rsatkichi ham yangidan boshlangan. Ushbu ko'rsatkich, o'z navbatida, poygir vazifasini o'tagan va kitob sahifalarini tartibli saqlash imkonini bergan. Qadimgi hindlar bunday kitoblarni tayyorlash jarayonida yozuv ashyosi sifatida palma yaproqlaridan foydalangan. Qizig'i shundaki, bunday kitob shakli turklarga ma'lum bo'lgach, ular o'z tabiiy-geografik sharoitidan kelib chiqib, palma yaproqlari o'rnini qog'ozga almashtirdilar. Qog'oz esa kitobat ishida daraxt yaproq-

laridan tayyorlanadigan varaqlarga ko'ra ancha qulay bo'lib chiqdi. Chunki yaxshilab ishlov berilgan qo'y, echki, buzoq va ohu terilaridan tayyorlanuvchi pergament qimmatga tushadi, biroq shunga qaramay, hijriy sananing dastlabki asrlarida undan keng foydalanilgan. Ma'lumki, papirus faqat Misrda o'sadi. Shu sababdan ham pergament va papirus hamma vaqt ham kitob yaratish uchun qulaylik yaratavermagan. Shunday bo'lsa-da, qadimgi O'zbekiston hududlarida, xususan, Sog'diyonada hayvon terisidan yozuv qog'ozini tayyorlash ishi yaxshi yo'lga qo'yilgan. Bunda ishlov berilgan teri qog'ozlar juda yupqa bo'lib, ular oq rangda bo'lgan.

Dunyo madaniy taraqqiyotida Sharq kitobatchilik san'atining o'ziga xos hamda betakror o'rni bor. Ko'hna Sharqda, xususan, O'rta Osiyoda kitobatchilik sohasining shakllanishi va taraqqiy etishi Sharq dunyosida ilk bor ayni shu hudud bag'rida qog'oz ishlab chiqarishning yo'lga qo'yilganligi bilan uzviy bog'liqdir. Manbalardan ma'lumki, eramizning II asrida Xitoyda qog'ozning kashf etilishi va uning ishlab chiqarila boshlanishi dunyo miqyosida kitobatchilikning tez sur'atlar bilan rivojlanishiga turtki bo'ldi. Xitoyliklar serdaromad soha hisoblangan qog'oz ishlab chiqarishni qanchalik sir tutmasinlar, VIII asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran Samarqandda Xitoy qog'ozini singari sifatga ega bo'lgan qog'oz turi tayyorlana boshlandi. Chunki, Samarqandda qog'oz ishlab chiqarish uchun kerakli bo'lgan xomashyoning barcha turlari – ipak, paxta, kanop, qamish, poxol, tut novdasining po'sti kabilar mavjud edi. Samarqandda tayyorlangan qog'oz turlari *Samarqand qog'ozini* yoki *Sharqona qog'ozini*, *Sultoniy* hamda *Xuroson qog'ozini* nomlarini olgan. Shu tariqa Samarqandda tayyorlangan qog'oz turlarining dovrug'ini o'zining sifati va nafisligi bilan qisqa vaqt ichida dunyoga taraldi.

Ko'p hollarda tayyor bo'lgan qog'oz bo'laklari o'lchami 58x50 sm. hajmida kesib chiqilgan. Kesishda 20-30 sm. uzunligidagi maxsus buyurtma bilan tayyorlangan va *miqraz* deb ataluvchi qaychilardan foydalanilgan. *Miqraz* arabcha so'z bo'lib, uning o'zagi «qarz» – *kesmoqdir*. *Miqraz* tayyorlashga ham alohida e'tibor bilan qaralgan. Bunday qaychilarning pichoq qismi o'ta sifatli po'latdan tayyorlangan va uning ust qismiga oltin yoki kumushdan naqshinkor qilib ishlov berilgan. Qog'ozning yanada jilodor bo'lishi uchun uni yetti martagacha pardozlashgan. Pardozlash asbobiga *muhra* deyilgan. *Muhra* forscha so'z bo'lib, «yumaloq narsa yoki soqqa» ma'nosini anglatgan.

Muhra yordamida ishlov berilgan bu yaltiroq (jiloli) qog'oz O'rta Osiyoning barcha shaharlarida so'nggi vaqtlargacha *ohor muhrali qog'oz* deb atalgan. Bu qog'oz turi xattot ko'chirayotganda agar xato qilib qo'ysa,

xatni yumshoq bulut orqali suv bilan yuvib quritilgach, bir oz kraxmal surkab qurigandan keyin tuzatib (qayta) ko'chirishga qobil edi. Ayni shu qog'ozdan turli qo'lyozmalarni ko'chirish uchun maxsus *haftrang* (forscha so'z bo'lib, asli ma'nosi «*yetti rang*» demakdir) hamda muqovaning ichki tomoniga qo'yishda *abri bahor* (fors tilidagi ma'nosi «*bahor buluti*» demakdir) deb ataluvchi qog'oz turlari ham tayyorlangan.

Qog'oz ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi hunarmandlarni ifodalashda ham forscha yasalishdagi *qog'ozrez*, *qog'ozgar* yoki *qog'ozsoz* terminlaridan foydalanilgan. Qog'ozgarlik XV-XVI asrlarda hunarmandchilikning muayyan bir kasb-kori sifatida to'liq shakllandi. Bu soha bilan shug'ullanuvchi hunarmand-ustalar avlodi vujudga keldi. Xususan, XVI asrda samarqandlik qog'ozgar usta Mir Ibrohimning nomi juda mashhur bo'ldi. Hatto, usta Mir Ibrohim tomonidan qog'oz tayyorlashning yangi bir usuli ishlab chiqildi. Unga ko'ra tayyorlangan qog'ozning ichida bir tangalik doira shaklidagi oppoq «*suv belgisi*» bo'lgan. Har qanday sharoitda ham qog'ozni mana shu belgisiga binoan boshqa qog'oz turlaridan osongina ajratib olish mumkin bo'lgan. Bu qog'oz turi mazkur kashfiyotchining o'z nomi bilan *Mir Ibrohim qog'oz*i deb atalgan. Bu qog'oz turi XVI-XVII asrlarda juda mashhur bo'lgan.

O'rta Osiyoda qog'oz ishlab chiqarishning rivojlanib borishi natijasida qog'ozning bir necha turlari paydo bo'ldi. Bunday qog'oz turlaridan biri *qog'oz*i *abrisho'miy* deb nomlangan. Ushbu so'z forscha bo'lib, *abrisho'm* — «*ipak*» demakdir.

O'rta Osiyoda tayyorlangan ikkinchi qog'oz navi *qog'oz*i *nimkatoni*y deb atalgan. Birikma shaklidagi *qog'oz*i *nimkatoni*y termiini ham forsiy izofada yasalgan bo'lib, uning ikkinchi komponenti forscha *nim* (*yarim*) va *katon* (*kanop*) > *katoniy* (*kanopdan tayyorlangan*) so'zlarining qo'shilihidan yasalgan. Bu qog'oz turini tayyorlashda ipak va kanop tolasi (*katon*)dan teng nisbatda foydalanilgan. Bu qog'oz navi ham *qog'oz*i *abrisho'miy* singari o'ta darajada sifatli, pishiq bo'lib, pardozi va nafisligi bilan undan qolishmagan.

Bundan tashqari, Sharqda qog'ozning yana bir necha turlari ishlab chiqarilgan va ularning nomlari qog'oz ishlab chiqarilgan joyga nisbat berilgan holda ular *qog'oz*i *samarqandiy*, *qog'oz*i *buxoriy*, *qog'oz*i *davlatobodiy* // *qog'oz*i *sultoniy*, *qog'oz*i *haririy* (Samarqandda yoki Hin-distonda tayyorlangan ipak qog'oz), *qog'oz*i *bag'dodiy*, *qog'oz*i *kashmiriy*, *qog'oz*i *isfaxoniy* kabi nomlar bilan yuritilgan. Ko'p hollarda, ular yana ham qisqartirilgan tarzda, ya'ni *samarqandiy*, *buxoriy*, *davlatobodiy*, *sulto-niy*, *haririy* deb atalgan shakllari ham iste'molda bo'lgan.

«Qog'oz» so'zining etimologiyasi haqida ham turlicha fikrlar mavjud. Ba'zi manbalarda u forscha deb berilsa, ba'zilarida arabcha deb berilgan. Uchinchi bir fikr borki, unga ko'ra «qog'oz//kagid» termini asli xitoycha bo'lib, arab tiliga so'g'd tili vositasida o'zlashgan. «Qog'oz» so'zi musulmon qo'lyozma kitobchilik an'analari vujudga kelgandan e'tiboran O'rta Osiyo, Sharqiy Turkiston, Hindiston, Eron, Yaqin Sharq kabi jo'g'rofiy hududlarda qo'llanib kelindi. O'zbek tilida «qog'oz» terminining qo'llanilishini XI asrga oid asarlarda ham kuzatiladi. XIV-XVI asrlarga oid asarlarda «kog'az» shaklida berilgan.

Qamish qalam yoki patqalamning yozuv quroli sifatida o'z tarixi bor. G'oz patidan tayyorlangan patqalamning Sharq dunyosida, nafaqat Sharqda, balki Yevropa yozuv madaniyatida qo'llanilganligi haqida turli fikrlar mavjud. Tarixdan ma'lumki, dunyo taraqqiyotining turli bosqichlarida turli o'lkalarda turli xildagi yozuv qurollaridan foydalanilgan. Ular xususida ko'plab ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan. Xususan, rus tadqiqotchisi A.P.Kajdan o'zining «Книга и писатель в Византии» nomli kitobida bu borada juda qimmatli ma'lumotlarni keltiradi. Uning yozishicha, Misr kotiblari eramizdan oldingi uchinchi asrda ham qamish qalamdan foydalanishganini, uning uch qismi qiyshiq holda kesilgan bo'lib, yozuvning yanada nafis yozish imkonini berganligini ta'kidlaydi. Qadimda kotiblar qamish qalam bilan birga suyak yoki metallardan ishlangan qalam turlaridan ham foydalanishgan. G'arb dunyosida bu qalam turlari o'rmini asta-sekinlik bilan parrandalar patidan tayyorlangan patqalamlar egallay boshlagan. A.P.Kajdanning fikricha, antik davr kotiblari, buyuk ehtimolda, patqalamdan foydalanishmagan; har holda, u davrlarga oid yunon yoki rim yodgorliklarining birontasida ham patqalamdan foydalanilganligi qayd etilmagan, aksincha, barcha matnlarda qamish qalam yodga olingan, rassom suratlarida ham, asosan, qamish qalam tasvirlangan. G'arbda XI asrga qadar yaratilgan diniy miniatyuralarda yevangelist (injilchi)lar surati qo'llarida qamish qalam bilan tasvirlangan. XII asrdan e'tiboran yaratilgan diniy miniatyuralarda qamish qalam tasviri aks etmagan. Bundan xulosa qilib aytish mumkin, G'arbda qamish qalam o'rmini patqalam egallashi XI asrda o'z nihoyasiga yetgan. Bunday xulosaga kelishimizga XII asrda yaratilgan G'arb qo'lyozma asarlarida faqat g'oz, oqqush yoki tovus patlaridan tayyorlangan qalamlar haqida bahs etilganligi asos bo'la oladi. Lekin Vizantiyada patqalam turlarining ishlatilganligi hanuz noma'lum, ammo qamish qalamning uzoq vaqtlargacha asosiy yozuv quroli sifatida ishlatilib kelinganligi ma'lum. Masalan, XIII asrda yaratilgan va bugungi kunda Parij kutubxonalaridan

birida saqlanayotgan Injilda stol ustida yotgan bir nechta qamish qalam tasviri berilgan. Yoki undan ancha keyin, aniqrog'i, XIV asr o'rtalarida yaratilgan va hozir Moskva tarixiy muzeyida saqlanayotgan qo'lyozmalarda tasvirlangan 407 ta yevangelist (injilchi)ning surati qo'llarida qamish qalam bilan tasvirlangan. Polyak olimi L. Vinnichuk o'zining «Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима» nomli kitobida (—М.: Высш. шк., 1988) A.P.Kajdanning yuqoridagi fikrlarini tasdiqlovchi dalillarni keltiradi. Uning fikricha, yunonlar qadimda papirus va pergamentga, asosan, qamish qalam bilan yozganlar.

Qadimgi Misrda yozuv quroli sifatida qamish qalam ishlatilgan. Misr kotiblari qalam uchun qamishning faqat sho'r botqoqlikda o'sganlarinigina tanlashgan. Qamish poyasidan kerakli uzunlikdagi qismi kesib olingan va uning bir uchi qiyasiga kesilgan. So'ngra qamishning bu qismiga ishlov berilgan. Qadimgi misrliklar qalamning har ikki tomonidan ham foydalanishgan. Tarashlanib ishlov berilgan qismi bilan ingichka yozuvlarni, tekis kesilgan tomoni bilan esa qalin yozuvlarni yozishda foydalanishgan. Miloddan avvalgi ikki minginchi yilning birinchi yarmiga qadar, ya'ni O'rta podshohlik davrida Misr kotiblari qalam cho'pining uzunligi 40 sm.gacha. uchining eni 2.5 mm.gacha bo'lgan qamish qalamlardan foydalanishgan. Yangi podshohlik davridan, ya'ni Miloddan avvalgi ikki minginchi yilning ikkinchi yarmidan e'tiboran kotiblar uzunligi 20 sm.gacha, uchining eni 1.5 mm.gacha bo'lgan qamish qalamlarga ustunlik berishgan. Yunon-Rim davrida, ya'ni eramizning uchinchi asridan boshlab qamish qalam uchlari maxsus asboblarda vositasida tarashlanadigan bo'lindi. Bunday qalamda endi nozik chiziq'larni tortish hamda yozish imkoni paydo bo'lgani holda qog'oz vazifasini bajarib kelgan papiruslarga yozishda ancha qiyinchiliklar tug'ildi. Yunonlar bunday qalamni «*kalamos*» deb atashgan (arab tiliga «*qalam*» shaklida o'zlashgan). Monastir rohiblari uzunligi 25 sm, uch qismining eni 1 sm.lik qamish qalamlardan foydalanishgan. Qalamning yaroqsiz holga kelgan uch qismi vaqti-vaqti bilan kesib, taroshlab turilgan. Shu jihatdan qalam uzunligi tobora qisqarib boravergan. Ko'p hollarda ancha kalta bo'lib qolgan sifatli qalamga yog'och cho'p ulab foydalanilgan. Shuningdek, Qadimgi Misr kotiblari yozuv ishlarini olib borish jarayonini ancha takomillashtirishgan. Misr kotibi, odatda, yerga o'tirib, oyoqlarini bukkan holda papirusni maxsus taglikka qo'yib ko'chirgan. Qadimgi Suriyada ham asosiy yozuv quroli qamish qalam bo'lgan.

Qamish qalamdan foydalanish O'rta Yer dengizi atrofidagi xalqlarda eramizdan oldingi davrlarda ham ma'lum bo'lgan. Taxminan uchinchi

asrdan e'tiboran qamish qalamning uchi tarashlangan holda ishlatila boshlandi. Qadimda yozuv quroli sifatida suyak hamda metallardan ishlangan qalamlardan ham foydalanilgan, ammo qamish qalam ishlatilish jihatidan ularga nisbatan qulay bo'lgan. Chunki qamishning g'ovak qismi siyohni tutib turish hamda uning hadeb tomib ketmaslik imkoniyatlarini saqlagan. Suriya qalamlarining yana bir afzalligi shunda ediki, ularning uchi tarashlanish bilan birga ikki qismga yorib qo'yilganligi natijasida har doim ham bir xil hajmdagi ingichka harflarni ravon yoza olish imkonini berar edi. Qalamning ushbu turi dunyo bo'ylab keng tarqalgan edi. Undan yevrey, yunon, kopt, arab kabi dunyoning ko'pgina xalqlari yozuv ishida foydalanishar edi. Suriyaliklar yozuv quroli sifatida parranda patlaridan tayyorlangan patqalamlardan ham foydalanishgan. Bunday xulosaga kelishga Britaniya muzeyida saqlanayotgan 509-yilda yozilgan qo'lyozma asos bo'ldi. Unda yozuv quroli «*arbo de-poraxto*» (patqalam) deb atalgan. Bundan boshqa ba'zi qo'lyozmalarda ham patqalam tilga olinadi. Shunga asoslangan holda ba'zi olimlar (J.Land, R. Dyuval kabilar) qadimgi suriyaliklar patqalamlardan ham foydalanishgan, degan taxminni o'rta tashlaydi.

Ba'zi fikrlarga ko'ra, suriyaliklar qamish qalamdan ancha keyingi davrlarda, ya'ni XII asrdan keyin foydalana boshlashgan. Yana bir ingliz olimi U. Raytning esa, suriyaliklar faqat qamish qalamdan foydalanishgan, Suriya qo'lyozmalarida uchrovchi patqalamda yozilgan ilovalar esa, o'sha davrlarda keng udum bo'lgan yunon yozuv shakllariga taqlid xolos, deb hisoblaydi. Bu fikrlarga teskari holda E.N. Mesherskaya o'z ishida qadimgi Suriyada patqalamning faol ishiatilganligini to'liq yoqlaydi. Patqalam ishlatishdan oldin maxsus ishlovdan o'tgan: pat dastlab bir necha vaqtga qadar kul yoki qumga ko'mib qo'yilgan. so'ngra parda va yog'dan tozalanib, maxsus pichoq yordamida uchiga ancha ishlov berilgan va o'rtasidan tilib qo'yilgan. G'oz patidan tayyorlangan patqalamning uchiga nihoyatda yaxshi ishlov berilganidan unda yozilgan harflar aniq va ravshan bo'lgan. Bunday patqalamlar Suriyada uzoq yillar davomida amalda qo'llangan (X-XI asrlarga qadar). Qamish qalamda esa, qamishga ishlov berish ishi hali takomillashmagani bois, bunday chiroyli yozuvga erishishning imkoni bo'lmagan, o'zidan qo'pol yozuvlarni qoldirgan.

Arman yozuv madaniyatida, dastlab, yozuv quroli sifatida temirdan ishlangan qalamchalardan foydalanilgani ma'lum. Shu yuzdan arman tarixida bu davrlarda yozilgan yozuvlar «*temir xat*» deb atalgan. Bu xat usulida kotib har bir harfning rasmini alohida-alohida chizib chiqqan. X asrdan e'tiboran arman kitobatchiligida qog'oz ishlatila boshlandi. Yozuv ishida

pergament o'rnini qog'oz egallashi sababli endi kotiblar qamish qalamdan foydalana boshlashgan. Endi kotib harf rasmini alohida-alohida chizmasdan, uni rostakamiga yozgan. «*Temir xat*» usuli faqatgina sarlavhalarni yozishda qo'llangan, xolos. Arman kitobatchiligiga oid yana bir boshqa manbada esa, asosiy yozuv quroli qamish qalam bo'lganligi, lekin keyinchalik uning o'rnini patqalam egallaganligi yoziladi. Efiopiya kitobatchiligida buning aksini, ya'ni qadimgi qo'lyozmalar tovuq yoki yirik yovvoyi parrandalarning dum qismi patlaridan tayyorlangan patqalamlarda yozilgan bo'lsa, keyingi davrlarda ular o'rnini qamish yoki bambukdan ishlangan qalamlar egallaganini kuzatish mumkin.

Eron qo'lyozma asatlari tarixida ham asosiy yozuv quroli qamish qalam bo'lib, arab qo'lyozmasidagi singari, yozuv turiga ko'ra har xil bo'lgan.

Turk kitobatchiligida ham asosiy yozuv quroli sifatida qamish qalamdan foydalanilgan. Qamish qalam turlari arab alifbosidagi yozuv turlariga ko'ra turlicha bo'lgan. Qalam uchun qo'llanilgan qamishlar Hindiston, Iroq kabi yurtlardan keltirilgan. Turk yozuv madaniyatida qamish qalam bilan birga yirik yozuvlarni yozish uchun bambukdan ishlangan qalam, yanada yirik yozuvlar uchun jo'ka yoki grab (qayinning bir turi) daraxtlari shoxidan tayyorlangan kurakcha shaklidagi *taxta qalamlar* ham amalda qo'llanilgan.

Qadimda uyg'ur kotiblarining asosiy yozuv quroli qamish qalam bo'lgan. Unchalik katta ahamiyatga ega bo'lmagan yozuvlar Xitoy mo'yqalamida yozilgan. Siyoh hamda mo'yqalamning tashqaridan keltirilishi yozuv ishida har doim ham xorijiy siyoh va mo'yqalamdan foydalanish imkonini bermagan. undan faqat zodagonlargina foydalana olishgan. Shuning uchun uyg'ur qo'lyozma asarlari asosan mahalliy ishlab chiqarilgan siyoh hamda qamish qalamda yozilgan.

Ma'lumki, hind qo'lyozma kitob madaniyati uzoq tarixga ega. Hind qo'lyozma kitobatchiligi tarixi eramizdan oldingi beshinchi asrdan boshlangan. Qadimgi hind qo'lyozmalarining muayyan qismi daraxt (qayin) po'stloqlariga yoki palma yaproqlariga yozilgan. Shimoliy-G'arbiy Hindiston va Kashmirda topilgan daraxt po'sti va yaproqlariga yozilgan qadimgi qo'lyozmalar qamish qalamda bitilgan. Bundan tashqari, «*potxi*» deb ataluvchi hind qo'lyozmalarini yozishda metallardan ishlanib, uchi o'tkirlangan qalamlardan ham foydalanilgan. Ular «*ara*» deb nomlangan. Eng sifatli metall qalamlar oltindan ishlangan. Ammo ular har doim ham amalda qo'llanmagan, ular faqat hukmdorlar saroyidagina ishlatilgan.

Qadimgi Xitoyda kotiblar yozuv quroli sifatida bambukdan tayyorlangan qalamlardan foydalanganlar. Eramizdan oldingi uchinchi asrdan bosh-

lab *mo'yqalam* ishlatila boshlangan. Ularning turlari ko'p bo'lgan: «*bi*» deb ataluvchi *mo'yqalam* tarixi ilk zamonlarga borib taqalsa, «*maobi*» deb nomlangan *qilqalam* turi eramizning boshlarida kashf etilgan va keyingi ming yillikda doimo takomillashib borgan.

Xitoy xattotlik san'atining asoschilaridan biri bo'lgan Van Si-chji (321-379 y.y.) o'zining «Mo'yqalamlar haqida» (*Bi szin*) nomli asarida xitoy mo'yqalamlarining turlari va yasalish tavsiflarini keltiradi. Unda yozilishicha, Xitoy mo'yqalamlarini tayyorlashda asosiy ustunlik quyon yungiga berilgan. Mo'yqalamning o'rta qismi quyon yungidan dag'alroq bo'lgan kalamush yungidan, atrofi esa, quyonning o'ta mayin yungidan tayyorlangan. Qalam dastasini tayyorlashda, asosan, bambuk, ba'zi hollarda oltin, billur, fil suyagi va yog'och ham ishlatilgan. Xitoyda mo'yqalamlar shunchalik e'zozlanganki, ko'pgina mashhur shoir va yozuvchilar o'z mo'yqalamlarini madh etgan holda xalq orasida mashhur bo'lgan badiiy asarlarini yaratishgan. Masalan, Fu Syuanya (217-287 y.y.) «Mo'yqalam epitafiyasi» (*Bi min*) va «Mo'yqalam haqida qasida» (*Bi fu*); Go Pu (276-324 y.y.) «Mo'yqalam madhiyasi» (*Bi tszany*); Xan Yuy (768-824 y.y.) «Mo'yqalam uchining tavsifi» (*Mao In Chjuan*) kabilar shular jumlasidandir. Umuuman, Xitoyda mo'yqalamdan XX asrga qadar foydalanib kelindi, shunday bo'lsa-da, bugungi xitoy xattoti uchun u o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

O'tgan ming yillikning oxirlarida Xitoy kitoblari bambukdan tayyorlangan ashyolarga yozilgan. Xitoy ixtirochisi Tsay Lun tomonidan olamshumul ahamiyatga ega bo'lgan «qog'oz»ning kashf etilishi (105 yil) bilan yozuv qurollarining shakli va tuzilishi tamoman o'zgardi. Ilgarilari suyak, bronza va bambukdan tayyorlangan materiallarga qattiq uchlik yozuv quroli bilan yozilgan bo'lsa, qog'ozning kashf etilishi bilan ungayoki i'pakmatogayozish uchun yumshoq mo'yqalamlar («*bi*», «*maobi*»)ga ehtiyoj sezildi. Xitoy xattotlik san'atining asoschilaridan biri bo'lgan Van Si-chji ayni zamonda bunday mo'yqalam turlaridan birining ixtirochisi hisoblanadi. Uning aytishicha, u yaratgan mo'yqalam turi engil va yozish uchun o'ta qulay bo'lib, yozuvchi undan umri davomida foydalanishi mumkin bo'lgan. Chunki u hech qachon yipranmagan. Bunday mo'yqalam tutqichlari turli ashyolardan, xususan, bambukdan, ayrimlari esa oltin, billur va fil suyaklaridan tayyorlangan. Mo'yqalamning uch qismi ko'proq quyon yungidan tayyorlangan. Xitoyda bu qalam turi XX asrga qadar ham amaliyotda faol qo'llanib kelingan. So'ngra uning o'rnini «pero»li qalamlar egallagan. Shuningdek, Xitoyda ma'lum bir muddat *mubi* deb ataluvchi qamish qalamdan ham foydalanilgan. Lekin Xitoy xattotchiligida hanuz mo'yqalamlardan foyda-

laniladi. Bunday qalam turlarini yaratish borasida Qadimgi Xitoyda juda ko'plab asarlar yozilgan.

Rus tadqiqotchisi L.N.Menshikov bular haqida atroflicha to'xtaladi. Uning yozishicha, Qadimgi Xitoy kotiblari yozuv ishlarini olib borishda qilqalam bilan birgalikda *mubi* deb atalgan qamish qalamdan ham keng foydalanishgan. Mubilar Tibetta ko'proq ishlatilgan. Shuningdek, IX-X asrlarda kundalik foydalanishga mo'ljallangan ko'pgina qo'lyozmalar ham mubida yozilgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, qadimda xitoyliklar biz bilgan *pero* bilan emas, balki *mo'yqalam* bilan yozganlar.

Qadimgi yapon kitobatchiligida ham eng yaxshi yozuv quroli sifatida bug'uning yozgi yungidan tayyorlangan *mo'yqalam* hamda qishki yungidan tayyorlangan *qilqalamlardan* foydalanilgan.

Rus kitobatchiligida qamish qalam deyarli qo'llanmagan. Ushbu fikrni rus kitobshunos olimi I.E.Barenbaum ham tasdiqlaydi. I.E.Barenbaum qadimda rus kotiblarini yozishda asosan *patqalam* ishlatganligini, uning g'oz, oqqush, hatto, tovus patlaridan tayyorlanganligini yozadi. To'g'ri, qadimgi Rusda yaratilgan injillarga ishlangan miniatyuralarda yevangelist (injilchi)lar qo'llarida qamish qalam tutgan holda tasvirlangan. A.P.Kajdaning fikricha, bu qadimgi an'analarga uyg'un shaklda ishlangan, xolos. Bu an'ana Rusga Vizantiyadan o'tgan bo'lishi mumkin. Qadimgi Rusda papirusning ishlatilmagani, uning o'rnida esa, *qayin po'stlog'i (beresta)* qo'llanilganini hamda yozuv quroli sifatida suyak, metall, taxta kabi ashyolardan tayyorlangan qalamlardan foydalanilganini dalillar asosida yoritib beradi. Uning yozishicha, qadimgi Rusda bunday yozuv qurollari *pisala* deb atalgan va ular teridan ishlangan maxsus g'ilofda saqlangan. Rus arxeologlari pisalalarni Novgorod, Pskov, Smolensk, Ryazan, Saratov kabi shaharlarda olib borilgan qazilma ishlarida topishgan. Dastlabki vaqtlarda ularni to'g'nog'ich, teriga ishlov berishda qo'llaniladigan asbob, bilaguzuk qoldig'i deb ham taxmin qilishgan. Keyin ma'lum bo'lishicha, ular qadimgi Rusda ishlatilgan asosiy yozuv qurollari — *pisala* ekan. Shunga o'xshash fikrlarni yana boshqa manbalarda ham uchratish mumkin. Ularning ba'zilarida rus kitobatchiligida patqalamlardan XIX asrga qadar foydalanilgani, bosh harflar hamda sarlavhalarni yozishda mo'yqalam ishlatilgani haqidagi qimmatli malumotlar ham berilgan.

Arab qo'lyozma kitobatchiligida yozuv qurollari sifatida qamish qalam birincini o'rinda turgan. Ushbu yozuv qurolini arablar *qalam, mizbar, yara* kabi nomlar bilan atashgan. Bu nomga hamda predmetga tarixda juda katta hurmat-e'tibor bilan qarashgan va unga har doim hamdu sanolar aytilgan.

Islom dunyosida qalamning ilk ta'rifi muqaddas Qur'oni Karimda aytilgan. Qur'oni Karimning ilk nozil bo'lgan suralaridan birining nomi ham "*Qalam surasi*" bo'lgan. Sura avvalida Olloh taolo inson zotiga ato etgan buyuk ne'mati - Qalam va u bilan bitiladigan bitiklarga qasam ichib, o'z payg'ambari Muhammad alayhis-salomning Makka mushriklari hasad, adovat bilan u kishiga taqayotgan tuhmat-majnunlik aybidan pok ekanligini uqtiradi.

Qalam asosan qamishdan tayyorlangan, uning uch qismi qiyalatib kesilgan va tarashlanib, o'rtasidan yorib qo'yilgan. Arab adabiyotida qalamga ijod va go'zallik ilhomchisi sifatida nisbat berilib, madh etilgan. Sifatli qalam bebaho boylik hisoblangan, uning sifati qamishning qaerda o'sganligi, saqlanishi, qalinligi, rangi, xullas, tanlab olinishiga ko'p jihatdan bog'liq bo'lgan. Qamish qalam yoziladigan yozuv turiga hamda xattot didiga uyg'un bo'lishi kerak bo'lgan. Masalan, *suls xatini* yozishda qalam uchi qalinroq, uning *unsi* deb ataluvchi o'ng tarafi to'rt dangga, *vahshi* deb ataluvchi chap tomoni ikki dangga teng bo'lishi kerak bo'lgan. Bu qalamning tili botiq qilib kesilganki, bu hol undan siyohning bir maromda oqib turishini hamda harf qayrilmalarining nozik va nafis chiqishini ta'minlagan. *Suls xati* ta'limotida qalamning uchdan bir hissasi ko'proq ishga solinadi. *Nasx xati* uchun mo'ljallangan qalam ham *suls xati* qalamiga o'xshash bo'lgan, lekin uning tili botiq qilib kesilmagan. *Muhaqqaq xati* yoziladigan qalam uchi *suls xati* qalamidan ko'ra ingichkaroq, ammo yorig'i ochiqroq, uching kesilishi esa, qing'irroq bo'lgan. *Rayhoniyy xatining* qalami *muhaqqaq xati* qalamiga o'xshash bo'lgan va h.z.. Ba'zi hollarda qalamga o'rindosh sifatida uchi o'tkirlangan palma shoxi yoki yog'ochdan ishlangan qalamchalardan foydalanilgan.

Papirus qog'ozi hamda yozish uchun maxsus tayoqcha va bo'yoqning kashf etilishi yozuvni takomillashtirdi, uning soddalashuviga imkon tug'dirdi. Keyinchalik alohida harflardan iborat yozuv paydo bo'ldi.

LEKSIKOLOGIYA

Har bir tilning lug'at tarkibi, shuningdek, tildagi so'zlar majmui *leksika* deb yuritiladi. Shunga ko'ra leksika so'zi adabiy tilning lug'at tarkibi ma'nosida ham, biror sheva yoki dialektning lug'at tarkibini ifodalash uchun ham (dialektal leksika), ma'lum bir kasb-hunar kabi sohaga oid lug'at tarkibi ma'nosida ham (terminologik leksika), hatto ayrim yozuvchi asari (yoki asarlari)ning so'zlari majmui ma'nosida ham (masalan, Navoiy asarlari leksikasi) qo'llanaveradi.

Leksikologiya leksikani o'rganadi, leksika esa, o'z navbatida, so'zlardan yoki so'zlar majmuidan iborat bo'ladi. So'z haqida gap ketganda, ko'pincha, unga «asosiy til birligi», «til va nutqning eng muhim unsurlaridan biri», «tilning eng kichik asosiy birligi» tarzida ta'rif beriladi. Lekin so'z aslida juda murakkab xususiyatga ega. So'zga uch-to'rt og'iz so'z, hatto uch-to'rt jumla bilan ham to'la ta'rif berib bo'lmaydi. Ko'p vaqtlarga qadar tilshunoslikka oid adabiyotlarda so'zga uning boshqa hodisalardan farqini belgilovchi aniq, mukammal ta'rif o'z aksini topmay kelayotgan edi. So'zga oid eng so'nggi ta'rifni akademik Azim Hojiyev berdi. Unga ko'ra so'z: «Leksemaning nutqda muayyan shakl va vazifa bilan voqelangan ko'rinishi. O'z tovush qobig'iga ega bo'lgan, obyektiv narsa-hodisalar haqidagi tushunchani, ular o'rtasidagi aloqani yoki ularga munosabatlarni ifodalay oladigan, turli grammatik ma'no va vazifalarda qo'llanadigan eng kichik nutq birligi».

Ma'lumki, har qanday so'zning ma'lum bir ma'no ifodalashi shu tilda so'zlashuvchilar uchun yoki shu tilni biluvchilar uchun sir emas, albatta. Har qanday so'z paydo bo'lishidayoq o'z ma'nosi va tovushlar qiyofasiga (tovush qobig'iga) ega bo'ladi. Demak, har qanday so'z, avvalo, tovush va ma'no birligiga ega bo'ladi. Bu narsa so'zning fonetik va semantik tomonlari.

So'zning tovush tomoni uning ma'nosini yuzaga chiqaruvchidir. Xuddi shu tovush tomoni bilan so'zning ma'nosi tinglovchiga yetadi, tushuniladi. Demak, u so'zning ma'nosi uchun, yuzaga chiqishi uchun xizmat qiladi. Aytib o'tilganidek, har bir so'z (tub so'z) aniq bir tovush qobig'iga ega bo'ladi. Bu qobig'dagi tovushlarni, ularning miqdorini, tartibini kishilar, ya'ni shu tilda so'zlashuvchilar belgilamaydi. Balki har bir so'z ma'lum ma'noni ifodalovchi sifatida o'z tovush qobig'i bilan yuzaga keladi va shu tovush qiyofasidagina ma'no ifodalanadi, tushuniladi. Agar tovush qobig'idagi tovush yoki tovushlar miqdori yoki tovushlar tartibi o'zgartirilsa, u holda bu qobiqqa xos ma'no va shu qobiqdagi so'z ham yo'qolaqi, o'zgaradi. To'g'ri, so'zning tovush qobig'ida o'zgarish bo'lsa-da, ma'no saqlanishi mumkin. Lekin bu hodisa, ya'ni so'zning tovush qobig'idagi o'zgarish birdaniga emas, balki til taraqqiyoti jarayonida yuz bersagina shunday bo'ladi. Bu hodisa tub so'zlardagina emas, balki yasama so'zlarda ham yuz berishi mumkin. Masalan, yomg'ir - yog'mir, yog'och - og'och, kiprik - kirpik, qo'shni - qo'nshi, magiz - mayiz va boshqalar. Albatta, so'zning tovush qobig'ida bo'ladigan bunday o'zgarishlar so'zning o'z ma'nosi bilan yashash jarayonida ma'lum qonuniyatlar asosida ro'y beradi. Shuning uchun ham bu o'zgarish ma'noning, shu bilan birga, so'zning yo'qolishiga olib kelmaydi.

Soʻzning yana bir belgisi uning maʼlum bir maʼnoga egaligidir. Soʻzning fonetik shakli uning maʼnosini yuzaga chiqaradi. Boshqacha aytganda, tovush yoki tovushlar majmuida maʼlum maʼno yuzaga kelsagina, uni soʻz deb atash mumkin. Affikslar ham maʼlum tovush qiyofasiga va maʼnoga ega boʻlsa-da, lekin ularning tovush qiyofasi maʼnoni yuzaga chiqaruvchi emas. Affiksga xos maʼno u qoʻshiladigan soʻz orqaligina (shu soʻz doirasidagina) yuzaga chiqadi. Bu aytilgan fikrlar soʻzning ikki asosiy xususiyatiga, yaʼni tovush va maʼno tomoniga oiddir. Lekin soʻz bundan boshqa yana bir qator xususiyatlarga egaki, xuddi shu xususiyatlari tufayli u tilshunoslikning turli sohalari uchun tekshirish obyekti boʻladi.

Inson tili tovush tilidir. Har tilning paydo boʻlishidayoq oʻz tovush qiyofasiga ega boʻlishi sababi ham shunda. Soʻzning moddiy qobigʻini hosil qiluvchi tovushlar va ular bilan bogʻliq boʻlgan bir qator hodisalar tilshunoslikning fonetika boʻlimida oʻrganiladi.

Har qanday soʻzning maʼlum maʼnoga ega boʻlishini koʻrdik. Soʻzning maʼnosi va unga oid hodisalar (soʻz maʼnosining taraqqiyoti, bir maʼnolilik va koʻp maʼnolilik va boshqalar) tilshunoslikning leksikologiya, yana ham aniqrogʻi, leksikologiyaning semasiologiya boʻlimida tahlil qilinadi.

Soʻzlar fonetik, semantik strukturadan tashqari, morfema strukturasi ham egadir (*ish+chi+lar* kabi). Soʻzning bu tomoni morfemika bahsida oʻrganiladi.

Yangi soʻzlarning paydo boʻlishida soʻz yasalishi hodisasi muhim rol oʻynaydi. Yangi soʻzlarning juda koʻp miqdori har bir tilning oʻziga xos soʻz yasash usullari bilan yaratiladi: *terim (ter+im)* – affiksatsiya usuli, *kitobsevar (kitob+sevar)* – kompozitsiya usuli va boshqalar. Soʻz bilan bogʻliq bu hodisa, yaʼni soʻz yasalishi va unga aloqador hodisalar tilshunoslikning soʻz yasalishi boʻlimida oʻrganiladi.

Soʻz nutqda turli-tuman grammatik maʼnolarni ifodalash uchun shu maʼnolarga xos formalarda qoʻllanadi. Boshqacha aytganda, soʻzlar forma yasalishi sistemalariga ham ega: *kitob+lar+im, talaba+lar+imiz+ga, oʻqi+yap+ti+lar* kabi. Soʻzning forma yasalish sistemasi va u bilan bogʻliq hodisalar tilshunoslikning morfologiya bahsida oʻrganiladi.

Soʻzlar soʻz birikmalari va gaplarning tuzilishida asos boʻlib xizmat qiladi. Bunday holatlar grammatikaning sintaksis boʻlimida oʻrganiladi.

Demak, soʻz oʻta murakkab xususiyatlarga ega boʻlgan til birligidir. U oʻzining muhim belgi-xususiyatlari bilan tilshunoslikning maxsus boʻlimlarining oʻrganish obyekti boʻladi.

Leksikologiya tilshunoslikning bir qismi boʻlib, u tilning lugʻat tarkibini oʻrganadi. Soʻz lugʻat tarkibining eng aniq va eng muhim qismidir. Tovush-

lar, har bir tilning xususiyatiga ko'ra muayyan tarzda birikib, so'z hosil qiladi. Ma'lum bir tilda so'zlovchi jamiyat a'zolari shu tilning so'z boyligi va grammatik qoidalaridan foydalanib, o'zaro aloqa qiladilar. Leksikologiya tilning eng aniq birligi bo'lgan so'zni o'rganishi bilan birga, birgina ma'noni anglatadigan, ya'ni ma'no jihatidan bitta so'zga to'g'ri keladigan so'z birkimlarini, frazeologik birliklarni, idiomalarni ham o'rganadi. Tilda mavjud bo'lgan so'zlarning hammasi lug'at tarkibi yoki leksika deb yuritiladi.

Lug'at tarkibi har bir tilning boyligini aks ettiradi. Til so'zga qanchalik boy bo'lsa, fikr va maqsadni shunchalik yaxshi va to'liq bayon etish, eng nozik his-tuyg'ularni ifodalash mumkin. Til kishilarning turli faoliyati bilan bevosita bog'langanligi uchun ham tilning lug'at tarkibi uzluksiz o'zgarib turadi. Jamiyatning taraqqiy qilishi, sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo-sotiq, fan va texnikaning rivojlanishi bilan tilning lug'at tarkibi ham yangi so'zlar bilan boyib boradi. Chunki kishilarning muhim aloqa vositasi bo'lgan til yangi so'zlar bilan boyib turmasa, jamiyat taraqqiyotidagi o'zgarishlarni, yangi hodisalarni aks ettirish vazifasini bajara olmay qoladi. Jamiyatning taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan til ijtimoiy tuzumning o'zgarishini, ishlab chiqarishning taraqqiy topishini, fan, texnika va madaniyatning rivojlanishini o'zida aks ettiradi, buning natijasida ko'plab yangi so'zlar paydo bo'ladi. Shu bilan birga, eskirib qolgan ba'zi so'zlar iste'moldan chiqib ketadi. Bu hodisani hozirgi zamon o'zbek tili taraqqiyotida ham ko'rishimiz mumkin. O'zbek tili keyingi 40-45 yil davomida fan, texnika va madaniyat sohalariga bog'liq bo'lgan so'zlar bilan juda boyib ketdi. Masalan: raketa, atom, yadro, fizika, kosmos, traktor, kultivator, strategiya, struktura, futbol, rektor, stanok, meteorologiya, meridian kabi juda ko'p so'zlar o'zbek tili lug'at tarkibidan mustahkam o'rin oldi. Shu bilan birga, mingboshi, amin, yuzboshi kabi so'zlar iste'moldan chiqib ketdi.

Har bir tilning lug'at tarkibi har doim uzluksiz o'zgarib turadi. Tilning lug'at tarkibi asosan tildagi so'z yasash imkoniyatlaridan foydalanib yangi so'zlar yaratish yo'li bilan boyib boradi. Shuningdek, boshqa tillardan so'z o'zlashtirish yoki shu tilning shevalaridan yangi so'zlar yasashning ham til lug'at tarkibining boyishidagi ahamiyati katta. Chunonchi, har bir tildagi so'z negizi va turli so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida yangi-yangi ma'nolarni ifodalovchi so'zlar yasash tilning lug'at tarkibini boyitishda alohida o'rinni egallaydi. Masalan, o'zbek tilida qadimdan bor bo'lgan - *chi* affiksi (*temirchi, taqachi, oluvchi*) yordamida hozir ham *o'quvchi, uchuvchi, yozuvchi, traktorchi, kutubxonachi* kabi ko'plab so'zlar

yasalmoqda. Shuningdek, - *dosh* qo'shimchasi yordamida *maslakdosh*, *suhbatdosh*, *safdosh*, *sinfdosh*, *fikrdosh*, *musobaqadosh*, *yondosh*, *izdosh*, *zamondosh*, *maktabdosh* kabi so'zlar hosil bo'ladi. Ayni shu affikslar yordamida boshqa tillardan o'zlashtirilgan s'ozlar ishtirokida yangi so'zlar yasash ham anchagina faol sanaladi. Xususan, o'zbek tilidagi *futbol+chi*, *montaj+chi*, *neft+chi*, *sport+chi*, *boks+chi*, *traktor+chi*, *tank+chi*, *gazeta+chi*, *shofyor+lik*, *dekan+lik*, *dirijyor+lik* kabi so'zlarni shular sirasiga kiritish mumkin.

Eskirib qolgan so'zlarni yangi ma'noda qo'llash yo'li bilan ham tilning lug'at tarkibi boyib turadi. Masalan, *domla* so'zi (eski shakli *domulla*) eski maktab va madrasa o'qituvchilari hamda din ayonlariga nisbatan qo'llanardi. Hozir esa, o'qituvchilarga nisbatan hurmat bilan murojaat qilinganda ishlatiladi.

Rais so'zi o'tmishda diniy marosim va urf-odatlarining bajarilishini kuzatib boruvchi, shuningdek, o'lchov va tosh-tarozilarning to'g'riligini tekshirib boruvchi mansabdor kishi ma'nosini ifodalagan bo'lsa, hozir (mansab) idora va xo'jalik tashkilotlarining rahbari, shuningdek, majlisni boshqaruvchi shaxs ma'nolarini ifodalaydi. Xuddi shunday *dehqon*, *maorif*, *farmon*, *qurultoy* singari so'zlar ham mazmunan yangi ma'nolarni ifodalaydigan bo'ldi.

Shuningdek, *jadval* so'zining dastlabki ma'nosi kitobatchilikda eng ko'p qo'llangan bezak turlaridan birini anglatgan bo'lsa, bugungi kunda uning semantikasida keskin o'zgarish sodir bo'lgan va uning dastlabki ma'nosi yo'qolgan. Natijada, *jadval* leksemasi o'zining bugungi ma'no anglatishi jihatidan mustaqil termin sifatida kitobatchilik terminologiyasi tizimidan chiqib ketdi. U hozirgi o'zbek adabiy tilida «muayyan shakl asosidagi ma'lumotlar; dars, mashg'ulot, faoliyat, xatti-harakatlarning tartib ro'yxati» kabi ma'nolarni ifodalamoqda. Xuddi shuningdek, *raqam* leksemasi ham avvalgi «yozuv, bitish» kabi asliy ma'nolarini butunlay yo'qotgan. Tarixiy taraqqiyot jarayonida ma'no hajmining tamoman o'zgarishi, leksik ma'noning avvalgisiga nisbatan farqli voqelikni bildirishi tufayli yangi mazmun kasb etgan: «1. Sonni ifodalovchi grafik belgi. 2. Biror son bilan ifodalangan miqdor, ko'rsatkich. 3. Bir turdagi predmetlarga tartib bilan qo'yilgan son; nomer». Yoki *muharrir* so'zini ko'raylik, dastlab «asar yozuvchi, muallif», «tahrir qiluvchi» ma'nolarida qo'llangan bo'lsa, bugun uning «asar yozuvchi, muallif» ma'nolari yo'qolgan, faqat «tahrir qilgan yoki qiluvchi» ma'nosigina saqlanib qolgan. Ayni shunday hodisa *unvon* so'zida ham sodir bo'lgan. U dastlab kitobatchilik sohasida «qo'l-

yozmaning nomi, sarlavhasi, sarvaraqa, ba'zi hollarda ekslibris, ya'ni kitob belgisi» kabi ma'nolarni anglatgan bo'lsa, bugun uning o'zbek tilidagi leksik ma'nosi butunlay o'zgarib ketgan. Endi u kitobatchilik sohasi bilan bog'liq bo'lmagan butunlay farqli ma'noni bildirmoqda: «Biror ish-faoliyat sohasidagi xizmat yoki mutaxassislik darajasini belgilovchi maxsus ta'xis qilingan nom». Shunga o'xshash, *tasnif* so'zining «biror asar yaratish» yoki «musiqada biror kuy yaratish» kabi ma'nolari tamoman yo'q bo'lgan, uning birgina «turlarga, sinflarga ajratish, klassifikatsiya» ma'nolari qolgan, xolos.

Rus tilida *mayor, polkovnik, general, ofitser* kabi so'zlar oldin podsho, pomeshchik va kapitalistlar tuzumini himoya qiluvchi harbiy kishilarning unvonini bildirar edi. Vatan urushi davrida bu so'zlarning ma'nosi yangicha tus olib, mehnatkash xalqning tinch mehnatini himoya qilgan va qilayotgan harbiy kishilarning unvonini ham bildiradigan bo'ldi.

Lug'at tarkibini boyitishda boshqa tillardan so'z qabul qilish ham muhim rol o'ynaydi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, boshqa tillardan birorta ham so'z olmagan sof til dunyoda yo'q, bo'lishi ham mumkin emas. Chunki jamiyat taraqqiyotida turli tillarda so'zlashuvchilar o'zaro munosabatda bo'lganlar. Savdo-sotiq, fan-texnika, madaniyat va boshqa sohalarda bo'ladigan aloqalar boshqa-boshqa tilda so'zlovchi xalqlar bir-birining tiliga ozmi-ko'pmi ta'sir qiladi. Shuning uchun har qanday tilning lug'at tarkibida ma'lum darajada chetdan kirgan so'zlar bo'ladi. Masalan, o'zbek tilidagi *maktab, oila, kitob, hol, sanoat, san'at, sharq, nazar, nazariya, bayon, tarjima, gazeta, jurnal, biologiya, matematika, radio, telefon* kabi so'zlar boshqa tillardan kirib, o'zlashib ketgan so'zlardir.

Chetdan kirgan so'zlar ma'lum darajada shu tilning talaffuz me'yorlariga, grammatik qoidalariga bo'ysunadi, sekin-asta shu tilda so'zlovchi xalqning o'z so'zlari bo'lib qoladi. Masalan, *maktab, oila, kitob, daftar, qalam, rasm, maslahat, shakar, non* kabi so'zlarning boshqa tillardan o'zlashgani deyarli farqlamaymiz.

O'zbek tilining lug'at tarkibida boshqa tillardan kirgan so'zlar anchagina bo'lib, ular o'zbek tilining so'z boyligi hisoblanadi. Chetdan kirgan, lekin ma'lum bir tilga singib, o'zlashib qolgan so'zlarni boshqa xalqning so'zlari deb ajratish, uni tildan chiqarib tashlashga urinish xato hisoblanadi. Tilshunoslik qonun-qoidalariga e'tibor bermaslik yoki bu qonunlarni tushunmaslik natijasida tilda o'zlashib, xalqning qon-qoniga singib qolgan so'zlarni o'rinsiz ravishda boshqa tillarga oid so'zlar bilan almashtirish ham to'g'ri emas. Bunday yo'ldan borish chalkashliklarga olib kelishi mumkin.

Chetdan kirib, xalqning soʻz mulki boʻlib qolgan soʻzlarni bir muncha tor maʼnoni ifodalovchi chet tillari soʻzlari bilan almashtirish hodisasi 90-yillarda oʻzbek tilida roʻy berdi, chunonchi, *gazeta* soʻzini *roʻznoma* bilan almashtirishga ancha urinishlar boʻldi. Hatto, hamma joylarga “Roʻznomalar” deb yozib ham qoʻyildi, lekin bu soʻz tugal holda qabul qilinmadi, toʻgʻrirogʻi, xalq bu soʻzni isteʼmolda qoʻllamadi. Natijada, *gazeta* soʻzi takror isteʼmolga kirdi va faol soʻz sifatida tilda oʻrnashdi. Vaholanki, *gazeta* soʻzi tilimizga shu qadar oʻzlashib ketgan ediki, undan yangi soʻzlar, soʻz birikmalari ham paydo boʻlgan edi: *gazetachi*, *gazetxon*, *gazeta xodimi* kabi. Bunday soʻzlar sirasiga *jurnal* // *oyнома*, *institut* // *oliy ilmgoh* // *oliygoh*, *samolyot* // *tayyora* va hokazolarni ham kiritish mumkin.

Yuqorida koʻrsatib oʻtganimizdek, eskirib, keraksiz boʻlib qolgan soʻzlar asta-sekin lugʻat tarkibidan chiqadi. Lekin bunday soʻzlar butunlay yoʻqolib ketmaydi. Davrlar oʻtishi bilan, bu soʻzlarga zaruriyat qolmaganligi sababli ular lugʻat tarkibidan butunlay chiqib ketishi mumkin. Biroq bunday soʻzlar har bir tilning lugʻat fondida saqlanadi. Shu bilan birga, eskirib qolgan, isteʼmoldan chiqqan boshlagan baʼzi soʻzlar faol soʻzlar qatoriga oʻtishi mumkin. Masalan, *farmon*, *vazir*, *qurultoy*, *domla*, *tibbiyot*, *muallim*, *muallif*, *musahhih* kabilar ana shunday soʻzlardandir.

Leksikologiya barcha tillarning soʻz boyliklari, qolaversa, muayyan bir tilning lugʻat boyligi masalalari bilan ham shugʻullanadi. Shunga koʻra umumiy leksikologiya va xususiy leksikologiyaga boʻlinadi.

Umumiy leksikologiya barcha tillarning boyligini, ularning rivojlanish qonuniyatlarini oʻrgansa, xususiy leksikologiya esa faqat bir tilning lugʻat boyligini oʻrganadi. Masalan, oʻzbek tili leksikologiyagasi, rus tili leksikologiyagasi kabi.

Shuningdek, xususiy leksikologiyani muayyan bir tilning lugʻat tarkibini tahlil qilish nuqtayi nazaridan ikki turga ajratish mumkin: sinxron (tavsifiy) va diaxron (tarixiy) leksikologiya. Sinxron leksikologiya tilning lugʻat tarkibini hozirgi holatiga koʻra oʻrgansa, diaxron leksikologiya esa, mazkur til leksikasi taraqqiyotini tarixiy jihatdan oʻrganadi.

Leksikologiya quyidagi boʻlimlarni qamrab oladi:

1. Semasiologiya til birliklarini maʼno jihatdan oʻrganadi. Unda soʻzning shakl va maʼnosi izohlanadi. Semasiologiya tilning barcha maʼno anglatuvchi birliklarini tahlil qiladi.

2. Leksikografiya til tarkibida soʻzlarni maʼlum tartib va maqsad asosida yozma ravishda toʻplab, lugʻat tuzish masalalarini oʻrganadi.

3. Onomasiologiya narsa va hodisalarga nom berish jarayonini oʻrganadi.

4. Etimologiya soʻzlarning kelib chiqish masalalarini ham shakl, ham maʼno jihatidan oʻrganadi.
5. Frazologiya tilning turgʻun birikmalarini oʻrganadi.
6. Onomastika atoqli otlarni oʻrganadigan fan.
  - Antroponomika odamning ismi-sharifini ilmiy jihatidan oʻrganadi;
  - Toponimika joy nomlarini oʻrganadi.
7. Etnonimika millatlarning nomlarini oʻrganadi.
8. Terminologiya terminlarni oʻrganadi.

LEKSIK MAʼNONING KENGAYISHI VA TORAYISHI

Soʻz maʼnosining rivojlanishi sifat va miqdor oʻzgarishiga, maʼnoning kengayishi va torayishiga, hatto tildan umuman tushib qolishiga olib keladi. Bunda jamiyat tarixining ahamiyati katta. Har bir yangi narsa yoki hodisaga yangi nom yaratmasdan mavjud soʻzlar yordamida ifodalash ham mumkin. Natijada leksik-semantik maʼno kengaya boradi. Masalan: *uchmoq* - faqat parrandani bildiruvchi soʻzlar bilan birikkan. Hozir uning maʼnosi kengayib koʻz, varrak, samolyot, yer yoʻldoshi kabi tushunchalar bilan aloqaga kirishadigan boʻlgan.

Soʻzning leksik maʼnosi kengayishi natijasida koʻp maʼnoli (polisemantik) soʻzlar paydo boʻladi. Leksik maʼnoning torayishi soʻz maʼnosining kengayishiga nisbatan aks jarayondir. Bunda soʻzning qoʻllanish doirasi chegaralanib qoladi. Masalan: *osh* soʻzi barcha ovqat turini bildirar edi. Hozirda koʻproq *palov* maʼnosini anglatadi.

Soʻzlarning maʼno kengayish yoki torayishi hodisasini “*baxshi*” soʻzi timsolida chuqurroq tanishamiz. *Baxshi* soʻzi asli xitoycha boʻlib, «uning xitoy tilidagi shakli «pak - si» (hozirgi xitoy tilida «bo - shi») boʻlgani holda turkiy tilga moʻgʻul tili vositasida oʻzlashgandir. Ushbu xitoycha soʻz yapon tilidagi «hakase // hakusi» soʻzlari uchun ham manba boʻlib hisoblanadi. «Turk tilining etimologik luqati»da *baxshi* soʻzi haqida quyidagilarni oʻqiymiz: «Xitoycha pak - si (po - si ham deyiladi: ustoz; yozuvchi, kotib maʼnolarini anglatadi)dan *bahsi* – *baksi*. Bu soʻz Anadoli turkchasida u qadar keng qoʻllanilmagan, u, asosan, shaman eʼtiqodli turklarga oid boʻlib, «toʻy-tantalarni boshqaruvchi kishi»ga nisbatan ishlatilgan. Osiyo turkchasida «p» tovushi «b» bilan beriladi. Shu sababli: *po* – *si* / *bo* – *si* / *baski* / *baksi*. Ushbu soʻzning xitoy tilidagi talaffuzi bilan lahjalardagi talaffuz farqliliklari birgalikda qoʻllanishda boʻlgan. Sanskritcha - *bhiksu*, moʻgʻulcha *baksi*. Shuningdek, «Drevnetyurkskiy slovar»da tabib yoki

hakimlarning *otachi baqshi* deb atalgani aytib o'tiladi. Bu yerdagi *otachi* so'zi qadimgi turkiy tilda «ot» (o't, maysa)ga - amak (amak) qo'shimchasini qo'shish natijasida vujudga kelgan «otamak» (o'tamoq) – «sog'aytirmoq» fe'lidan yasalgan. Ushbu so'z qadimda «dorivor o't-o'lanlardan dori-darmon tayyorlab, bemorni xastalikdan xalos etuvchi tabib, hakim ma'nosini ifodalagan.

Hozirgi o'zbek tilida *otaci* so'zi mavjud emas. Lekin bu so'z bugungi turk tilida mavjud bo'lib, «otamak – dori-darmon berib kasalni tuzatish; *otaci* - hakim, tabib» ma'nolarini ifodalaydi. «Attuhfatuz zakiyatu fillug'atit turkiya»da ham *otachi* leksemasining «tabib» ma'nosini ifodalashi ko'rsatib o'tiladi. Shuningdek, «Devonu lug'otit turk»da ham *otachi* so'zining «tabib» ma'nosini ifodalashi aytilgan. Prof. E.R.Tenishev *baxche* leksemasi uyg'ur tilining sharqiy lahjasida «baxshi», «tabib», «shaman», shuningdek, uyg'ur tili markaziy shevasining dolan lahjasida *baqsu* - «afsungar», «folbin»; oqsuy lahjasida *baqshi*, *baxshi*; *qush vaxshisi* «ovchi qushlar yordamida ov qiluvchi», qashqar va yorqent lahjalarida – «(kasallik keltiruvchi jinlarni quvish yo'li bilan) xastalikni davolovchi»; uyg'ur adabiy tilida – *baxshi*; X-XIII asrlarga oid qadimgi uyg'ur yodnomalarida esa, «ustoz», «shogird» ma'nolarini ifodalaganini yozadi. Shuningdek, *boshi*, *boshi*, *baq-shi* ko'rinishidagi leksik shakllarning xitoy tilidan o'zlashganini ko'rsatib o'tadi. Boshqa bir manbada *baxshi* so'zining *baxshi*, *bahsi*, *pahsi*, *pahsi* shaklidagi ko'rinishlari keltiriladi va ularning «pak-si»ga bog'liqligi ta'kidlanib, braxma yozuvlarida bitilgan yodgorliklarga oidligi aytiladi.

V.V.Bartoldning fikricha, *bahshi* (sankritcha asli - *bhikshu*) leksemasi Sharqiy Turkistondagi uyg'ur kotiblarga hamda uyg'urlar ichida yashagan buddist rohiblarga nisbatan qo'llangan. Mo'g'ullar davlatida *baxshi* so'zi «kotib», «ma'mur» ma'nolarini anglatgan. Shuningdek, «Turkiston hukmdorlarining forscha bilmagan kotiblari ham *baxshi* deb atalgan. A.K.Borovkovning izohlashicha, XII-XIII asrlarda Sharqiy turk kitobatchiligida uyg'ur kotib – baxshilarning o'rni katta bo'lgan. Ular, asosan, rasmiy devonxonada faoliyat ko'satganlar.

XV-XVI asrlardagi yozma manbalarda, xususan, Alisher Navoiy asarlarida qo'llanilgan *baxshi* termini, asosan, «kotib», «mirzo» ma'nolarini anglatib kelgan. *Baxshi* termini «Boburnoma»da ham «kotib», «mirzo», «yozuvchi» ma'nolarini ifodalagan. XVIII-XIX asrlarda *baxshi* leksemasi Buxoro xonligidagi lavozimlardan birining nomini anglatgan va u hukmdor tomonidan olib borilayotgan qurilish uchun belgilangan mablag'larning

hisob-kitobini yuritgan. Hozirgi o'zbek tilida ham *baxshi* so'zi mavjud bo'lib, u quyidagi ma'nolarni ifodalaydi: 1. Xalq dostonlarini kuylovchi shoir, oqin. 2. Duolar o'qib, dam solib, irim-sirimlar qilib davolovchi tabib. Ko'rinib turibdiki, *baxshi* leksemasining bugungi ma'no anglatish doirasida o'zga-rishlar sodir bo'lgan. Uning qadimgi davrdagi ma'nolaridan ayrimlarigina bugungi kunda ham saqlanib qolgan, xolos. Tilimizda *baxshi* so'zining «kotib» ma'nosi yo'qolgan va unga uyg'un holda *baxshi* so'zi kitobatchilik termini sifatida iste'moldan chiqib ketdi.

Tahrir so'zining ham arab tilidagi «asar yozish» ma'nosi o'zgarib, endi «asarga tuzatishlar kiritish» yoki ilmiy terminologiyada uning mazkur ma'nosi yanada kengaygan holda «nashrga tavsiya etilayotgan asarning bugungi ijtimoiy, siyosiy, ilmiy, g'oyaviy, adabiy talablarga shaklan va mazmunan uyg'un kelishi, ya'ni asarning ijtimoiy qiymatini belgilash hamda muallifga asarni to'liq nashrga tayyorlashda yordam ko'rsatish jarayonlari» tarzida ifodalanadi.

Lavh, munshiy, musavvir, xattot, insho kabi so'zlarda ham kitobatchilik nuqtayi nazaridan ma'lum miqdorda ma'no torayishi hodisasi sodir bo'lgan. Buning aksi o'laroq, ba'zi arabizmlarda, termin sifatida emas, balki so'z sifatida, ularning leksik ma'nolari avvalgisiga nisbatan yanada kengroq ma'nolarni ifodalashi tufayli ularda ma'no kengayishi hodisasi sodir bo'lgan. Masalan, *xat* so'zi dastlab uch ma'noda qo'llangan bo'lsa, bugun u to'qqiz ma'noni ifodalashga xizmat qilmoqda. Qalam so'zining ma'no anglatish ko'lamida keskin o'zgarish sodir bo'lgan va u ham ma'no kengayishi tufayli avval ikki ma'noda qo'llangan bo'lsa, hozir olti ma'noni bildirmoqda. Shuningdek, *safha, hoshiya, bob, lavha, juz(v)* kabi so'zlarda ham semantik ma'no kengayishi hodisasi sodir bo'lgan. Masalan, arab tilida polisemantik hisoblangan va ayni shaklda o'zbek tiliga o'zlashgan *safha* so'zi quyidagi ma'nolarni ifodalagan: «1. Sahifa, varaq, bet. 2. Har narsaning yuza tomoni; 3. Yoq, qirra; 4. *Majoziy*. Kitob». Hozirgi o'zbek tili leksikasida *safha* o'rnida uning arab tilidagi sinonimi bo'lgan *sahifa* qo'llanadi. Ta'kidlash lozimki, *sahifa* so'zi *safha* anglatgan barcha ma'nolarni ifodalamaydi, undan faqat birinchi ma'nosi o'rnida foydalaniladi, xolos. *Safha* so'zining qolgan ma'nolari yo'qolgan. Ularning o'rnida bu ma'nolarni ifodalashda boshqa so'zlar muomalada mavjud. Xususan, uning ikkinchi ma'nosini ifodalashda asli turkiy «*ust*», «*ustki qism*», «*yuza*», «*sirt*» hamda yana bir arabcha «*sath*» so'zlari, uchinchi ma'nosida ham asli turkiy «*yoq*», «*qirra*», «*tomon*» va arabcha «*taraf*» so'zlari ishlatiladi. *Safha* yoki *sahifa* so'zining to'rtinchi, ya'ni «kitob» ma'nosi o'rnida arabcha *kitob* ishlatiladi.

SO‘ZLARNING MA’NO MUNOSABATIGA KO‘RA TURLARI

OMONIMLAR

Tilda leksik ma’nolar o‘zaro munosabatda bo‘ladi. Ular shakldosh, ma’nodosh, ma’nolari zid bo‘lishi mumkin.

Omonimlar – shakldosh so‘zlar. Yozilishi va talaffuzi bir xil, ma’nosi har xil bo‘lgan so‘zlar omonimlar deyiladi. Masalan, o‘t (“olov”), o‘t (“maysa”) kabi. Omonimlar bir so‘z turkumiga ham, turli so‘z turkumiga ham mansub bo‘lishi mumkin. Omonimlar ham tilda azaldan mavjud ayrim so‘zlarning o‘xshashligidan, ba‘zan boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlar hisobidan paydo bo‘lishi mumkin.

Omonimlar har bir tilda uchraydi. Omonim so‘zlar kontekstda yaqqol ajralib turadi. Masalan, «quritib qo‘yilgan o‘tga o‘t ketmasin» deganimizda har ikkala «o‘t»ning ma’nosini ajratib olish qiyin emas.

Omonimlar yozilish va grammatik shakliga ko‘ra uch xil bo‘ladi:

1. Omofonlar – talaffuz etilishi bir xil, lekin tovushlar tarkibidagi ba’zi fonemalar farqli bo‘ladi. Masalan, o‘zbek tilida *yetti* (son) – *yetti* (fe’l); *bod* – *bot*, *bob* – *bop*, *mard* – *mart*; rus tilida *ягод* (meva) – *ялот* (sol) kabi.

2. Omofomalar – turli so‘z turkumlarining ayrim grammatik shakllarida ro‘y beradi. Bu hodisa odatda turli turkumga oid so‘zlar o‘rtasida sodir bo‘ladi. Masalan, *olma* (ot) – *olma* (fe’l), *yor* (ot) – *yor* (fe’l) va boshqalar.

Omofomalar boshqa grammatik shakllarda o‘zaro omonimlik xususiyatini yo‘qotadi. Masalan, *Yorim dushman safini yorib o‘tdi*. Bu misolda *yorim* – *yorib* so‘zlari grammatik shakllarini olgach, o‘zaro omonimlik xususiyatini yo‘qotgan.

3. Omograflar – yozilishi bir xil, talaffuzi farqli bo‘lgan so‘zlardir. Masalan, *tok* (uzum) – *tok* (elektr quvvati) kabi.

SINONIMLAR

Tilda sinonimlarning ko‘p uchrashi so‘z boyligini ko‘rsatadigan muhim dalildir. Sinonim so‘zlardan unumli foydalanish badiiy asarlarning mazmunli, ta’sirli chiqishini, hamda ularning badiiyligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuni ham aytish kerakki, tilda bir-biriga tamomila o‘xshash, hech farq qilmaydigan so‘zlarning yonma-yon ishlatilishi tilni boyitmaydi. Masalan, o‘zbek tilidagi *traktorchi* – *traktorist*, *gazeta* –

ro'znoma, buxgalter — *hisobchi, aeroport* — *tayyoragoh*, rus tilida *самолёт* — *аэроплан, языкознание* — *языковедение* kabi. Shuning uchun bunday soʻzlar kam uchraydi. Til bunday soʻzlarning biridan toʻliq foydalanib, ikkinchisini esa isteʼmoldan chiqarib tashlashga intiladi.

Har bir tilning sinonimlari boshqa tillardan kirgan soʻzlar, shuningdek, shu tilning oʻz imkoniyatlaridan foydalanib yasalgan soʻzlar hisobiga boyib boradi. Masalan, *tajriba* — arabcha, *sinov* - oʻzbekcha; *muhabbat, ishq* - arabcha, *sevgi* - oʻzbekcha; *chashma* — forscha-tojikcha, *buloq* - oʻzbekcha va boshqalar.

Sinonimlarning oʻzaro farqli xususiyatlari talaygina boʻlib, ulardan eng asosiysi ularning har birining maʼnosidagi farqli belgilardir. Sinonimlarning oʻzaro farqli belgisi, avvalo, ularning maʼno hajmida, aniqrogʻi, maʼno nozikligida koʻrinadi. Masalan, oʻzaro sinonim boʻlgan soʻzlardan biri biron-bir qoʻshimcha maʼno nozikligiga ega boʻlmasligi, boshqasi esa qandaydir farqli maʼno nozikligiga ega boʻlishi mumkin. *Yuvosh, moʻmin, qobil, royish* sinonimlaridan *yuvosh* soʻzi shaxsga, shuningdek, hayvonlarga nisbatan qoʻllanaveradi. Lekin *moʻmin, qobil* soʻzlari faqat odamga nisbatan ishlatiladi. *Royish* soʻzida gapga koʻnadigan, aytganga yuradiganlik maʼno nozikligi bor.

Demak, sinonimlarning oʻzaro farqli xususiyatlaridan biri ularning qoʻshimcha maʼno nozikligiga ega yoki ega emasligida boʻlib, bu xususiyat shu sinonimik qatordagi soʻzlarning qoʻllanish doirasini, qoʻllanish oʻrnini ham belgilaydi.

Sinonimlar bildiradigan vaqt, harakat, belgi, miqdor kabilarda ularning har birida belgining darajasi har xil boʻlishi mumkin. Masalan, *avval, oldin, ilgari, burun, qadim* sinonimlaridan *ilgari* soʻzida vaqtning oʻtishiga qarab uzoqlik darajasi *avval, oldin* soʻzlaridagidan ortiq. *Burun* soʻzida *ilgari* soʻzidagiga nisbatan, *qadim* soʻzida esa *burun* soʻzidagiga nisbatan ortiqroq. *Ishchan, harakatchan, serharakat, gʻayratli, sergʻayrat, tirishqoq, urinchoq* sinonimlaridan *gʻayratli, sergʻayrat, tirishqoq* soʻzlari belgini kuchliroq maʼno bilan ifodalaydi. Shuningdek, *kambagʻal, qashshoq* sinonimlaridan *qashshoq* soʻzi belgini kuchli maʼnoda ifodalaydi. Kuch, quvvat, mador, majol, darmon sinonimlaridan mador, majol, darmon soʻzlari, asosan, kuch-quvvatning normal holatdan pastligini ifodalashda qoʻllanadi. Demak, sinonimlar bildirgan belgi darajasidagi har xillik ham shu soʻzlarning maʼnosidagi farqli maʼno nozikliklari sanaladi.

Sinonimlar nutqda ishlatilishi doirasiga koʻra sinonimiya qatorini hosil qiladi. Masalan: a) *yuz, bet, aft, bashara, chehra, siymo*; b) *yurak, dil, qalb, koʻngil* kabilar.

Sinonimiya qatorini tuzishda har qanday uslubda qo'llanishi mumkin bo'lgan «betaraf» so'z asos qilib olinadi. Sinonimiya qatoridagi qolgan so'zlarning ma'nodoshligi ana shu «betaraf» so'zni solishtirish natijasida aniqlanadi. Masalan, *yuz, bet, aft, bashara, chehra, siymo* sinonimiya qatorida *yuz* so'zi «betaraf» so'z bo'lib, uning iste'mol doirasi kengdir, har qanday uslubda qo'llanaveradi: *yuzi tanish, yuzingni yuv, yuzi yoqimli, yuzing qursin*. Lekin shu qatordagi *bet, bashara, aft, chehra, siymo* so'zlarining iste'mol doirasi nisbatan chegaralangan (tor) bo'lib, ular turli uslubiy bo'yoqlarni ifodalashga xizmat qiladi. Bunday so'zlar bilan predmetga bo'lgan ijobiy yoki salbiy munosabatni yaqqol ifodalash mumkin. Chunonchi, *chehrasi issiq, chehrasi yoqimli, chehrasi ochiq* deyish mumkin, *chehrasi qursin* deb aytish mumkin emas.

Shunday qilib, yozilishi ham, talaffuzi ham boshqa-boshqa bo'lib, umumlashgan, bir tushunchani ifodalaydigan, lekin ma'no nozikliklari jihatidan bir-biridan birmuncha farq qiladigan so'zlar sinonimlar deb ataladi.

ANTONIMLAR

Bir-biriga qarama-qarshi ma'noli so'zlar antonimlar deyiladi. Antonim so'zlarning xususiyati shundaki, ularning biri ikkinchisiga qarama-qarshi qo'yilib, birining mazmuni ikkinchisini inkor etadi, birinchisining ma'nosi ikkinchisiga qarshi qo'yiladi. Shuning uchun bu so'zlarning birini aytish bilanoq unga qarama-qarshi tushuncha esga tushiriladi. Masalan, *oq - qora, issiq - sovuq, kirish - chiqish, oriq - semiz, past - baland* kabi.

Har bir so'zning antonimi bo'lavermaydi. Masalan: *magazin, kitob, institut, daryo, tog'* kabi so'zlarning antonimi yo'q. Antonimlar predmet belgisini bildiradigan so'zlarda ko'p uchraydi. Masalan, *yaxshi - yomon, chiroyli - xunuk* kabi.

Bir so'zning bo'lishli yoki bo'lishsiz shakllari o'zaro bir-biriga qarama-qarshi qo'yilsa ham antonimlar qatoriga kirmaydi. Masalan, *o'qigan - o'qimagan, kelgan - kelmagan* kabi.

Ba'zi bir so'z birikmalarida, xususan, tarkibida termin bo'lib qolgan so'z birikmalarida antonimlik xususiyatini yo'qotib, umuman predmet nomini bildirishi mumkin. Masalan, *oq - qora* antonim, lekin *oq gul* deganimizda *qora gulni* ko'z oldimizga keltirmaymiz. Shuningdek, *qora metallurgiya, qora kuch* birikmalari tarkibida ham *qora* so'zining antonimlik xususiyatini yo'qotib, bu birikmalar ma'lum sohaga doir terminlarga aylangan.

Antonim soʻzlar nutqda predmet, hodisa va ularning belgilarini solishtirib koʻrishda, bir-biriga qarama-qarshi qilib koʻrsatishda va fikrimizni, his-tuygʻularimizni taʼsirli, aniq-ravshan ifodalashga juda katta yordam beradi.

Kontekstual antonimiya oʻzaro zid maʼno ifoda etmagan leksemalarning maʼlum kontekst ichida soʻzlovchi yoki muallif tomonidan antonimik munosabatlarga kiritilishidir. Buni quyidagi sheʼriy misralar tahlilida koʻrish mumkin:

Ushoq qand oq tuzga monand erur,
Va lekin biri tuz, biri qand erur.

Bu misolda qoʻllangan *qand* va *tuz* soʻzlari aslida antonimlar emas, ammo birinchi misolning ikkinchi misrasida tuz va qand leksemalari muallifning leksik qoʻllashi natijasida «*achchiq*» va «*shirin*» maʼnolarini ifoda etib, kontekstual antonimiya hosil qilgan.

Bunday qoʻllanish olmoshlarda va sanalarda ham uchraydi: Bir u deydi, bir bu deydi, deganda *u* va *bu* olmoshlarida kontekstual zidlanish bor. Bu quyidagi sheʼriy misrada ham oʻz aksini topgan:

Sichqonlarga nisbatan
Poyloqchiman, *toʻgʻriman*.
Koʻrsam tekin goʻsht baʼzan
Chidolmayman — *oʻgʻriman*.

Leksik antonimiya leksemalarning bir-biriga zid maʼno anglatishi asosida guruhlanishidir: *oq* va *qora*, *qalin* va *yupqa* kabi.

Antonimiya hodisasi, asosan, bir soʻz turkumi leksemalari doirasida yuz beradi. Sifatlar: a) hajmi belgisiga koʻra: *issiq* va *sovuq*; b) yosh belgisiga koʻra: *yosh* va *qari*; c) xarakter - xususiyati belgisiga koʻra: *saxiy* va *xasis*, *botir* va *qoʻrqoq*, *aqli* va *ahmoq*; d) shakl - belgisiga koʻra: *toʻgʻri* va *egri*; e) maʼza - taʼm belgisiga koʻra: *achchiq* va *shirin* kabi. Payt, holat, miqdor maʼnoli leksemalar doirasida ham antonimiya hodisasi keng tarqalgan: a) *kecha* va *ertaga*, *avvalo* va *keyin* (payt belgisiga koʻra), b) *tez* va *sekin*, *arang* va *bemalol* (holat belgisiga koʻra), v) *koʻp* va *oz*, *moʻl* va *kam* (miqdor belgisiga koʻra) va boshqalar. Bunday leksemalarning sifat yoki ravish turkumiga mansubligi keyingi yillarda bir qadar munozarali boʻlib qolmoqda.

Otlarda: a) belgi otlarida: *boylik* va *kambagʻallik*; b) qarama-qarshi tomon nomlarida: *sharq* va *gʻarb*; c) fasl nomlarida: *yoz* va *qish*, *kuz* va *bahor*; d) sutkaning qarama-qarshi tomonlarini ifodalovchi nomlarida: *kecha* va *kunduz*, *tong* va *shom* kabi.

Fe'llarda: a) qarama-qarshi harakat ma'nolarini ifodalovchi fe'llarda: *bormoq* va *kelmoq*; b) sifat yoki ravishdan yasalgan fe'llarda: *kengaymoq* va *toraymoq*, *sekinlashmoq* va *tezlashmoq* kabi.

Ba'zan fe'lning sifatdosh shakli sifat turkumidagi leksema bilan anatomik munosabatlarga kirishi mumkin: *o'qigan* va *bilimsiz*, *o'qimagan* va *bilimli* kabi. Antonimiya hodisasi sifat turkumida keng tarqalgan, ot va fe'llarda bir oz kamroq uchraydi, olmosh va sonlarda esa bo'lmaydi.

Enantiosemiya (yun. *enantios* – qarama-qarshi+*sema* - belgi) bitta leksema ma'nosida nutqiy muhim talabga ko'ra zidlanishning ifodalanishi. Masalan, o'zbek tilidagi *chiqmoq* fe'li aslida «ichkaridan tashqariga harakatlanish»ni ifodalaydi. Shu bilan birga transport vositalaridan foydalanishda «tashqaridan ichkariga harakatlanish»ni ham anglatadi.

Tilda bir so'zga qarama-qarshi ma'noli bir necha so'z bo'lishi ham mumkin. Masalan, oson so'zini antonimlari qiyin, og'ir, mashaqqatli, mushkul kabi so'zlardir.

Ba'zi bir so'z birikmalarida, xususan, tarkibli termin bo'lib qolgan so'z birikmalarida antonimlik xususiyatini yo'qotib, umuman predmet nomini bildirish mumkin. Masalan, oq - qora antonim, lekin oq gul deganimizda qora gulni esmizga keltirmaymiz; umuman, amaliyotda qora gul degan so'z birikmasi uchramaydi. Shuningdek, qora metallurgiya, qora kuch birikmalari tarkibida ham qora so'zining antonimlik xususiyati yo'qolib, bu birikmalar ma'lum sohaga doir terminga aylangan. Antonim so'zlar nutqda predmet, hodisa va ularning belgilarini solishtirib ko'rishda, bir-biriga qarama-qarshi qilib, ko'rsatishda va fikrimizni, his-tuyg'ularimizni ta'sirli, aniq ravshan ifodalashga juda katta yordam beradi.

Tilshunoslikda antonimlarni belgilash mezonlari bo'yicha munozarali qarashlar ham bor. Xususan, ayrim manbalarda *opa* va *singil*, *aka* va *uka*, *tog'a* va *xola* kabi so'zlar antonimlar deb baholanadi. Shu soha bo'yicha maxsus ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan B.Isabekov esa ularni antonimlar emas. balki bir-biriga juda yaqindir deb asoslanadi.

Fe'lning bo'lishli va bo'lishsiz shakllari ayrim adabiyotlarda «antonimlarning alohidabir tipi», deb qaraladi, biroq tilshunos Sh.Rahmatullayev bu fikrga qo'shilmaydi. Uningcha, «Oddiy inkorning o'zi ham antonim emas. Masalan, *ayt* va *aytma*, *aytar* va *aytmas* kabilar biri ikkinchisining inkori. Ammo ularni o'zaro antonimlar deb bo'lmaydi. Asli bular ikki leksema emas, balki ayni bir leksemaning ikki shakllaridir. Antonimiya esa ikki leksema orasidagi ma'no munosabatdir». Antonimiyani ayni shunday tushunish ayrim ilmiy manbalarda ham bor.

Antonimiya mezoni belgilashda Sh. Rahmatullayev, N. Mamatov va R. Shukurovlar tomonidan tavsiyaatilgan mantiqiy markaz prinsipigatayinish yaxshi natijaberadi. Bu prinsipgako'raikitama'no o'rtasidagi oraliq tushuncha aniqlanadi va shu markazning ikki tomonidan o'rin olgan tushunchalar o'zaro antonimik munosabatlarda deb qaraladi. Masalan, kuz bilan bahor orasida qish bor, demak kuz va bahor leksemalari o'zaro antonimlar deb qaraladi, ammo kuz bilan qish antonim leksemalar emas, chunki bu ikki leksema orasida oraliq tushuncha yo'q; shuningdek, qish bilan yoz antonimlar, kecha bilan bugun antonimlar emas, kecha va ertaga – antonimlar; o'tmish va hozir antonimlar emas, o'tmish va kelajak antonimlar kabi. Antonimik munosabatda bo'lgan ayrim leksemalar orasida mantiqiy markaz bo'ladi-yu, ammo uni nomlovchi so'zning o'zi bo'lmaydi. Masalan, kulgi va yig'i leksemalari orasidagi mantiqiy markazni bildiruvchi maxsus so'z tilda yo'q, ammo oraliq hodisaning o'zi bor: u kishining kulmasdan, yig'lamasdan turgan normal holatidir, demak, ana shu holat mantiqiy markaz sifatida tasavvur qilinadi.

Leksik antonimlar muhim uslubiy vositalardir. Ular matnda qarama-qarshi qo'yish (antiteza) vositasi rolini bajaradi, shu oraliq hodisa va holatlardagi qarama-qarshiliklarni, ayrim obraz va personajlarning ichki dunyosidagi ziddiyatlarning badiiy talqinini ta'minlaydi:

Tinglar edim betinim.
Uzun tunlar yotib jim.
Seza olardim kuchin
Ko'pi yolg'on, ko'pi chin.

Antonimlar maqol va matal janrlarida ham muhim uslubiy vosita sanaladi - hayotiy tajriba umumlashmalarni maqol va matallar tiliga mos uslubda ta'sirchan ifodalash imkonini yaratadi:

Yozgi mehnat – qishki rohat.
Yaxshi do'st – jon ozig'i,
Yomon do'st – bosh qozig'i.
Do'st achitib gapirar,
Dushman - kuldiring.

PARONIMLAR

Rus tilshunosligida paronimlarni izohlash XX asr oxirlarida boshlanganiga qaramay, faqat XX asrning 60-yillaridan paronim va paronimiya haqida maxsus tadqiqotlar yaratishga kirishildi. Xuddi shu davrlardan o'zbek

tili leksikologiyasi va frazeologiyasi bo'yicha chiqarilgan ba'zi qo'llanmalarda leksik va frazeologik paronimlarga ta'rif berildi. Keyinchalik o'zbek tili paronimlari haqida bir qator maqolalar e'lon qilindi, "Paronimlar lug'ati" nashr qilindi¹. Eng muhimi, paronim va paronimiya haqidagi ma'lumot "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligidan va "O'zbek tili leksikologiyasi" monografiyasidan ham joy oldiki, bu holat, o'z navbatida, o'zbek lingvistik terminlari sistemasida "paronim" va "paronimiya" terminlarining mustahkam o'rin olishi uchun zamin yaratdi.

Rus va o'zbek tillarida e'lon qilingan lingvistik adabiyotlarda paronim va paronimiya berilgan izoh va ta'riflar bilan tanishsak, bu hodisaga munosabat bir xil emasligi, xatto o'zaro zid fikrlar mavjudligi, paronimiyaning boshqa hodisalar bilan qorishtirib yuborilayotganligini sezish qiyin emas. Paronimiya hodisasining mohiyatini aniqlash maqsadida "paronim" va "paronimiya" terminlariga berilgan o'zaro farqli ta'riflardan ba'zilarini tahlil qilib ko'raylik.

O.S.Axmanovning "Lingvistik terminlar lug'ati"da "paronimlar... talaffuzining o'xshashligi va morfem sostavining qisman mos kelishi tufayli nutqda yo xato, yo so'z o'yini sifatida qo'llaniladigan so'zlardir", deyiladi. Ta'rifda paronimlarning morfem, morfologik, semantik jihatlardan bo'lgan chegarasi aniq belgilanmaydi. Natijada fonetik tuzilishi qisman o'xshash bo'lgan barcha birliklar — turli turkumga va morfem strukturaga ega bo'lgan so'zlar /leksemalar/ va grammatik formalar /so'z formalar/ o'zaro paronim deb ko'rsatiladi: sud-osud /leksik birlik/sud/ va grammatik birliklar/; /po/ drova - /so/ dvora /turli grammatik formadagi morfologik birliklar/. Bunday misollar "Paronimlar lug'ati"da ham bor: so'nggi /yasama sifat: so'ng+gi/ -so'ngi /cgalik formasi: so'ng+i/; burish /xarakat nomi/ -burish / ajin, tirish — ot leksema/.

Paronimlarga oid ko'plab ilmiy maqolalar va o'quv qo'llanmalari muallifi O.V.Vishnyakovaning paronimlarga bergan quyidagi ta'rifga e'tibor beraylik: "Paronimlar talaffuzi yaqin, ammo bir xil bo'lmagan, urg'usi aynan bir bo'g'inda tushadigan, bir so'z turkumiga mansub va qo'shimcha mazmun ottenkasi bilan farqlanib, fikr aniqligi uchun xizmat qiladigan tushunchalarni ifodalovchi o'zakdosh so'zlardir". Bu nisbatan paronimlarning fonetik va morfologik chegaralarini aniq belgilashga qaratilgan ta'rifda, bizningcha, bir qator e'tirozli o'rinlar bor.

Birinchidan, so'z ma'nosi o'rnida muallif "tushuncha" termini qo'llaydi, qolaversa, qo'shimcha mazmun ottenkalari haqida gapirar ekan, aslida

---

¹ Ma'rufov A. Paronimlar lug'ati. Toshkent, 1974.

ma'no ottenkalarini nazarda tutadi, chunki tushuncha borliq obyekt haqidagi tasavvur sifatida so'z ma'nosida reallashadi.

Ikkinchidan, mazkur ta'rifni o'zakdosh sinonimlariga nisbatan ham qo'llash mumkin, chunki qo'shimcha ma'no ottenkalarini ifodalash barcha sinonimlarning, jumladan o'zakdosh sinonimlarning asosiy funksiyasidir.

Uchinchidan, ta'rifda paronimlarning urg'usi aynan bir o'rinda bo'lishi shart qilib qo'yiladi. Bunday konsepsiyani mantiqan bo'g'in miqdori farqli yoki turli bo'g'inda urg'u olgan, lekin o'xshash fonetik strukturaga ega differensial ma'noli o'zakdosh leksemalar o'rtasidagi paronimik munosabatni /masalan, O.V.Vishnyakovaning o'zi keyingi qo'llanmasida paronimlar sifatida keltirgan удачный "muvaffaqiyatli" va удачливый "omadli" yoki o'zbekcha silamoq va siylamoq kabi urg'u pozitsiyasi farqlangan, farqlanayotgan so'zlar munosabatini/ inkor etadiki, bu fikrga qo'shilib bo'lmaydi.

T.G.Ponomarenko paronimlarga shunday ta'rif beradi: "Paronimlar strukturasi va tovush o'xshashligi /shuningdek, bir tildagi urg'u olish/, bir so'z turkumiga mansubligi bilan birlashgan o'zakdosh so'zlar bo'lib, ular ma'nosiga ko'ra aynan yoki farqli bo'lishi mumkin". Bu ta'rifda paronimlarning formal yaqinligi, o'zakdoshligi orqali paronimlarga yaqin turadi, bir xil semantik xarakteristikasi bilan esa doim differensial ma'noli bo'lgan paronimlardan farq qiladi.

N.P.Kolesnikov paronimlarning faqat o'zaro formal yaqinligini emas, balki semantik munosabatini ham hisobga olib, ularni quyidagicha ta'riflaydi: "Paronimlar deb tovush jihatidan o'xshash, mazmunga ko'ra farqli va biri o'rnida boshqasi yanglish qo'llanadigan so'zlarni atash to'g'riroqdir". Bu ta'rifda paronimlar doirasi ancha torayadi, ya'ni har qanday o'xshash so'zlar emas, balki ma'nosi farqli va o'zaro yanglish ishlatiladigan leksemalargina paronimlar hisoblanadi. Misol tariqasida ham o'zakdosh /здравица "tabriknoma" va здравница "shifoxona"/, ham o'zakdosh bo'lmagan /инфекция va инъекция "ukol"/ so'zlar keltiriladi. Paronim va paronimiyaga bo'lgan bunday munosabatni o'zbek tadqiqotchilari asarlarida ham uchratish mumkin. Chunonchi, M.Toshaliyev va M.Jo'raboyevlar shunday deb yozadilar. "Paronimiya shaklan yaqin, yondosh so'zlarning nutqda xato ravishda bir-birining o'rnida qo'llanilishiga, shuningdek, shu tip so'zlarning ba'zan so'z o'yini, qochiriq vositasi sifatida ishlatilishiga nisbatan qo'llanadi. Paronimlar esa shunday xususiyatga ega bo'lgan so'zlar bo'lib, paronomaziya paronimlarning nutq protsessidagi yaqinlashuvidir". Birgina ta'rifning o'zida ikki xil termin / "paronimiya" va "paronomaziya"/

terminlari/ mualliflarning ta'kidlashicha, "til strukturasi alohida o'rin tutadigan til faktini leksik hodisa sifatida izohlash uchun" ishlatiladi. Anglashiladiki, bu o'rinda til hodisasi /paronimiya/ nutq hodisasi /paronoma-ziya/ bilan qorishtirib yuborilgan. Leksik-semantik kategoriya bo'lgan paronimiya va nutqiy hodisa – paronomaziyaning o'zaro farqi, qiyosi bir qator ishlarda maxsus yoritilgan. Shuning uchun biz masalaga bevosita aloqador bir holatni ta'kidlash bilan cheklanamiz. Ma'lumki, har qanday so'zning, jumladan, paronimlarning ham leksik ma'nosini faqat kontekst- da, uning boshqa so'zlar bilan mumkin bo'lgan potentsial bog'lanishlari yordamidagina aniqlash kerakligi haqidagi tezislar matbuotda tanqid qilingan va bu haqida taniqli sovet tilshunosi R.A.Budagov shunday deb yozgan edi: "har qanday ongli kishining tasavvurida, agar rus tili uning uchun ona tili hisoblansa, stol va voda "suv" kabi so'zlarning ma'nosi / bunga o'xshash so'zlar esa minglab topiladi/ hech qanday kontekstsiz ham anglashilaveradi. Kontekst uni faqat to'ldiradi, uning ikkinchi, uchinchi yoki tamomila yangi ma'nosini birinchi planga olib chiqadi". Demak, o'zbek tilida mavjud bo'lgan ayrim va ajrim, jamoat va jamiyat, kemptik vakemshik, tanti vatantiq, diplomat vadiplomant, ekonomikava ekonomiya kabi yuzlab paronimlarning ma'nolarini kontekstsiz ham tushunish va tushuntirish mumkin.

Keyingi ikki ta'rifda /N.P.Kolesnikov hamda I.Toshaliyev va M.Jo'ra-boyevalar ta'riflarida/ ta'kidlangan tezis – "paronimlar nutqda qo'llanadigan so'zlar ekanligi" masalasiga kelsak, talaffuzi yaqin, ma'nosi farqli so'zlar nutqda adashtirilishi ham, adashtirilmaslgi ham mumkin. Bu so'zlovchining bilim va ko'nikmalari, uning nutq madaniyati darajasiga bog'liq. Paronimlarning xato qo'llanishi yoki ularning xato qo'llanish imkoniyatiga ega bo'lishi paronimik munosabat uchun asosiy kriteriy bo'lolmaydi. Chunki adashtirish – paronimlarni bilmaslik belgisi, lekin ularning mohiyatini belgilovchi prinsip emas.

Paronimiya va bu hodisa haqidagi ta'riflarga yakun yasashdan oldin yana bir muhim masalaga to'xtalmoqchimiz. Ma'lumki, har bir konkret tilda obyektiv ravishda faqat til faktlarigina emas, balki bu faktlarga doir kategoriyalar ham mavjud bo'lib, ular obyektiv mavjud bo'lmagan sof abstraktsiyalar yoki hozirgi zamonaviy talqinda til kategoriyalarining modellaridir.

Tilshunoslik kategoriyalarini til kategoriyalaridan farqlash zarurligi haqidagi lingvistikada e'tirof etilgan ushbu tezis paronimiyaga ham bevosita aloqadordir. "Paronimiya" termini boshqa tilshunoslik terminlari singari

ikki ma'noda qo'llaniladi. U, bir tomondan, konkret tilda mavjud bo'lgan turli ma'nodagi o'xshash talaffuzli o'zakdosh so'zlarning o'zaro leksik-semantik munosabatini bildirsa, ikkinchi tomondan, ana shunday munosabat haqidagi nazariyani bildiradi. Bundan ma'lum bo'ladiki, paronimlar munosabati har bir tilda o'ziga xos nisbiy yopiq sistemaga ega va bu sistemani o'rganish tilshunosdan so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga asoslangan leksik-semantik kategoriyalar – sinonimiya, omonimiya, antonimiya kabi e'tibor talab qiladi.

Sinonimiya shakli har xil, ma'nosi bir yoki o'zaro yaqin so'zlar munosabatini, omonimiya shakli va talaffuzi bir xil, ma'nosi turlicha so'zlar munosabatini, antonimiya esa shakli har xil, ma'nosi o'zaro zid so'zlar munosabatini bildirishi qadimdan ma'lum va bu klassik tushuncha hozirgi tilshunoslar tomonidan ham e'tirof etiladi. Ammo paronimiya hodisasi, yuqorida ko'rib o'tganimizdek, aksariyat ta'riflarda o'zining ilmiy-differensial xarakteristikasini olgan emas.

Qadimgi greklar paronimlarni /para – yondosh, yaqin+onoma – ism, nom/ “umumiy o'zakka ega bo'lgan, o'xshash talaffuz qilinuvchi, lekin har xil ma'noli so'zlar deb ataganlar”. o'tgan asrda nashr qilingan va rus tilidagi 30 ming chet el so'zi izohiga bag'ishlangan lug'atda: “Paronimika o'xshash talaffuzli, ma'nosi va yozilishi har xil o'zakdosh so'zlar haqidagi ta'limotdir”, deyiladi. Ushbu lug'atda paronimik va etimologik so'z – terminlarining bir xil ma'noda qo'llanilishi ham e'tiborga loyiq. Demak, paronimlarning etimologik aloqadorligi o'zining tarixiy asosiga ega.

Talaffuzi (fonetik ifodasi) o'xshash, ammo lug'aviy ma'nosi farqli o'zakdosh leksemalar paronimlar deyiladi. Paronimlarning o'zaro leksik-semantik munosabatda bo'lishi esa paronimiyadir¹.

TABU VA EVFEMIZM

Kishilik jamiyati taraqqiyotining turli bosqichlarida, ayniqsa, kishilik jamiyatining ibtidoiy bosqichlarida ba'zi bir narsalar, harakatlar man etilgan. Ana shunday man qilish hodisasi tabu deb ataladi. Bu hodisa tilda ham uchraydi. Jamiyat taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida kishilar o'rtasida jin, arvoh va shunga o'xshash ilohiy narsalarga ishonish juda kuchli bo'lgan. Bunday xalqlar jin va arvohlarga yaqin bo'lgan shaxs yoki pred-

---

¹ Saidniyozov A Paronimiya hodisasi va definitsiyasi. Ilmiy asarlar to'plami. –T., 1987

metning nomi tilga olinmasa, ulardan saqlanish mumkin, deb o'ylashgan. Qadimgi xalqlarda, shuningdek, hozir ham qabila bo'lib yashayotgan xalqlarda qabila boshliqlari o'lgandan keyin ularning narsalariga tegish, ularning nomini tilga olish man etilgan. Agar ularning narsalariga tegilsa yoki bu narsalarning nomi tilga olinsa, arvohtarlar, jinlar urib ketadi, biror zarar yetkazadi, deb tasavvur qilganlar. Xuddi shuningdek, ayrim yirtqich, zaharli hayvonlarning nomlarini aytish ham man etilgan. Go'yo bunday hayvonlarning nomi tilga olingach zarar yetkazishi mumkin emish. Tabu qoldiqlarini hozir ham uchratish mumkin. Masalan, musulmon ayollari orasida erlarini o'z ismi bilan chaqirishsa, bunday holat erga nisbatan hurmatsizlik sanalgan.

Oqibatda, man etilgan so'zlar o'rniga tushunchani ifodalovchi boshqa so'zni ishlatish zaruriyati tug'iladi. Ana shunday man etilgan so'zlarning ishlatilishi evfemizm deb ataladi. Masalan: *qizamiq* so'zi o'rniga *gul* so'zi, *chayon* so'zi o'rniga *eshak*, *otiyo'q* so'zlarining ishlatilishi evfemizm hodi-salaridandir. Jamiyat taraqqiyotining keyingi davrlarida dag'al, qo'pol, noqulay so'zlar o'rniga yoqimliroq, silliqroq so'zlarni ishlatish hodisasi ham evfemizm ko'rinishlaridandir. Masalan, *o'ldi* so'zi o'rniga *vafot etdi*, *qazo qildi*, *dunyodan o'tdi*, *dunyodan ketdi*, *jonini egasiga topshirdi*, *ko'zi yumildi* kabi. *Bo'g'oz xotin* o'rniga *ikkiqat*, *oyog'i og'ir*, *yuki bor*, *yukli xotin*, *homilador* kabi so'z yoki so'z birikmalari ishlatiladi. Evfemizm adabiyotda stilistik vosita sifatida katta rol o'ynaydi. Jamiyatning ba'zi bir ijtimoiy guruhlarini mehnat qilmay tekinxo'rlik bilan hayot kechiruvchilar chunonchi, o'g'ri, bezori va qimorbozlar o'zlarining yomon niyatlarini, yovuz maqsadlarini boshqalardan yashirish uchun so'zlarga har xil ma'no berib qo'llaydilar. Bunday so'zlarga argo deyiladi. Masalan, *til* so'zi o'rniga *lay*, *o'g'irlamoq* so'zi o'rniga *ovqatlanmoq*, *o'ldirmoq* so'zi o'rniga *sallasini olib kelmoq* so'zlarini ishlatadilar.

TERMINOLOGIYA

Har bir til shu tilga mansub xalqning moddiy va ma'naviy dunyosini butun borligicha o'zida aks ettiruvchi yorqin ko'zgu bo'lib, insonning mehnat va ijtimoiy faoliyati bilan uzviy bog'liqdir. Shu bois, jamiyatda sodir bo'lgan har qanday voqelik yoki o'zgarish, birinchi navbatda, tilda o'zini namoyon etadi. Tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot davomida tilning lug'at tarkibi tadrijiy ravishda doimo rivojlanib, boyib boradi. Bu boyish jamiyat rivojlanishi natijasida paydo bo'lgan yangi tushunchalarni

ifodalovchi yangi soʻzlar, nomlarning vujudga kelishi hisobiga sodir boʻladi. Tilning lugʻat tarkibi, uning leksik-semantik sistemasi doimo oʻzgarib boradi, ayni zamonda, jamiyat uchun keraksiz holga kelgan tushuncha yoki predmet nomlarini ifodalab kelgan soʻzlar arxaik soʻz sifatida isteʼmoldan chiqib, uning oʻrnini yangi soʻzlar egallaydi. Lekin isteʼmoldan chiqqan soʻzlar miqdori yangi paydo boʻlgan soʻzlarga nisbatan ancha kam boʻladi. Lekin baʼzi hollarda buning aksi ham boʻlishi mumkin. Albatta, lugʻaviy birliklarning isteʼmoldan chiqishi lingvistik va ekstralingvistik omillar asosida. tilning tabiati, til taraqqiyoti qonuniyatlari asosida roʻy beradi. Bunda ikki asosiy hodisa kuzatiladi:

1. Jamiyat va tabiatdagi narsa-hodisalarning yoʻqolishi bilan ularning ifodachisi boʻlgan soʻzlar ham yoʻq boʻladi, hozirgi til strukturasi (lugʻat sistemasidan) chiqadi va tarixiy soʻzlarga aylanadi.

2. Tilning takomillashuvi jarayonida narsa-hodisaning mohiyatini aniq, toʻla va toʻgʻri ifodalay olmaydigan lugʻaviy birliklar isteʼmoldan chiqib, ularning oʻrnini hodisani aniq, toʻgʻri va toʻla ifodalaydigan lugʻaviy birliklar egallaydi.

Diaxron aspektida oʻzbek terminologiyasida faol boʻlgan, lekin, yuqorida aytganimizdek, bugunga kelib muayyan sohalarda koʻpgina jarayon va narsa-hodisalarning yoʻq boʻlib ketishi natijasida ularni ifodalovchi *mistar, sheroza, nol, kilik, xoma, muzahhib, lavvoh, kitobdor, midod, musavvada, xushnavis, dabir* kabilar isteʼmoldan chiqib, tarixiy terminlar qatoridan joy oldi. Shuningdek, rivojlanish natijasi oʻlaroq qogʻoz ishlab chiqarishda zamonaviy texnika vositalarining qoʻllanishi azaliy mavjud boʻlgan qogʻoz tayyorlash texnologiyasini jiddiy bir shaklda oʻzgartirib yubordi. Qogʻozning ipak yoki kanopdan emas, balki sellyulozadan tayyorlanishi natijasida qogʻoz turlarini anglatuvchi *qogʻozi nimkatoni, qogʻozi abrishoʻmiy, qogʻozi sultoniy, ohor muhrali qogʻoz;* qogʻoz ishlab chiqaruvchi geografik hududning oʻzgarishi bilan *Samarqand qogʻozi, Xuroson qogʻozi, Qoʻqon qogʻozi;* qogʻoz tayyorlash ishining hunarmandchilikdan takomillashgan sanoat sohasiga aylanishi tufayli *qogʻozgar, qogʻozrez, varroq, sahhof, juvozi kogʻaz, korxonai kogʻazbardor* kabi terminlar muomaladan chiqib ketdi. Ularning oʻrnini *fin qogʻozi, kompyuter qogʻozi, yozuv qogʻozi, qogʻoz sanoati, qogʻoz fabrikasi, muqovachi* kabi yangi terminlar egalladi.

Lugʻat tarkibining doimiy ravishda boyib borishi ijtimoiy hodisa sifatida til taraqqiyotining eng asosiy qonuniyatlaridan hisoblanadi. Leksik taraqqiyot jamiyat rivojlanishining turli davrlarida turli koʻrinishda, turli darajada boʻladi. Yangi soʻz ixtiro qilinmaydi, balki tilda mavjud boʻlgan soʻz yasovchi ele-

mentlar, ya'ni muayyan tilning o'z ichki imkoniyatlari hisobiga vujudga keladi. O'ylab topilgan so'zlar turli tillarda juda ham kam sonni tashkil etadi. Rus tilshunosi E.A.Zemskaya yozadi: «Bir dam o'ylab ko'raylik, yangi so'z eskisi bilan butunlay bog'lanmagan holda yasaldi, deylik. U holda tilni egallash juda qiyin bir ahvolga kelib qolar yoki buning umuman imkoni ham bo'lmay edi. Lug'at tarkibini kengaytirish yo'sini undan foydalanishni yanada qulaylashtirish, eng asosiysi, tildagi mavjud o'zaro bog'langan so'zlar orqali real hayotdagi o'zaro bog'langan voqea-hodisalarni ifodalashdan iboratdir. Shunday qilib, so'zlarning tildagi o'zaro aloqasi real predmet va mavjud voqea-hodisalar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni aks ettiradi (Земская Э.А. Как делаются слова. — Москва, 1963).

Tilning lug'at tarkibi yangi so'zlar hisobiga doimo boyib boradi, bu bilan til ham taraqqiy etadi. Yangi so'zlarning asosiy qismini terminlar tashkil etadi. Fan va texnika taraqqiyoti yangi terminlarni vujudga keltiradi, ayni zamonda, terminlar fan va texnika taraqqiyotiga zamin yaratadi. Zotan, terminologik jihatdan ilmiy ishlanmagan fan yoki ishlab chiqarish sohasi kutilganidek rivojlana olmaydi. Jamiyatdagi har qanday o'zgarish, birinchi navbatda, tilda o'z aksini topadi. Jamiyat taraqqiyotidagi ma'lum bir davrlarda u yoki bu soha terminologiyasining muayyan bir tor doira ko'lamidan chiqib, umumxalq nutqida ham keng foydalanish holatlari kuzatiladi. Xususan, O'zbekiston mustaqilligi yillarida ijtimoiy-iqtisodiy terminologiyaga oid ko'plab terminlarning o'zbek adabiy tilining chegaralanmagan qatlamiga singib borib, ommaviy nutqda keng ko'lamda qo'llanilishini kuzatish mumkin. *Investitsiya, valyuta, bank, mustaqillik, bozor iqtisodiyoti, konvertatsiya, ma'naviyat, milliy mafkura, milliy istiqloq g'oyasi, akademik litsey* kabi terminlar mustaqillik mevasi sifatida tilimizda faol qo'llanib kelmoqda. Tadqiqotimizning avvalgi bobida ko'rib o'tganimizdek, ayni shunga o'xshash vaziyatni kitobatchilik terminologiyasining XV-XVI asrlardagi taraqqiyotida ham kuzatishimiz mumkin. Chunki bu davrlarda kitobatchilikning gullab-yashnashi o'z ta'sirini xalq turmush tarziga, o'z navbatida, so'zlashuv tiliga ham ko'rsata oldi. Ijtimoiy hayotda xalq turmush tarziga kirib kelgan narsa-hodisalar bilan birga ularga oid terminlar ham tilga singib, xalqning kundalik nutqidan keng o'rin olib boradi. Demak, har bir til leksikasi tarkibi doimiy ravishda yangilanib turadi. Ayni zamonda, tilning lug'at tarkibidagi o'z ahamiyatini yo'qotgan so'zlar arxaik so'zlar qatoriga o'tib, iste'moldan chiqish hodisasi ham sodir bo'lib boradi. Lekin yangi so'zlarning paydo bo'lish hodisasi so'zlarning iste'moldan chiqishiga nisbatan ancha yuqori bo'ladi. Bunda lug'at sostavining boyib borishi har bir tilning o'z ichki

imkoniyatlari asosida va o'zga tildan o'zlashtirish yo'li bilan bo'lishi lingvistik adabiyotlarda qayd etilgan va barcha tomonidan tan olingan.

Ma'lumki, har bir tildagi so'zlar bir nechta ma'noga ega bo'ladi. Ko'p ma'noli so'zlarning aniq ma'nosi kontekstda, gap tarkibida aniqlanadi. Bunday so'zlar nutqning ta'sirli, jonli, ixcham va badiiy bo'lishida nihoyatda katta rol o'ynaydi. Shuning bilan birga, har bir tilda o'zining ishlatilish doirasiga ko'ra cheklangan, asosan; birgina ma'noga ega bo'lgan birgina tushunchani ifodalaydigan so'zlar ham bo'ladi. Bunday so'zlar, xususan fan, texnika, san'at, siyosat, til va adabiyot, hunarmandchilik kabi turli sohalarida uchraydi. Bu sohalarida hamma diqqat borliqni faqat mantiq jihatdan bilishga qaratilgan. Shuning uchun fan-texnika, siyosat sohalarida so'zlarning nihoyatda aniq bo'lishi talab qilinadi.

Termin lotincha *terminus* so'zidan olingan bo'lib, chegara, chegara belgisi, chek ma'nolarini anglatadi. Fan, texnika va boshqa sohaga oid narsa haqidagi tushunchani aniq ifodalaydigan, ishlatilish doirasi shu sohalar bilan chegaralangan so'z yoki so'z birikmasi termin deb ataladi. Terminlar bir ma'noli bo'lishi, ekspressivlik va emotsionallikka ega bo'lmasligi kabi belgilari bilan ham umumiste'moldagi so'zlardan farqlanadi. Masalan, lingvistik terminlar: *gap, ega, ot, son, tovush*; geometriyaga oid terminlar: *aylana, uchburchak*; fizikaga oid terminlar: *jism, bosim, harakat, maydon*; kimyoga oid terminlar: *suv, kumush, ishqor, tuzlar* va boshqalar.

Terminlarning muhim xususiyati shundaki, ular ko'p ma'noli bo'lmaydi. Ko'chma ma'nolarda ishlatilishi nihoyatda kam uchraydi. Masalan: ko'pgina tillarda bo'lgani singari o'zbek tilida ham *operatsiya* so'zi termin sifatida: 1) tibbiyot sohasida yorish, kesish, kesib olib tashlash, yangisini solish va shu yo'llar bilan kasallikni tuzatish davolash ma'nosida; 2) harbiy sohada biror vazifa va maqsadni amalga oshirishga qaratilgan urush harakatlari ma'nosida; 3) davlat idoralarida rasmiy muomala (masalan: bank operatsiyasi, pochta operatsiyasi kabi) ma'nolarida qo'llaniladi.

Ma'lumki, har bir soha terminologyasining shakllanish jarayoni adabiy tilga xos bo'lgan omonimiya, sinonimiya va boshqa xildagi leksik-semantik ko'rinishlar bilan bog'liq holda kechadi. Lekin ushbu holatlar o'zbek terminologiyasining barcha sohaları uchun bir xilda emas. Xususan, hozirgi o'zbek ilmiy-texnikaviy terminologiyasida avj olgan salbiy hodisalardan biri ko'p shakllilik — sinonimiyadir. Bunda birgina tushunchani ifodalash uchun turli so'z (yoki so'z birikmalari) qo'llanadi. Garchi bunday holat vaqtinchalik bo'lib, terminlarni tartibga solish jarayonida bartaraf etilsada, ammo ma'lum davr mobaynida u terminlardan foydalanishda turli qiyinchiliklar va chalkashliklarni yuzaga keltirishi mumkin.

Shuni alohida qayd etish kerakki, terminologiyada birgina tushunchani ifodalashda qo'llanadigan turli terminlarni qanday atash masalasida munozaralar ham mavjud. Chunonchi, ba'zi tilshunoslar terminologiyada neytrallik bo'lishini hisobga olib, bir tushunchani anglatuvchi turlicha ifodalarni «*duble terminlar*» deb atashsa, boshqa bir qator olimlar esa uni «*sinonim*» deb ham atash mumkinligini qayd etganlar. Ba'zi olimlar esa, terminologiyadagi sinonimlik umumadabiy tildagidan birmuncha farq qilishini va shu boisdan ham ularni «*duble*» deb aytayotganliklarini qayd etganlar.

Umuman, nafaqat terminologiyada, hatto tilshunoslikda ham «*sinonim*», «*duble*» va «*variantlilik*» kabi tushunchalarning o'ziga xos xususiyatlari aniq belgilanmagan hamda ularni farqlash masalasi hali to'liq hal etilmagan.

Har bir tilda jumladan, o'zbek tilida terminlar quyidagi yo'llar bilan hosil bo'ladi:

1) har bir xalqning o'z til boyligidan, undagi turli imkoniyatlardan foydalanish asosida: *uchburchak, urg'u, qo'lyozma, ega, kesim, aniqlovchi, qo'shimcha* kabilar;

2) chet tillarda, ayniqsa, rus tili va u orqali boshqa tillardan tayyor terminlarni qabul qilish bilan: *plyus, minus, forma, biologiya, atlas, atom, gramm.*

Terminologiya keng ma'noda leksikaning bir qatlami bo'lib ijtimoiy hayotning turli sohalarida qo'llaniladigan terminlarning majmuidir. Terminologiya tor ma'noda fan yoki texnika, adabiyot, san'at yoki ishlab chiqarishga xos terminlar yig'indisini tashkil etadi.

Fan-texnika, adabiyot, san'at va ishlab chiqarishning taraqqiy etib borishi bilan terminologiya ham rivojlanib boradi, yangi terminlar paydo bo'ladi. Ba'zi bir eskirib, keraksiz bo'lib qolgan terminlar esa iste'moldan chiqib qoladi.

Tilshunoslikda terminlarni tartibga solish masalasi har doim ham dolzarb bo'lib kelgan. Har bir soha terminologiyasini tartibga solish bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. O'zbek tilshunosligida sohaviy terminologiyalarni tartibga solish masalasida bir qancha ishlar amalga oshirilgan. Lekin qilingan ishlarning salmog'i bilan chegaralanib qola olmaymiz. Chunki terminlarni tartibga solish masalasini barcha soha terminologiyalarida ham bir xilda olib borilyapti deb bo'lmaydi. Shu nuqtayi nazardan bu yo'nalishda echimini kutayotgan muammolar talaygina.

O'zbek terminologiyasi to'laligicha bugunga qadar jiddiy shaklda lingvistik tadqiqot obyekti bo'lmagan va barcha soha terminologiyalarini tartibga solish masalasi deyarli hal etilmagan.

Ma'lumki, har bir fan sohasining rivojlanish va takomillashuv darajasi shu soha terminologiyasining qay darajada taraqqiy etganligi, shuningdek, tartibga solinganligi kabi belgilar bilan ham uzviy bog'liqdir. Chunki ilmiy adabiyotda qo'llanadigan termin yoki uning ifoda shakli aniq va ravshan bo'lmas ekan, unda, albatta, chalkashlik, noaniqlik kabi salbiy holatlar saqlanib qolaveradi. Shu bois, har bir fan yoki sohaning taraqqiyot ko'rsatkichi shu soha terminologiyasining «qat'iy ilmiy terminologiya»ga ega ekanligi bilan ham belgilanadi. Bu yerda «qat'iy ilmiy terminologiya» tushunchasi biron bir sohaviy terminologiyaning mazkur fan sohasi taraqqiyoti bilan uyg'unlashuvi, sohaviy terminologiyaning ayni sohaga oid tushunchalarni ifodalashdagi hamohangligi, yaratilgan va muomalada bo'lib turgan terminologiyaning muayyan fan tili bilan mos kelishi kabi holatlarni nazarda tutadi.

Terminlarning aniqligi va qat'iyilashishi shu millatning fani, maorifi, madaniyati darajasini ko'rsatadi. Terminlarning rivojlanishi, tartibga solinishi fanning har xil sohalarida turlicha bo'lib, ma'lum fanning taraqqiyotiga bog'liq. Bu taraqqiyot to'xtovsiz bo'lgani uchun yangi terminlarning kelib chiqishi, tartibga tushishi ham uzluksiz bo'ladi. Umuman, ona tilida terminlarning puxta ishlanishi, tartibga solinishi darslik va qo'llanmalar tuzish uchun ham, ona tilida dars olib borish uchun ham zarur bo'lgan manbadir. Terminlarning ishlanmaganligi va tartibga solinmaganligi nutq uslubiga ham ta'sir ko'rsatadi. Demak, terminologiyani tartibga solinishi nafaqat ilmiy sohada, balki ijtimoiy hayotda ham ahamiyati katta bo'lgan masaladir.

Terminologiyani tartibga solishning samaradorligi terminlar bevosita qo'llanadigan quyidagi holatlarda yaqqol ko'rinadi: kasbiy ta'limni to'g'ri tashkil etishda, ishlab chiqarish amaliyotida bo'ladigan og'zaki muomalada, ilmiy va ishlab chiqarish jarayonlaridagi o'zaro yozishmalarda, matbaachilikda (ilmiy, o'quv, ishlab chiqarish kabilarga oid adabiyotlarni nashr etishda), chet el adabiyotlarini tarjima qilishda va hokazo.

Ma'lumki, har bir fan sohasi doimiy taraqqiyotda bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, undagi tushunchalarning, ular orqali terminlarning ham o'zgarib turishiga olib keladi. Noo'rin, asossiz tanlangan atama ma'lum davr o'tishi bilan ifodalangan tushuncha mazmuniga mos kelmasa, iste'moldan chiqadi, yangi atama yaratiladi yoki uning sinonimi o'rnini egallaydi. Shuning uchun ham atama lug'atlari ma'lum vaqt o'tishi bilan qayta nashr qilinadi - to'ldiriladi yoki asossiz atamalar boshqa qulay va aniq atamalar bilan almashadi. Demak, terminologiyani tartibga solish bu doimiy va kundalik ishimiz bo'lishi, shuningdek, u fan va texnika taraqqiyoti bilan hamohang takomillashib borishi lozim.

Tilshunoslikda terminlarning o'zgarishi hamda yangi terminlarning paydo bo'lishi fan va texnika taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. Texnika taraqqiyoti ta'sirida terminologiya o'zaro aloqador ikki qonuniyat asosida, birinchidan, ilmiy-texnika progressi qonuniyatlari bilan, ikkinchidan, til rivojlanishining umumiy qonuniyatlari bilan bog'liq ravishda o'zgarib boradi. Texnik malakaning endilikda ma'lum tor doiradan chiqib, ommaviy xarakterga ega bo'layotganligi va turli sohalarning mutaxassislari kundalik faoliyatida fan va texnika yutuqlaridan keng foydalanayotganligi terminlarga bo'lgan yuksak talab bilan uning hozirgi holati orasidagi nomuvofiqlikni bartaraf etishni talab etadi. Chunki jamiyat hayotida fan va texnika qanchalik katta ahamiyatga ega bo'lsa, uni egallash, boshqarish va taraqqiy ettirish uchun terminlar ham shunchalik muhim ahamiyatga molikdir. Shu jihatdan, terminlarni tartibga solish juda katta ilmiy va ijtimoiy ahamiyatga egadir.

Fan-texnikaning tez sur'atlar bilan rivojlanib borishi natijasida yangidan-yangi mashinalar, apparatlar, asbob-anjomlar va texnologik jarayonlarning paydo bo'lishi bilan ularni ifodalovchi yangi terminlar ham vujudga kelmoqda. Shu sababli, yangi texnika vositalari qaysi sohaga ko'proq kirib kelgan bo'lsa, shu soha terminologiyasi to'xtovsiz ravishda kengayib bormoqda. Masalan, ana shunday sohalardan biri poligrafiya-nashriyotchilik sohasidir. Mazkur soha taraqqiyotiga e'tibor bersak, bu sohaga texnik vositalarning kirib kelishi, asosan, yigirmanchi asr boshlariga to'g'ri keladi. Lekin uning eng taraqqiy etgan davri bugungi kundagi holatidir. Hozirgi zamonaviy poligrafiya-nashriyotchilik tarmog'i hujjatlarni tayyorlash va ularning nusxalarini ko'paytirish, kitob holiga keltirish jarayonlarini o'zida mujassamlashtirgan texnik vositalar qo'llanadigan yetakchi sohalardan biriga aylandi. Natijada, ushbu soha terminologiyasiga juda ko'plab yangi tushunchalar va ular bilan birga yangi ilmiy-texnikaviy terminlar ham kirib kelmoqda. Albatta, bunday o'zgarishlar o'zbek tilining ish ko'rish doirasini kengaytirib, uning leksik sostavini yangi-yangi ilmiy va texnik terminlar bilan boyitdi.

Ko'pchilik hollarda yangi terminlar yaratish ishiga oddiy tarjima yoki kalkalash jarayoni sifatida qaraymiz. Terminologiyadagi mavjud kamchilik hamda tartibsizliklarning asosiy sabablaridan biri ham shundadir. Zotan, yangi termin yaratish har taraflama mukammal bo'lgan ijodiy jarayondir. Har qanday ilmiy-texnikaviy termin oddiy so'zning yoki so'z birikmasining terminologiyadagi aksi bo'lib, u aniq chegaralangan hamda belgilangan mazmunga, bu mazmun esa, kontekstdan qat'iy nazar, faqat shu terminga oid bo'lishi lozim.

K.M.Musayev terminologiyani tilning leksikasi sifatida go'yo bir shaharga qiyoslaydi. Uning fikricha, terminologiya yagona reja asosida qurilsada, lekin birdaniga barpo etilmaydi. U tarixiy shart-sharoit asosida shakllanadi, uni yaratishda har xil avlodga mansub bo'lgan turli me'morlar, loyihachilar, kashfiyotchilar ishtirok etadi. Ular har bir qurilayotgan inshootni yaxshi o'rgangan holda barpo etadilar. Terminologiyani tartibga solishdagi o'ziga xos murakkablik ham shu bilan belgilanadi (Мусаев К.М. *Формирование, развитие и современные проблемы терминологии.* – М.: Наука, 1986.).

Rus tilshunosi D.S.Lotte terminologiyaga bag'ishlangan asarlarida barcha sohaviy terminologiyalar uchun umumiy bo'lgan quyidagi jiddiy kamchiliklarni ko'rsatib o'tadi:

1. Barcha terminologik sistemalar uchun taalluqli bo'lgan jiddiy kamchiliklardan biri terminlarning ko'p ma'noliligidir. Bunda bir termin ikki va undan ortiq ma'nolarda qo'llanadi.

2. Hozirgi terminologiyadagi ikkinchi yirik nuqsonlardan biri terminlar sinonimiyasi hodisasidir. Termin-sinonim (dublet)lar deganda muayyan bir tushunchani ifodalash uchun ikki va undan ortiq terminning muomalada bo'lishi tushuniladi.

3. Terminologiyadagi yana bir kamchilik bu ma'lum bir tushunchani ifodalashga xizmat qiluvchi terminning anglatishi lozim bo'lgan tushuncha mohiyatiga uyg'un bo'lmasligidir. Ba'zi holatlarda so'zning aynan ma'nosi bilan tushuncha mohiyati o'rtasida nomutanosiblik vujudga keladi.

4. Terminologiyadagi navbatdagi nuqson terminning ko'p komponentlardan iborat bo'lishi va natijada, uni qo'llashdagi noqulaylikdir. Bunda muayyan bir tushunchani ifodalashga xizmat qiluvchi termin ikki va undan ortiq komponentlardan iborat bo'ladi. Bunday yasalishga oid bo'lgan terminlarda, birinchidan, nutq iqtisodi, ya'ni ixchamligi buziladi, bu esa, o'z navbatida, fikrlashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ikkinchidan, termin keragidan ortiq darajada uzun bo'lganda elli psis (nutq unsurining tushib qolishi) hodisasining vujudga kelish ehtimoli kuchayadi.

5. Yuqoridagi nuqsonga yaqin bo'lgan yana bir kamchilik bu - termin talaffuzining noqulayligi. Bunday terminlar ikki sababga ko'ra vujudga keladi: 1) asosiy termini yaratishda uning derivatlilik imkoniyatlari yetarlicha inobatga olinmaydi; 2) xorijiy termini o'zlashtirishda unga jiddiy e'tibor bilan qarab, tanqidiy yondoshilmaydi.

6. Terminologiyadagi eng katta kamchilik bu terminologiyani keragidan ortiq miqdorda xorijiy terminlar bilan to'ldirib tashlashdir. To'g'ri, hech

qanday til faqat o'z termin elementlari hisobiga terminologiyasini qura olmaydi. Til qurilishi jarayoni shuni ko'rsatadiki, dunyoda sof tilning o'zi umuman mavjud emas. Har doim boshqa tillardan termin o'zlashtirish jarayoni sodir bo'lib turadi, bu jarayondan chekinish mumkin emas. Ammo ehtiyoj sezilmagan holatlarda ham xorijiy terminlarni sun'iy ravishda tilga olib kirish har doim o'zini oqlayvermaydi. Bunday holatlarda ko'proq o'z til imkoniyatlaridan foydalanish va bunda termin ifodalashi lozim bo'lgan tushuncha mohiyati bilan termin o'rtasidagi mutanosiblikni saqlashga e'tiborni qaratish lozim.

7. Ko'p hollarda ba'zi tushunchalarni ifodalovchi terminlar iste'molda mavjud bo'lmaydi. Natijada bunday tushunchalar o'ta muhim va ahamiyatli bo'lishiga qaramasdan, keng tarqalish imkoniyatidan mahrum bo'ladi.

8. Yana bir kamchilik shuki, termin yaratilishida u anglatishi lozim bo'lgan tushuncha mohiyati bilan o'zaro batartiblik (sistemalilik)ning yetishmasligidir (Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. — Москва, 1961).

D.S.Lotte tomonidan ko'rsatib o'tilgan barcha soha terminologiyalariga oid bu kamchiliklar, oradan 40 yildan ortiq vaqt o'tishiga qaramasdan, bugungi kunda ham o'z ahamiyati va dolzarbligini yo'qotmasdan turibdi.

Ma'lumki, terminologik lug'atlar ham soha terminologiyasini tartibga solishda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Akademik G'.Abdurahmonov terminologik lug'atlarning ma'lum fan sohasiga xizmat qilibgina qolmay, terminlarni tartibga solish, takomillashtirish hamda standartlashtirishda ham muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi. Terminologik lug'atlar uchun termin tanlash nihoyatda mas'uliyatli ish. Chunki har bir termin ma'lum tushunchani to'g'ri ifodalashi, o'zi ifodalagan sohaga va ayni chog'da ona tilining ichki qonuniyatlariga mos bo'lishi shart. Tanlangan termin bir ma'noli, ixcham so'z yoki birikmadan iborat bo'lishi, qolaversa, u sinonimlarga ega bo'lmasligi kerak.

Terminologik lug'atlar ko'pincha bir tilda yoki ikki tilda tuzilib, uning vazifasi har bir sohadagi terminlarni izohlab, tushuntirib berishdan iborat. Bunday lug'atlar "Maxsus lug'at", ya'ni "Ayrim sohalar lug'ati" deb ham yuritiladi.

Terminologik lug'atlar har qaysi soha bo'yicha, chunonchi, qishloq xo'jaligi, falsafa, tabobat, tilshunoslik, geografiya, fizika, matematika, geologiya kabi barcha sohalar bo'yicha tuziladi.

O'zbek tilida T.N.Qori Niyoziyning "Ruscha - o'zbekcha matematik terminlar lug'ati", R.X.Maxlin va M.D.Yagudayevlarning "Ruscha - o'zbekcha qisqacha botanika terminlari lug'ati", Y.A.Yunusovning "Ruscha -

o'zbekcha qisqa fiziologik terminlar lug'ati", M.A.Sobirovning "Ruscha - o'zbekcha matematik terminlar lug'ati" va boshqalar ana shunday terminologik lug'atlardandir.

TERMINLARNING YASALISHI

Qadimgi adabiy til traditsiyalari asosida rivojlanib kelayotgan o'zbek tili mavjud borliqdagi voqea-hodisalarni, tushunchalarni ifodalash uchun keng imkoniyatlarga ega. Xususan, keyingi yillarda paydo bo'lgan va paydo bo'layotgan jamiki yangi tushunchalarni ifodalash borasida o'zbek tili o'zining rivojlangan tillardan ekanligini isbotlamoqda. Buni, ayniqsa, o'zbek tili terminologik sistemalarining ichki manbalar hisobiga rivoj topishi misolida yaqqol ko'rish mumkin.

Aytish kerakki, mazkur bo'limda termin yasash bilan bog'liq holatlar aynan so'z yasalishi bilan uyg'unlashadi. Shu bois so'z yasalishi bo'limida bu holatlarni takrorlab o'tmaymiz.

Har bir tilda bo'lganidek, o'zbek tilida ham u yoki bu tushunchani ifodalash uchun bir qancha usullardan foydalaniladi. Professor Ayub G'ulomovning qayd etishicha, o'zbek tilida so'z yasashning besh xili mavjud. Bular quyidagilar:

1. Morfologik yo'l bilan yasash (affiksatsiya).
2. Sintaktik yo'l bilan yasash (reduplikatsiya, kompozitsiya, avrevatsiya).
3. Leksik yo'l bilan yasash (bir turkumdagi so'zni boshqa turkumga ko'chirish bilan yasashi).
4. Semantik yo'l bilan yasash.
5. Fonetik yo'l bilan yasash (ichki o'zgarishlar yo'li bilan yasash).

Olib borilgan terminologik tadqiqot natijalaridan shu narsa ayonki, u yoki bu terminologik sistemada so'z yasash yo'llarining barchasiga ham birdek amal qilinavermaydi. Masalan, o'zbek kitobatchilik terminologiyasida termin yasashning, asosan, morfologik hamda sintaktik usullari eng sermahsul sanaladi.

Quyida o'zbek kitobatchilik terminologiyasi misolida termin yasashning affiksatsiya va sintaktik usullari bilan qisqa tanishamiz.

Umuman, o'zbek tilida affiksatsiya usuli bilan so'z yasash eng faol usullardan biri hisoblanadi. Bu usulga ko'ra asosga so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shish orqali yangi so'zlar yasaladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida so'z yasovchi affikslar, aniqrog'i, so'zning morfem strukturasi so'z yasovchi sifatida ajraladigan affikslar juda ko'p. Lekin ularning hammasi ham yangi-

yangi soʻzlar yasashida qatnashavermaydi. Ulardan ayrimlari hozirda ham yangi soʻzlar yasashida qoʻllanayotgan boʻlsa, baʼzi affikslar esa soʻz yasash funksiyasini deyarli yoki butunlay toʻxtatgan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida ellikka yaqin ot yasovchi affiks mavjud boʻlsa-da, ularning oʻzbek tili terminologik sistemalaridagi mahsuldorlik darajalari turlichadir.

Oʻzbek tilida *-chi* affiksi ot yasovchilar ichida eng faol hisoblanadi. Oʻzbek kitobatchilik terminologiyasida bu affiks ishtirokida biror kasb, mutaxassislik yoki muayyan xizmat sohasi bilan shugʻullanuvchi shaxs nomlarini ifodalovchi terminlar yasaladi: *-muqovachi*, *-yozuvchi*, *-matbaachi*, *-poligrafchi*, *-annotatsiyalovchi*, *-sahifalovchi* (*vyorstkachi*) va hokazo.

Bugungi fan-texnika sohasidagi keskin oʻzgarishlar natijasida kitobatchilik sohasida ham yangi kasb-hunar turlari va ularni ifodalovchi terminlar vujudga kelmoqda. Xususan, kitob nashr etish ishida kompyuter texnikasining keng qoʻllanishi bilan *-chi* affiksi ishtirokida yasalgan *kompyuterda sahifalovchi* yoki *dasturchi-operator* kabi yangi terminlar vujudga keldi.

Biz *-chi* affiksi yordamida yasalgan terminlarni izohlashga bugungi kun nuqtayi nazaridan yondashdik. Agar ushbu masalaga diaxron nuqtayi nazardan qarajak, bu jarayonda ancha oʻzgarishlar sodir boʻlganini koʻramiz. Maʼlumki, oʻzbek tilida *-chi* bilan *-soz* («*yasamoq*» maʼnosidagi forschacha-tojikcha «*soxtan*» feʼlidan) affikslarining termin yasashdagi vazifalari bir-biriga ancha yaqin (*-soz* affiksi *yasash asosi ifodalagan narsani yasash, sozlash, tuzatish bilan shugʻullanuvchi shaxs otini yasaydi*). Har ikki affiksga xos boʻlgan ushbu holatni mazkur affikslar ishtirokida yasalgan va «*kitob muqovalaydigan kishi, usta*» maʼnosini ifodalab kelishga xizmat qiluvchi *muqovachi* hamda *muqovaso*z terminlari (Oʻrta asrlarga oid manbalarda *muqovachi*, *muqovaso*z terminlari oʻrnida arab tilidan oʻzlashgan *sahhof* hamda *mujallid* terminlarining faol muomalada boʻlganligi kuzatiladi) misolida koʻrishimiz mumkin. Har ikki termin oʻtmishda boʻlganidek, hozirda ham isteʼmolda mavjud. Bu bilan biz oʻzbek tilida *-chi* hamda *-soz* affikslari sinonim affikslar boʻlib, har doim ham termin yasashda teng imkoniyatga ega, deyish fikridan yiroqmiz. Chunki bu har ikki affiks baʼzi jihatlarida yuqoridagi singari maʼnodosh terminlarni yasasa (*tunukachi - tunukasoz*), baʼzi holatlarda bunday hodisa boʻlmasligi ham mumkin. Masalan, *shishachi* hamda *shishaso*z terminlarining *-chi* hamda *-soz* affikslari orqali yasalganligi maʼlum. lekin har ikki termin turli maʼnolarni ifodalab keladi: *shishachi - boʻshagan shisha idishlarni qabul qiluvchi kishi; shishaso*z - *shisha sanoatida ishlovchi kishi*.

Oʻzbek kitobatchilik terminologiyasida *kitob* soʻziga *-chi* affiksini qoʻshish orqali *kitobchi* shaklidagi terminning yasash holati mavjud emas.

Lekin turk tilida ushbu holatni kuzatish mumkin. Turk tilida *kitobchi* termini «*kitob sotuvchi yoki kitobni nashr ettirib sotuvchi kishi*»ga nisbatan qoʻllanadi. Oʻzbek tilida turk tilidagi ushbu termin oʻrnida *kitobfurush* // *kitob sotuvchisi* hamda *noshir* terminlari ishlatiladi. Ayni shunga oʻxshash holatni turk tilidagi «*qogʻoz ishlab chiqarish ishi bilan shugʻullanuvchi kishi yoki qogʻoz mahsulotlarini sotuvchi kishi*» maʼnosidagi *kagitzi* (***qog-ozchi, yaʼni qog-ozsoz***) termini misolida ham koʻrishimiz mumkin. Bunda ham oʻzbek tilida *qogʻoz+chi = qogʻozchi* koʻrinishidagi termin yasalishi amalda mavjud boʻlmay, uning oʻrnida *qogʻoz+soz = qogʻozsoz* shakli mavjuddir. Oʻtmishda *qogʻozsoz* termini oʻrnida *qogʻoz soʻziga «asos bildirgan narsa-hodisa bilan bogʻliq kasbni qiluvchi shaxsni bildiradigan ot yasovchi» -gar* affiksining qoʻshilishidan yasalgan *qogʻozgar* termini qoʻllangan.

Kitobatchilik terminlarining yasalishida yana *-shunos, -navis, -gich* (*-gʻich, -qich, -kich*), *-ma, -gar, -dor, -furush, -dosh, -lik, -chilik* kabi affikslar faol ishtirok etadi. Endi ikki ogʻiz *-chilik* affiksi xususida toʻxtab oʻtsak. Bu affiks shaxs oti yasovchi *-chi* va mavhum ot yasovchi *-lik* affikslarining birikuvidan hosil boʻlgan (*-chi+lik > -chilik*). U asosdan anglashilgan narsa-predmet tayyorlanadigan sohani bildiradigan terminlar yasaydi. Masalan, *kitobatchilik*. Mazkur terminlar tarkibidagi *-chi, -lik* affikslari mustaqil affikslar singari koʻrinadi. Lekin bu holatni *muqovachilik, matbaachilik* terminlaridagi holat bilan tenglashtirib boʻlmaydi. *Muqovachilik, matbaachilik* terminlarida asosga *-chi* affiksini qoʻshish orqali kasb egasini bildiruvchi *muqovachi, matbaachi* terminlari yasalgan. Soʻngra ularga *-lik* affiksining qoʻshilishi bilan soha nomini bildiruvchi terminlar yasalgan. Chunki *muqovachi, matbaachi* terminlari mustaqil termin oʻlaroq amalda qoʻllanadi.

Kitobatchilik terminida holat bunday emas. Bunda bevosita asosga (*kitobat*) *-chilik* affiksining qoʻshilishi natijasida soha nomini (*kitobat+chilik*) anglatuvchi termin yasalgan. *Kitobat* terminiga *matbaachi, muqovachi* singari *-chi* affiksini qoʻshish orqali *kitobatchi* shaklida termin yasalishi mavjud emas. Taʼkidlash lozimki, *qogʻozsozlik* termini *-lik* affiksi orqali, *qogʻozchilik* esa, *-chilik* affiksi bilan yasalgan terminlar sirasiga kiradi. Buning sababi bor, albatta. Chunonchi, *qogʻozsozlik* termini *qogʻoz soʻziga -soz* hanida *-lik* affikslarining qoʻshilishi natijasida yasalgan, yaʼni: *qogʻoz + soz + lik*. Bunda *qogʻozsoz* mustaqil termin sifatida muayyan maʼnoni ifodalaydi va unga *-lik* affiksining qoʻshilishi bilan *qogʻozsozlik* yasalgan. Bu tipdagi soʻzlarda oxirgi *-lik* affiksidan qolgan qismi ham mustaqil lek-sema sifatida qoʻllanishi mumkin. *Qogʻozchilik* terminida unday emas, oʻzbek tilida *qogʻozchi* mustaqil leksema sifatida qoʻllanmaydi. Shu sababdan, *qogʻozchilik*

terminida *-chilik* yaxlit bir affiks sifatida ajraladi, ya'ni uning *-lik* affiksidan qolgan qismi mustaqil leksema sifatida qo'llanmaydi. Demak, bunday holatning mavjudligi hozirgi o'zbek tilida ish faoliyatning ma'lum sohasini bildiruvchi bir butun holdagi *-chilik* affiksi borligini tasdiqlaydi.

Albatta, muayyan sohalarga oid terminlar yasashida barcha affikslar ham baravar ishtirok etavermaydi. Qaysidir biri termin yasashda faol ishtirok etsa, boshqa birlari nafaol bo'ladi.

So'nggi yillarda barcha sohalarda zamonaviy texnik jarayonlarning takomillashuvi va ularning ishlab chiqarishga keng ko'lamda kirib kelishi natijasida ular bilan bog'liq tushuncha hamda ularni ifodalash uchun ko'plab birikma shaklidagi terminlar yasash an'anasi kuchaydi. Termin yasashning sintaktik usuli haqida gap ketganda, asosan, birikma shaklidagi termin yasash holati tushuniladi. Barcha tillarda, jumladan, o'zbek tilida ham birikma shaklidagi termin yasashning sintaktik usulidan keng foydalaniladi. Umuman, terminologiyada sintaktik usul bilan ko'p miqdorda birikma shaklidagi terminlar yasaladi. Termin yasashning bu usuli (morfologik va semantik usullar singari) eng sarmahsul hisoblanadi. Shuning uchun ham, har qanday soha terminologiyasida birikma terminlar soni boshqalariga nisbatan salmog'i jihatidan birinchi o'rinda turadi. Xususan, o'zbek kitobatchilik terminologiyasida ham, ximiya, qurilish, farmatsevtika, texnik terminologiyalardagi singari, yakka so'zli terminlarga nisbatan sintaktik usul bilan yasalgan terminlar ancha salmoqli o'rinni egallaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kitobatchilik sohasiga oid 4500 terminning 3160 donasi, ya'ni 70 foizini ikki va undan ortiq komponentdan iborat birikma shaklidagi terminlar tashkil etar ekan.

Terminologiyaga oid ba'zi manbalarda bir so'zga teng terminlar sistemaning minimal elementlari, ikki va undan ortiq so'zlardan tuzilgan birikma shaklidagi terminlar esa, maksimal elementlari sifatida talqin qilinadi. Ular minimal elementlarga ayni sohaning tayanch yoki asos tushunchalarini ifodalovchi asosiy terminlar sifatida ham qaraydilar. Bildirilgan bu fikrlar ko'p jihatdan o'zbek kitobatchilik terminologiyasiga ham to'liq mos keladi. Shu bois, ayni soha terminologiyasida ana shunday minimal elementlar mavjudki, haqiqatan ham ular (*kitob, nashr, qog'oz, nashriyot, muallif* kabilar) shu sohaga oid asosiy o'zak tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi. Bunday minimal elementlar ishtirokida birikma shaklidagi terminlar yasalishi hodisasi ancha faollashib bormoqda. Masalan, rus tilida ish qurollari, texnika vositalari nomlarini ifodalovchi birikma shaklidagi terminlar yasashida tushunchalarning umumiy belgilarini o'z ichiga olgan minimal elementlarning ishtiroki ancha samarali bo'lmoqda. Masalan, *mashina* so'zi

ishtirokida juda ko'plab ikki komponentli birikma shaklidagi terminlar yasalmog'da: *машина бумагозарельная, машина адресовальная, машина картонорезальная* va h.z..

O'zbek terminologiyasida birikma shaklidagi terminlarning yasashida sistemalashtiruvchi minimal elementlarning o'rni katta. Ayniqsa, ikki komponentli birikma shaklidagi terminlarni yasashda bunday sistemalashtiruvchi minimal elementlardan keng foydalaniladi. Masalan, o'zbek kutubxonachilik-bibliografiya terminologiyasida birgina *kutubxona* minimal elementi ishtirokida 80 dan ortiq ikki komponentli termin yasalganligi ma'lum. O'zbek kitobchilik terminologiyasida ham birgina *nashr* so'zi ishtirokida qirqdan ortiq birikma shaklidagi termin yasalgan: *bosma nashr, to'liq nashr, tuzatilgan nashr, yangi nashr* va boshqalar. Bu erda minimal element deb ataganimiz *nashr* so'zi umumiy tushunchani ifodalashi uning bir jihati bo'lsa, ikkinchi jihati, uning birikma shaklidagi terminlarning aniqlanmish komponenti sifatida kelishi orqali nashrning turlariga ko'ra tabaqalanishini ifodalamoqda.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, o'zbek kitobchilik terminologiyasida boshqa tillardan kalka usuli bilan o'zlashgan birikma shaklidagi terminlarning o'zbekchadagi muqobil variantlari ham birikma shaklidagi termin holatida ifodalangan. Bu holatning mavjudligi ayni soha terminologiyasida birikma shaklidagi terminlar sonining ortishiga olib kelmoqda. Quyida ushbu holatni ingliz va o'zbek tillari misolida ko'rib chiqamiz: *printed publikation - bosma nashr, continued publikation - davomli nashr, washable binding - yuviladigan muqova, hand composition - qo'lda (harf) terish, title of the book - kitobning nomi, abridged edition // condensed edition - qisqartma nashr, printed publikation // published work - bosma asar, issue editor - nashr muharriri, paper reel - qog'o'z o'rami, selektion(s), omnibus book (volume) - tanlangan asarlar to'plami, book kollektion - kitoblar to'plami* va h.z.. Yoki boshqa tillarda, xususan, rus tilida qo'shma so'z shaklidagi terminlarning o'zbekcha ekvivalentlari birikma shaklidagi termin ko'rinishiga ega bo'ladi: *книгоноска - kitob qopi, книгоописание - kitobni tavsiflash, книгоподъемник - kitob ko'targich, книго-распространение - kitobning uyulishi, книгопечатание - kitob bosish* va boshqalar.

ETIMOLOGIYA

Etimologiya – tilshunoslik fanining muhim va murakkab sohasi. Etimologiya so'zi asli yunoncha *etymon* va *logos* so'zlaridan tashkil topgan: *etymon* - so'zi «chin, haqiqiy, asl mohiyat» ma'nosini, *logos* so'zi esa «ta'lim» ma'nosini anglatadi. Shunga ko'ra etimologiya sohasida so'zlarning asl shakli va ma'nosini aniqlash bo'yicha izlanishlar olib boriladi.

Etimologiya tilshunoslikning juda qadimiy sohasi bo'lib, eramizdan avvalgi davrlarda yashagan filosof va filologlar ham so'zlarning kelib chiqish tarixi bilan shug'ullanganlar. Etimologiyada so'zlarning haqiqiy va birinchi asl ma'nolari, shakllari til tarixi hamda boshqa tillardagi shu so'z to'g'ri kelgan o'zakka ega bo'lgan so'zlar bilan qiyoslash asosida aniqlanadi. Bunda so'zlarning kelib chiqish tarixi, ma'nosi chuqur tahlil qilinadi.

Tilshunoslikda yangi so'zning kelib chiqish tarixini o'rganish, aniqlash nisbatan oson, lekin eski so'zlarning etimologiyasini, ya'ni qachon paydo bo'lgani va qaysi tildan olinganini, uning dastlabki ma'no anglatish xususiyatlarini tahlil qilish ancha murakkabdir. Biror so'zning kelib chiqishini aniqlashda mazkur so'zning boshqa tillardagi tovush strukturasi va ma'nolari bilan qiyoslanadi. Lekin bu jarayon ham har doim aniq natija beravermaydi. Chunki ba'zan so'zlarning tashqi shakli, tovush tarkibi bir-biriga yaqin bo'lsa ham, ularning ma'nolari turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, ko'pgina adabiyotlarda bitik so'zining xitoy tilidagi *yozuv cho'tkasi* ma'nosidagi *bi* so'zi bilan bog'lab talqin qilinadi.

Mahmud Koshg'ariyning XI asrda maydonga kelgan filologik «Devonu lug'otit turk» asarida *bitik* terminining uch ma'nosi qayd qilingan: 1. Kitob. 2. Yozuv (xat): «*anin bitigi belgalyak* – uning yozuvi ma'lum, belgilik»; 3. Tumor (o'g'uzcha): «*ol bitik juldi* – u kitobni ko'chirib yozdi»; «*ol bitik juzcadi* – u xatni o'chirmoq istadi»; «*ol bitik tamg'aladi* – u xatga, kitobga xon tamg'asini urdi»: «*Men anar bitik jutturdum* – men unga xatni o'chirtirdim». O'rta asrlarda *tumor* termini «*buklab o'ralgan noma; o'rama qog'oz; xat; yirik yozilgan har qanday yozuv; duo yozilgan qog'oz*» ma'nolarni ifodalab kelgan.

«Devonu lug'otit turk»da *bitmoq* fe'lidan yasalgan yana boshqa terminlarni ham ko'rishimiz mumkin: «*bitigu* - turklar va boshqalarning siyohdoni»; «*bitiklik er* – yozuv egasi (yozuvni biladigan kishi) ma'nosida»; «*bitiklik ner* – bitishga mo'ljallangan, ustiga yoziladigan narsa»; «*bitik bititguchi* - xat bituvchi. O'g'uz vaqipchoqlardabu shakl *bititdõchi* shaklida qo'llanadi». Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» («Saodatga yo'llovchi bilim») asarida ham *bitik* termini ko'p miqdorda uchraydi. U ko'proq *maktub* ma'nosida kelgan: «3803. Elig ma yana bir bitig bersuni, Oqisun bitigni menba butsuni. Ya'ni: *Elig ham yana bir maktub bersin, (U) maktubni o'qisin, menga ishonsin.* 3804. Elig aydi idtim bitig bir yoli. Bitigka yanut qildi yash-teg toli. Ya'ni: *Elig aytdi: Bir yo'la maktub yubordim. Maktubga javob qildi yoshi rasolarga xos.* Shuningdek, «Qutadg'u bilig»da *bitik* termini *kitob* yoki *yozuv* ma'nolarida ham qo'llangan: «2192. Bitib qodmasa erdi bilga bitig, Saqishqa neku erdi al yan etig. Ya'ni: *Donolar*

yoʻzuv (kitob) yoʻzib qoldirmasalar edi, Hisob uchun qanday chora, iloj, tadbir boʻlar edi»

Bulardan tashqari, «Qutadgʻu bilig»da «*vasiyatnoma, pandnoma va nasihatnoma*» maʼnolarida birikma shaklidagi *qumaru bitig* termini ishlatilgan: «Aytoldi eligka qumaru bitig qodmishin ayur. Yaʼni: *Oyioʻldi eligga nasihatnoma yoʻzib qoldirishini aytadi*». Ushbu termin tarkibidagi *qumaru* soʻzi qadimgi turkiy tilda «*vasiyat; pand-nasihah, oʻgit*» maʼnolarini ifodalagan.

Asarda Yusuf Xos Hojib birikma shaklidagi *kagʻaz bitig* terminidan ham foydalanadi. Bu termin *yoʻzuv qogʻozini* ifodalaydi: «1327. Bitigunla aldi bu kagʻaz bitig, Bayat ati birla bitidi bitig. Yaʼni: *Siyohdon bilan yoʻzuv qogʻozi oldi, Xudo nomi bilan (yaʼni bismillo deb) xat yozishga kirishdi*».

Taxminan XVI-XVII asrlardan eʼtiboran *bitik* mustaqil termin sifatida isteʼmoldan chiqib, uning «*noma*», «*maktub*», «*yoʻzuv*» maʼnolari oʻrnida arab va fors-tojik tillaridan oʻzlashgan *xat, kitobat, kitob, noma* kabi terminlar manbalarda faol qoʻllana boshlandi.

Bitik terminining kelib chiqishi haqida tadqiqotchi olimlar tomonidan turlicha fikrlar bildirilgan. Eski oʻzbekchada faol, hozirda kam boʻlsa-da, isteʼmolda boʻlgan «*yoʻzuv*», «*kitob*», «*xat*» maʼnolarini ifodalovchi *bitik* terminining *bitmoq* feʼlidan yasalganligi hammamizga yaxshi maʼlum. Bu haqda tilshunos olim E.V.Sevortyan oʻzining «Этимологический словарь тюркских языков» nomli kitobida atroflicha toʻxtalib oʻtgan. Unda *bit* // *biti* feʼllarining etimologiyasiga oid turli koʻrinishdagi fikr va farazlar berilgan. Lugʻatda *biti* feʼlining quyidagi maʼnolari bayon qilinadi: *yoʻzmoq; yoʻzuvni kesib olmoq; yoʻzib olmoq; 2) yoʻzib olmoq, koʻchirib olmoq; nusxa koʻchirmoq; 3) chizmoq, rasm solmoq; 4) tuzmoq; 5) taqdirni aniqlamoq*. Bizningcha, *yoʻzmoq, yoʻzuvni kesib olmoq, yoʻzib olmoq* kabilar «*biti*» ning eng dastlabki maʼnolari boʻlishi kerak. Bu haqda «Древне-тюркский словарь»da ham aytib oʻtilgan. XIII-XIV asrlarga oid «Attuh-fatuz zakiyatu fillugʻatit turkiya»da ham *bitik* leksemasi «*kitob*» va «*oʻsimlik*» maʼnolarini ifodalashi koʻrsatib oʻtilgan. Shuningdek, «Devonu lugʻotit turk»da «*biti*» ning yana bir maʼnosi berilgan: «*biti*» - osmondan nozil boʻlgan kitoblar: tavrot, injil, zabur, qurʼonlardan birisi». «*Biti*»ning yuqo-rida keltirilgan toʻrtinchi va beshinchi maʼnolari *bitik* terminining diniy ahamiyatdagi *tumor* maʼnosiga yaqindir. E.Sevortyan lugʻatda turkiy «*biti*» haqidagi V.V.Radlov (Radl. AST., 1991, str. 319), G.Ramstedt (G.Rams-tedt. Ein anlautender stimmloser Labial in mongolisch-turkischen Ursprache. – JSFOu, 1916-1920, XXXIII, str.9), P.Pelliot (P.Pelliot v JA, 1925, str.253-254) kabi olimlarning fikrlarini ham berib oʻtadi. Ularning baʼzilari turkiy «*biti*» ning xitoycha «pi < piet» – moʻyqalam (tush bilan yozishga

mo'ljallangan mo'yqalam) so'zidan yasalganligini yoqlaydilar. Ayni shunday fikr «Drevnetyurkskiy slovar»da ham aytilgan. Shuningdek, lug'atda V. Bang tomonidan berilgan «*biti*»ning quyidagi ko'rinishdagi morfologik tarkibi ko'rsatib o'tiladi: «*biti* = *bit* + *i*»; bu yerda «*i*» fe'l yasovchi qo'shimchadir". V. Bangning bu fikri, albatta, munozarali. Chunki «*bit*» fe'lining «*bi*» (*keskir qurol, pichoq*) ot shaklidan yasalganligi haqidagi fikrlar ham bor. Keyinchalik «*biti*» ning xitoy tilidan o'zlashganligiga oid taxmin-larni M. Resenen hamda J. Klosnlar ham ma'qullaydilar. E. Sevortyaning ta'kidlashicha, taklif qilingan ushbu etimologik fikrlar kamchiliklardan xoli emas. Chunki, qadimgi turkiy manbalarda ot ko'rinishidagi *pi* – *piet* qayd etilmagan. Shu bois bo'lsa kerak, M. Resenen, ayni zamonda, xitoycha «*piet*»ning aynan «*biti*» uchun asos ekanligiga shubha bilan qaraydi.

G. fon der Gabelens turkcha «*biti*»ni hind-evropa manbalariga oid bo'lgan yunoncha «*pittahioy*» bilan ham bog'laydi. Bu fikrni keyinchalik E. Polivanov ham qo'llab-quvvatlaydi, lekin uning fikricha, *biuik* < *bitik* xitoy tilidan dastlab mo'g'ulchaga, so'ngra esa, mo'g'ul tili vositasida turkiy tilga o'zlashgan. E. Polivanov o'z tadqiqotida turkiy tillarga xos bo'lgan *bitmoq* hamda *yozmog* fe'llari haqida so'z yuritib, *bitmoq* fe'li, asosan, sharqiy hududlarda yashovchi turkiy xalqlarga, xususan, o'zbeklarga, *yozmog* fe'li esa, ko'proq g'arbiydagilarga - usmonli turklari va tatarlarga xosligini aytadi. E. D. Polivanov fikrining tasdig'i sifatida turk tilidagi «*bitmek*» fe'lining tarixda hamda hozirgi kunimizdagi ma'no anglatishi bilan qiziqib ko'rdik. «Turk tilining etimologik lug'ati»da *bitgi* so'ziga quyidagicha izoh berilgan: «Turkcha *bitimek* (yazmak) so'zidan «*bit-gi* → *bitgi*» (*yozma bo'lgan, yozilgan, arabcha kitap*). Bu yerda til nuqtayi nazaridan ahamiyat berilishi kerak bo'lgan muhim bir nuqta bor: *biti*, *bitig* so'zlari Osiyo turkchasida *kitob, maktub* ma'nolarini ifodalaydi. Holbuki, Anado'li xalq tilida esa, «*o'sib (ko'payib) ketmoq, urchimoq, yetishmoq, mahsulot holiga kelmoq*» ma'nolarini ifodalovchi «*bitmek*» fe'li qadimgi turk tilida «*yazmak*» ma'nosida qo'llangan «*bitimek*» bilan ma'nodosh bo'lgan va undan *bitg(k)i (kitap)* so'zi yasalgan. *Bitki* (arabcha *nebat*) xalq tilida (shevada) *bitgi* shaklida ham talaffuz qilinadi, ammo bu yerda *bitgi* butunlay boshqa ma'no - *kitap* ma'nosini anglatmoqda». *Bitgi* leksemasi hozirgi turk tilida qadimgi turk tilida anglatgan ma'nolaridan birontasini ham ifodalamaydi. Uning hozirgi shakli *bitki* bo'lib, quyidagi ma'noda ishlatiladi: «(Botanikaga oid) Tushgan yerida ildiz otib, hosil beruvchi, so'ngra esa, qurib ado bo'luvchi o't-maysa yoki daraxt kabi o'simliklarning umumiy nomi, nabotot. «*Bitki bitleri*» - o'simlik (*bitki*)larda yashovchi daraxt biti kabi o'simlik hasharotlarining umumiy nomi va hokazo». Ushbu izohdan ko'rinadiki, qadimgi turk tilida faol qo'llanishda bo'lgan *bitgi*//*bitki* so'zi

hozirgi turkchada butunlay boshqa ma'noda qo'llanadi. Uning qadimgi *bitig* (*kitob*) ma'nosini bugungi turk tilida arab tilidan o'zlashgan *kitab* leksemasi ifodalamoqda. «Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü» (Turk tilining etimologik lug'ati)da *bitik*//*bitig* termini umuman uchramaydi. Uni faqat hozirgi turk tilining izohli lug'atidagina uchratishimiz mumkin. Lekin bu lug'atda ham uning butunlay boshqa ma'nolarni ifodalab kelishini ko'ramiz: «*Bitik*: 1. Charchoq yoki og'ir kasallikdan keyingi holsizlik, majolsizlik. 2. Holati yomon, rohatsizlik».

Turk tilida «*bitmek*» (*bitmoq*) fe'li anglatgan ma'nolarning ba'zilari o'zbekchadagi «*bitmoq*» fe'li ifodalagan ma'nolarga ancha yaqin. Masalan: «*bitmek*: 1. *Tamom bo'lmoq, so'nggiga, oxiriga yetmoq*. 2. *Barham topmoq, yo'q bo'lmoq*. 3. *O'sib unmoq, hosil bermoq, yetishmoq*». Ushbu holatlar turk tilidagi «*bitmek*» fe'lining *yozmoq* ma'nosida umuman qo'llanmaganligini, bu esa, E. Polivanov fikrining to'g'ri ekanligini asoslaydi. E. Polivanov yana bir g'oyani ilgari suradiki, unga ko'ra turkiy tildagi *pit* so'zida azaliy «*t*» tovushi saqlanib qolgan, mo'g'ul tilida esa, tabiiy shakldagi evolyutsiya natijasida o'zgarish sodir bo'lgan, ya'ni *bitik* > *biuik*. E. Polivanov o'z asarida G. fon der Gabelens fikrining tasdig'i sifatida yozadi: *bitik* – *biuik* uchun boshqa etimologik holatni ham ko'rsatish mumkin: yunoncha «*Pittahioy*» fonetik nuqtayi nazardan turkiy tildagi *bitik* leksemasining tovush tarkibi bilan mos keladi. «*P*» o'runga «*b*» tovushining almashuvi qadimgi turkiy til uchun xos holatdir, «*a*» o'rnida «*i*» ning bo'lishi singar-monizni ta'sirida oldingi bo'g'indagi «*i*» bilan bog'liqdir. Shuningdek, yapon etimologlari qadimgi yapon tilidagi «*fude*» (*yozuv mo'yqalami*) so'zining ildizlarini ushbu xitoycha *pit* so'ziga borib taqalishi haqidagi ehtimolni ilgari surishgan».

Tarixdan yaxshi ma'lumki, qadimda turklar yashash joylari va hayotiy jihatdan xitoyliklar bilan yaqin aloqada bo'lganlar. Shu sababli ular har ikkisi ham bir-birlaridan turli jihatlardan ta'sirlanganlar. Chunki o'zaro qo'shni va turli siyosiy tuzumlar taqozosi bilan asrlar davomida birga yashab kelgan xalqlar madaniyati, ko'p hollarda, bir-biriga o'z ta'sirini o'tkazib kelgan. To'nyuquq bitigtoshidagi matndan ham anglashiladiki, turk xoqonligining Xitoy davlati bilan aloqalari juda yaqin bo'lgan. Ba'zi davrlarda unga bog'liq ham bo'lib qolgan. Ushbuning tasdig'ini quyidagi satrlar orqali ham ko'rishimiz mumkin: «(1) Bilga To'nyuquq ban o'zun Tabg'ach alinga qilintim. Turuk bodun Tabg'achqa korur arti. Ya'ni: *Bilga To'nyuquq men o'zim Tabg'ach davlatida tarbiyalandim. Turk xalqi Tabg'achga qarar edi*. (2) Turk bodun qanin bolmayin Tabg'achda adriltili, qanlanti, qanin qodup Tabg'achqa yana ichikdi. Tangri ancha tamish arinch:

qan bartim. Ya'ni: *Turk xalqi xoni bilan bo'lmayin, Tabg'achdan ayrildi. Xonlik bo'ldi. Xonini qo'yib, yana Tabg'achga qo'shildi (taslim bo'ldi). Tangri shunday degan shekilli: Xon berdim*». Ushbu matnga berilgan izohda yozilishicha, «*To'nyuquq turk zodagonlarning Tabg'ach (Xitoy) imperatori saroyida garov sifatida ushlab turilgan o'g'illaridan biri edi. Bunday kishilarga ular xitoycha nom berib, xitoycha o'qitar va xitoyparastlik ruhida tarbiya berishar edi*». Demak, turk va xitoy xalqlarining bir-biriga yaqinligi har ikki tilda ham o'z aksini topgan. Bunday tarixiy vaziyatlar ko'p hollarda mo'g'ulcha, u orqali esa, xitoycha so'zlarning turkiy tillarga o'zlashishiga zamin yaratgan. Bu esa, «*biti*»ning turkiy (o'zbek) til(i)ga xitoychadan mo'g'ul tili vositasida o'zlashgan, degan fikrning tug'ilishiga muayyan shart-sharoit yaratadi. Lekin biz aksariyat hollarda turkiy tillarga o'zlashgan mo'g'ulcha so'zlar haqida ko'proq gapiramiz, lekin buning aksi, ya'ni bu xalqlar o'rtasidagi tarixiy yaqinlik turkiy so'zlarning mo'g'ul va xitoy tillariga o'zlashishiga ham zamin hozirlagan bo'lishi tabiiyligini nazardan qochiramiz. Albatta, bu bilan biz muayyan tarixiy vaziyatlarda turkiy tillarga kirgan mo'g'ulcha elementlarni inkor etmoqchi emasmiz. Umuman, har bir til o'zining ko'p asrlilik tarixiy taraqqiyoti davomida qaysidir darajada o'zga tillar ta'siriga tushadi. Chunki muayyan bir til sohibi bo'lmish xalq boshqa xalqlardan butunlay ajralgan holda yashay olmaydi. Xalqlar o'rtasida turli davrlarda turli ko'rinishdagi aloqalar, xususan, iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalar, o'zaro do'stlik, yaxshi qo'shnichilik kabi munosabatlar mavjud bo'lib kelgan. Dunyoning barcha xalqlari o'rtasidagi bunday munosabatlar tilda u yoki bu ko'rinishdagi o'z izlarini qoldiradi. Ayni shunday holatlarni tarixan yaqin yashagan qadimgi turk, mo'g'ul va xitoy xalqlarining tillarida ham to'liq kuzatish mumkin.

XII-XIII asrlarda «*biti*»ning boshqa fe'l shakli — «*bit*»ning o'rtaga chiqqanligi kuzatiladi. Bu holat ikki xil yo'sinda izohlanadi, birinchidan, fe'lning bu shakli G. Ramstedt taxmin qilganidek, xitoychadan omofon ot shaklida turkiy tillarga o'zlashgan. Ikkinchi farazga ko'ra, «*bit*» shakli turkiy til negizida qadimgi so'z yasaliishi modeliga uyg'un holda vujudga kelgan. Shu o'rinda E. Sevortyan «*biti*» haqida yana bir farazni ilgari suradi: «Turkiy «*biti*» mo'g'ulchada (*toshga, metallga*) yozmoq, *chizmoq* ma'nolarini anglatuvchi «*biui*» bilan mos keladi. O'ylash mumkinki, balki, oltoycha «*bichi*» mo'g'ul tilidan dastlabki turkiy «*biti*»ni siqib chiqargan bo'lishi ham mumkin». Shuningdek, «*bit//biti*» fe'ldan ish-harakatning natijasini ifodalovchi umumturkiy *bitik* ~ *bitig* ot shakli yasalgan bo'lib, u quyidagi ma'nolarni anglatgan: 1) *xat, maktub*; 2) *kitob*; 3) *hujjat*; 4) *nimadir yozilgan manba yoki narsa*; 5) *tumor*; 6) *harflar va hokazo*.

E. Sevortyan o'z lug'atida G. Dyorferning turkiy yasama *bitik* ~ *bitig* terminining aniq morfologik tarkibga ega ekanligiga suyanib, uni «*hujjat*» ma'nosini ifodalovchi sanskritcha *pitaka*, toxarcha *pidaka* hamda so'g'dcha *pdk* (*buyruq, qonun-qoida*)lar bilan tenglashtirishga oid urinishlarini ortiqcha deb hisoblaydi.

A. fon Gaben o'zining qadimgi turkiy tilga oid tadqiqotlarining yakuni sifatida «*bi*» fe'li bilan bog'liq ba'zi fikrlarini beradi. Unga ko'ra: «*bit* — *yuz, bet*; *biti* — *yozmoq*; *bitig, ptig* — *yozuv, harf, maktub, vasiyatnoma, kitob*; *bitiguzi* — *yozuvchi (kotib)*; *bitit* — *yozdirmoq*; *bitkazi* — *yozuvchi (kotib)*». Bu o'rinda A. fon Gaben «*biti*»ning qaysi tildan o'zlashganligi haqida hech qanday ma'lumot berib o'tmaydi. Lekin «*bi*» haqida to'xtalganda, uni xitoycha *pei* < *hi (pi)* bilan bog'lab, «*yozuvli tosh*» ma'nosida kelganini ko'rsatib o'tadi. Ayni zamonda, «*bi*»//«*pi*» orqali «*pichoq*» ma'nosi ifodalashini yozadi va *pichoq* leksemasi «*bi*» so'ziga o'zbek tilida kichraytirish ma'nosini ifodalovchi «*zak*» (*choq*) qo'shimchasi qo'shish orqali yasalganini ta'kidlaydi. Boshqa bir manbada quyidagicha fikr bildiriladi: «*Pichoq* tarixan *b—ch—q* holdan o'zbek. uyg'ur. turkman tillarida *b > p* holida, ya'ni *bchq > pchq*, qozoq, qoraqalpoq tillarida *bchq > pshq* formasida shakllanib, qirg'iz tilida qadimgi *bchk* holida saqlangani bilan xarakterlanadi. *Pichoq* so'zining etimologiyasini qadimgi *bi* — *tig'*, *dam*, *qirra* so'zi bilan bog'liq holda tushuntirish mumkin, ya'ni *bi (tig')* *ch* (otdan fe'l yasovchi affiks) — *bich, bichmoq* bo'lib, keyinchalik *bichmoq* fe'lining o'zagi *bich* ga so'z yasovchi — *ak* affiksining qo'shilishi tufayli *bichak* so'zi yasalgan. Keyinchalik, har bir til o'z oldiga fonetik o'zgartib olgan deb aytish mumkin. Buni tubandagi formula bilan izohlash mumkin: *bi+ch > bich + ak > bichak — pichoq, pishaq*». Bizningcha, ikkinchi fikr tarixiy haqiqatga yaqinroq. «*Kiyim-kechakning taxliti, fasoni, bichimi*»ni anglatuvchi *bichiq* termini ham ayni shu shaklda, ya'ni «*bich*» fe'lga —(*i*)*q* qo'shimchasini qo'shish orqali yasalgan: *bich+iq = bichiq*. Professor A.K. Borovkov ham *bitik* leksemasining «*yozuv, xat*» ma'nolarida kelishini va uni uyg'urcha arxaik so'z sifatida izohlaydi.

Demak, *bitik* - *bitig* termini etimologiyasi haqida turlicha qarashlar mavjud. Shu o'rinda yana bir taxmin ham tug'iladi: qadimda, xususan, o'rxun-yenisey bitiklari toshlarga keskir qurollar yordamida o'yib yozilgani ma'lum. Shunga ko'ra asli turkiy so'z bo'lgan «*bi*» ot shaklining qadimgi turkiy tilda *pichoq, tig', keskir asbob, qurol* ma'nolarini anglatganini inobatga olgan holda «*bit*» fe'lining asli turkiy «*bi*» otiga «*t*» — otdan fe'l yasovchi affiks qo'shilishi natijasida yasalgan so'z sifatida qabul qilishimiz mumkin. Turkiy tillarda fe'l asosga —*q*|-*k* || —*g*'|-*g* affiksi qo'shilishi natijasida ish-harakatning natijasini yoki fe'ldan anglashilgan harakat jarayoni bilan bog'liq bo'lgan narsa,

predmetlarning nomini anglatuvchi ot yasalishi mavjud holat. Bunda ushbu affiks «undosh bilan tugagan fe'llarga qo'shilganda affiks oldidan unli orttiriladi: *bich+aq, qorq+ug'*, *sat+iq (sat+ig')* kabi» yoki *qaymoq* → *qayiq, bo'g'moq* → *bo'g'iq, to'shamoq* → *to'shak, elamoq* → *elak* va h.z.. Bu esa, o'z navbatida, *bitik* ~ *bitig* leksemasining, *pichoq* so'zi singari, turkiy «*bi*» bilan bog'lagan holda, qadimgi turkiy tilda *bi++(i)k* shaklida yasalgan bo'lishi mumkin degan yana bir xulosaga kelishimizga asos bo'la oladi.

Ko'rib o'tilganidek, etimologik tahlillar murakkab bo'lishi bilan birga aniqlikni ham talab etadi.

FRAZEOLOGIYA

Bironta sodda yoki murakkab fikrni ifodalash uchun gapiruvchi so'zlarni ma'lum bir qonun-qoidaga asosan biriktiradi. Gapning sintaktik konstruksiyasiga mos ravishda tanlanayotgan so'zlar ifodalanayotgan mazmunga va uslubiy vazifaga juda mos bo'lishi kerak. Masalan, Bugun ertalabdan kun sovuq bo'lyapti. Ushbu gapdagi so'zlar gapiruvchi yetkazmoqchi bo'lgan fikrga mos bo'lganligi uchun ishlatilgan.

Shu bilan birga, har bir tilda ma'lum so'zlarning birikuvida o'ziga xos cheklanishlar mavjud. Bu cheklanishlar natijasida tilda ma'lum bir so'z birikmalari hosil bo'ladiki, biz ularga odatlanib qolamiz. Bu so'z birikmalaridagi so'zlar o'zaro semantik jihatdan bog'liq bo'lib qoladi.

Bu odatlanib qolingani so'z birikmalaridan turg'un birikmalarga o'tish bir qadam bo'lib qoladi. Turg'un birikmalar deganimizda, har safar yangitdan so'z birikmalarini moslashtirib o'tirilmaydigan, nutqda tayyor bir butun tuzilma sifatida yaxlit qo'llanadigan birikmalarni nazarda tutamiz.

Bu tipdagi turg'un birikmalar, ayniqsa, terminologiya uchun xosdir. Masalan: oliy o'quv yurti, engil avtomobil, ish yurituvchi kabi.

Ushbu so'z birikmalarining tarkibidagi so'zlar, yuqorida aytganimizdek, ifodalanayotgan mazmunga mos kelyapti. Lekin shunday hollar ham bo'ladiki, mazmun butunligi bilan ifodalayotgan so'zlar butunligi orasida nomoslik vujudga keladi. Mana shunday nomoslikka ega bo'lgan so'z birikmalari frazeologik birliklar deb ataladi. Ba'zan frazeologik birliklar erkin so'z birikmalari bilan mos bo'lishi mumkin.

LEKSIKOGRAFIYA

Leksikografiya tilshunoslikning bir qismi bo'lib, ma'lum bir tilga xos so'zlarni to'plash, ularni muayyan bir sistemaga solish va lug'at tarzida nashr etish haqidagi hamda lug'at va uning tuzilishi, lug'at turlari to'g'risidagi

bo'limidir. Leksikografiyaning vazifasi juda keng bo'lib, u qanday lug'at tuzish talab-ehtiyojlariga javob berishi lozimligini ham o'z ichiga oladi. Shuni aytib o'tish kerakki, kishilarning yodda tutib qolish qobilyati naqadar kuchli bo'lmasin, bir tildagi barcha so'zlarni, ularning xilma-xil ma'nolarini esda saqlash nihoyatda qiyin va mumkin ham emas. Shuning uchun ham kishilarning madaniy hayotida turli xildagi lug'atlarning ahamiyati juda kattadir. Kishilarning ana shunday madaniy ehtiyojlarini qondirish uchun turli xildagi lug'atlar tuzilgan va hozir ham tuzilmoqda. Hozirgi kunda ikki tillik tarjima lug'ati, ko'p tillik tarjima lug'ati, izohli lug'at, ikki tillik differensial lug'at, terminologik lug'at, tarixiy lug'at, etimologik lug'at, chet tillardan kirgan so'zlarning lug'ati, dialektologik lug'at, frazeologik lug'at, idiomatik so'zlar lug'ati, orfografik lug'at va ensiklopedik lug'atlar kishilarning madaniy ehtiyojini qondirish uchun xizmat qilmoqda.

So'zlarning ma'lum maqsad bilan to'plangan, tartibga solingan kitob yoki boshqa shakldagi to'plami lug'at deyiladi. Lug'atlar turli maqsadlarda tuziladi. Shu sababli uning turlari ham ko'p. Lug'atlar tildagi so'zlarni, iboralar, maqol va matallar va turli nomlarni ma'lum tartibda o'z ichiga olgan kitoblardir. Bunday lug'atlar o'tmishda qo'lyozma shaklida ham bo'lgan. Leksikografiyaning vazifa doirasiga quyidagilar kiradi:

- a) lug'at tuzish prinsiplari va metodikasini ishlab chiqish;
- b) lug'at tiplari vaturlarini aniqlash;
- v) lug'atshunoslarning ishini tashkil qilish;
- g) lug'at tuzish uchun asos bo'ladigan kartoteka fondini yaratish;
- d) lug'atchilik tarixini o'rganish;
- e) lug'at tuzish bilan shug'ullanish.

Lug'atlar qo'llangan maqsadga ko'radastlab ikki tipga bo'linadi:

1. Qomusiy (ensiklopedik) lug'atlar
2. Lisoniy (lingvistik) lug'atlar

Qomusiy lug'atlarda tabiat va jamiyatdagi narsa-hodisalar, tarixiy voqea jarayonlar, buyuk shaxslar, ilm-fandagi nashriyotlar, buyuk nomlar, davlatlar, shaharlar haqidagi ma'lumot beriladi. Demak, bu tipdagi lug'atlarda asosiy e'tibor tildagi so'zlarga emas, balki shu so'zlar yoki so'z birikmalari vositasida nomlangan hodisalarga qaratiladi. Qomusiy lug'atlar o'z navbatida ikki turga bo'linadi:

a) universal qomuslar. Bunday lug'atlarda ishlab chiqarishning, fan, adabiyot, tabiat, jamiyat va hokazolarning barchasiga oid muhim tushunchalar, predmetlar, hodisalar va shu sohalarida tanilgan buyuk (arboblari, qahramonlar) shaxslar, olimlar, ixtirochilar, yozuvchilar, shoirlar, davlat arboblari, qahramonlar, san'atkorlar haqida ma'lumot beriladi;

b) soha qomuslari. Bunday qomuslarda faqat bir sohaga oid materiallar beriladi.

Lisoniy lugʻatlarda soʻz maʼnolari, imlosi, talaffuzi, iboralar, xalq maqollari, xullas, til birikmalariga oid maʼlumotlar beriladi. Demak lisoniy lugʻatlarda til va nutq birikmalari, til kategoriyalari haqida maʼlumot berish maqsad qilinadi. Lisoniy lugʻatlar ham dastlab ikki turga boʻlinadi:

a) umumiy lugʻatlar. Umumtil birliklari, ularning maʼnolari va qoʻllanish xususiyatlari izohlanadi;

b) xususiy (maxsus) lugʻatlar. Tilning lugʻat boyligidagi birliklar maʼlum sohalar boʻyicha yoki shu tildagi maʼlum mikrosistemalar, guruhlar boʻyicha tanlab izohlanadi. Shu sababli ular tarjima lugʻatlari deb ham yuritiladi.

Tarjima lugʻatlar. Bir tilning yaʼni tarjima qilinayotgan tilning lugʻaviy birligiga boshqa tilning maʼno jihatdan toʻgʻri keladigan ekvivalenti beriladi, oʻzga tilning lugʻaviy birligi tarjima etiladi, tavsiflanadi. Bunday lugʻatlarda boshqa bir tildagi soʻzlar ona tiliga yoki ona tilidagi soʻzlar biror boshqa tilga tarjima qilinadi. Tarjima lugʻatlarida bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilinganda maʼno jihatdan bir-biriga yaqin sinonimlar avval, maʼno jihatdan bir-biridan uzoqroq sinonimlar keyin beriladi. Tarjima lugʻatlarining ikki tipi bor:

1. Oʻzga tildan oʻz tilga tarjima lugʻatlari.

2. Oʻz tildan oʻzga tilga tarjima lugʻatlari.

Izohli lugʻat. Vazifasi soʻzlarni toʻplab, ularning barcha maʼnolarini, ishlatish doirasini izohlab, tushuntirib berishdan iboratdir.

Izohsiz lugʻat. Soʻz yoki terminlarning imlosini, tushunchalarning, ruscha-oʻzbekcha yoki oʻzbekcha-ruscha nomlarini berish bilan cheklangan lugʻatdir.

Terminologik lugʻat. Koʻpincha bir tilda yoki ikki tilda tuzilib, uning vazifasi, har bir sohadagi terminlarni izohlab, tushuntirib berishdan iboratdir. Yaʼni soʻzlar maʼlum bir sohaga oid soʻz-terminlardan iborat boʻladi. Bu lugʻatlar har qaysi soha boʻyicha tuziladi.

Frazeologik lugʻat. Bu lugʻat juda kerakli lugʻatlardan boʻlib, har bir tilga xos maqol, matal, hikmatli soʻz birikmalarini toʻplab, ularning qanday hollarda ishlatilishini misollar bilan izohlab beradi.

Orfografik lugʻat. Bu lugʻatning birdan-bir vazifasi bir tildagi soʻzlarni shu tilning grammatik qoidalari asosida toʻgʻri yozishni koʻrsatib berishdan iboratdir.

Orfoepik lugʻat. Bu lugʻatda soʻzlarning adabiy talaffuzi qayd etiladi.

Sinonimlar lugʻati. Bunda soʻzlar sinonimlardan iborat boʻladi. Bunday lugʻatlar faqat tildagi sinonimik qatorlarni qayd etuvchi, yaʼni izohsiz yoki izohli boʻlishi mumkin.

Chastotali lug'at. Bu lug'atda so'zlarning qo'llanishi miqdori va foizi haqidama'lumot beriladi. Bu tipdagi lug'atlarda o'zbek tilidagi so'zlarning faollik darajasi ko'rsatiladi.

Dialektologik lug'at. O'zbek tilining dialekt va shevalarga xos bo'lgan, fonetik yoki semantik jihatdan adabiy tildagi so'zlardan farq qiladigan so'zlarini qayd etadi.

Teskari lug'at. Bu tipdagi lug'atlarda so'zlar tartibi so'z boshidagi birinchi harf asosida emas, balki so'z oxiridagi harflarning alfavitdagi tartibi asosida joylashtiriladi.

Imlo lug'ati. Bunda so'zlarning mavjud imlo qoidalariga binoan qanday yozilishini ya'ni to'g'ri yozish shakllarini qayd etadi. Demak, bunday lug'atlar asosan amaliy maqsadlar uchun tuziladi.

Morfem lug'at. So'zlarning morfema strukturasi ko'rsatiladi. Ular lingvistik maqsadlarda tuziladi.

Etimologik lug'at. Bu tipdagi lug'atlarda so'zlarning kelib chiqishi ilmiy asosda yoritiladi.

Ensiklopedik lug'at. Lug'atning bu turida muhim tarixiy voqealar, fan va texnika sohasida erishilgan yutuqlar, turli mamlakatlar va ularning xalqlari, tili, iqtisodi, madaniyati, davlat, partiya, texnika, san'at va adabiyot arboblari, ularning siyosiy va ilmiy qarashlari to'g'risidagi kerakli ma'lumotlarni yoritib beriladi, turli terminlar yetarli darajada izohlanadi.

Tarixiy lug'at. Bunday lug'atda qadimgi yozuv yodgorliklaridagi eskitirib qolgan, iste'moldan chiqqan so'zlarning ma'nosi izohlanadi.

GRAMMATIKA

Grammatika yunoncha "yozish san'ati" ma'nosini bildiradi. Hozirda u tilshunoslik fanining bir tildagi so'z tuzilishi, gapda so'zlarning o'zgarishi va birikishini o'rganadigan ilmnning nomidir. U til qonunlarini o'rganib, ularni yoritib beradi. Har bir tilning asosi uning fonetik sistemasi, leksikasi va grammatikasidir. Grammatika vositasida gap quriladi. Til birgina leksikaning o'zidan emas, balki tilning lug'at tarkibi + fonetik sistemasi, grammatikasidan iboratdir.

Grammatika so'zlarning o'zgarishi, gapdagi munosabati, o'zaro bog'lanishi haqidagi qoidalardan iborat bo'lib, u tilning izchil xarakterini ko'rsatadi. So'z o'zgarishining va gapda so'z birikishining grammatik qoidalari bor. Har bir til o'z grammatikasiga ega. Muayyan tilning grammatikasi umumiy qoidalar asosida o'rganiladi, yaratiladi.

So'zlarning o'zgarishi, birikishi haqidagi qoida shu tildagi bir guruh so'zlariga (masalan, otlar, fe'llarga) xos grammatik qoida bo'lib umumla-

shadi. Masalan, kelishik qoidalarini olaylik. Akromga ayt, emas, Akromdan ayt, desak, o'zbek tilining grammatika qoidasi buzilgan, o'zbek tili grammatikasidan noto'g'ri foydalangan bo'lamiz.

Grammatika so'zning ma'nosi bilan qiziqmaydi. Predmetning nomi yoki og'ir-yengilligi bilan qiziqmaydi. Grammatika uchun masalan, *uy, dala, ariq, qog'oz, non, idrok* so'zlarining umumlashgan grammatik xususiyati, predmetning nomini anglatishi muhim. Shuning uchun grammatika bu so'zlarni ot kategoriyasiga kirgizib umumlashtiradi. O'zbek tilidagi ot kategoriyasining grammatik xususiyatlaridan biri kelishiklarda turlanishidir. Otning yana bir grammatik xususiyati birlik va ko'plik shakllarining mavjudligidir. Mana shu xususiyatlari va gapdagi vazifasi e'tiborga olinib, ular ot turkumiga kiritiladi. Demak, umumlashtirish, mavhumlashtirish tilning eng muhim xususiyatidir. Grammatika ikki qismdan — morfologiya va sintaksisdan iborat.

Har bir tilda grammatik qoidalarning yoritilish darajasiga qarab ilmiy va an'anaviy maktab grammatikasi yaratiladi. Grammatikaning morfologiya va sintaksis bo'limlari o'zaro zich bog'langan. Fonetikani ba'zi olimlar grammatikaga kiritmaydi, mustaqil bo'lim deb hisoblaydilar, ba'zilar grammatika tarkibiga kiritadilar. Ayrim amaliy mulohazalarga ko'ra fonetikani ham grammatikaga qo'shadilar. Demak, grammatik kategoriyalar, grammatik formalar, so'z turkumlari (morfologiya) va gap bo'laklari (sintaksis) haqidagi ta'limot grammatika deb ataladi.

GRAMMATIK KATEGORIYALAR

Grammatik kategoriya bir xil grammatik hodisalar, ayniqsa, grammatik so'zlarning har xil shaklidan qat'iy nazar majmui, yig'indisidir. Grammatik kategoriyalardagi bir xillik grammatik shakllarga, grammatik vazifaga qarab belgilanadi.

Ma'lum ma'nodagi so'z bir necha grammatik shakllarni olishi mumkin, lekin so'zning ma'nosi o'zgarmaydi. Grammatik kategoriya bir tomondan so'zlarning leksik-grammatik [xususiyati, yasalishi, vazifalari kabi hodisalar asosida ajratilgan guruhlar (ot kategoriyasi, fe'l kategoriyasi kabi), ikkinchi tomondan birlik, ko'plik, fe'llarda shaxs-son kabi grammatik vazifalarni affikslar, so'z shakllari bilan bir xil xarakterdagi grammatik hodisalar majmuidir. Har bir so'zning asosiy ma'nosi bor, yana umumiy ma'nosi bor, bu asosiy ma'noga yo'ldosh, qo'shimcha ma'no bo'lib keladi. Masalan: *paxtalar*, asosiy ma'no - o'simlik turi, qo'shimcha ma'no — ko'plik. Umumiy xarakterdagi bir qancha so'zlarda uchraydigan qo'shimcha

ma'no grammatik ma'no deyiladi. Grammatik ma'no turli vositalar orqali ifodalanadi (qo'shimcha, yordamchi so'z).

Grammatik kategoriya mantiqiy kategoriya bilan bog'liqdir. Mantiqiy kategoriya borliqni tafakkurda aks ettiradi. Mantiqiy kategoriyadagi belgilar grammatik kategoriyalar orqali ifodalanishi mumkin. Masalan: ning, ga, kelishik qo'shimchalari, predmet, hodisalar tasvirini ifodalaydigan so'zlar-siz grammatik ma'no ifodalamaydi. Grammatik ma'no mantiqiy hukm bilan aynan bir xil emas. Har bir tilning o'ziga xos grammatik kategoriyalari mavjud. Masalan: o'zbek tilida: son, egalik, zamon, kelishik kategoriyalari, rus tilida: rod, zamon, son kategoriyalari.

Grammatik kategoriyalar va grammatik shakl bir xil hodisa emas. Masalan, o'zbek tilida zamon kategoriyasi bir necha shakllar bilan ifodalaniadi: *men oldim, men olganman, men olgan edim* kabilarning hammasi o'tgan zamon fe'lini bildiradi. Ularning hammasi birlashib zamon kategoriyasiga kiradi. Har bir tildagi grammatik kategoriyalar shu tilning xususiyatlarini aks ettiradi.

Grammatik kategoriyalar har bir tilda har xil bo'ladi. Masalan: rus tilida otlarning jonli-jonsiz bo'lishi o'zbek tilida yo'q. Turkiy tillardagi egalik kategoriyasi slavyan tillarida mavjud emas.

Har bir tildagi grammatik kategoriya tarkibiy qismlardan iborat. Masalan: son kategoriyasi – birlik va ko'plik, shaxs – I, II, III shaxslar. Ba'zan bitta shakl bir necha grammatik kategoriyani ifodalashi mumkin. Masalan: *чумаю* fe'lida *-ю* qo'shimchasida ham shaxs, ham son ifodalanadi, I shaxs, birlik. Hamma tillarda grammatik vositalar har xil bo'ladi, har xil qo'llanadi. Shu bilan bir-biridan farq qiladi.

Son kategoriyasi miqdor munosabatiga asoslangandir. Bunda morfologik vositalar orqali predmet bir donaligi va ko'pligi ifodalanadi. Son kategoriyasi hamma tillarda uchraydi. Faqat ishlatilishi bir xil emas. Ko'pgina tillarda birlik ma'nosi ko'plikka nisbatan qarama - qarshi qo'yilib taqqoslanadi. Bir xil tillarda ayrim otlar faqat birlik sonda, ba'zi otlar faqat ko'plik sonda beriladi. Turkiy tillarda deyarli hamma otlar birlik sonda, ba'zi otlar faqat ko'plikda beriladi. Ba'zi mavhum tushunchalar *muhabbat, ong* faqat birlikda ishlatiladi.

Shaxs kategoriyasi ish-harakatning biror shaxsga munosabatini bildiradi. Masalan: I shaxs ish-harakatining so'zlovchi tomonidan bajarilishini, II shaxs ish-harakatining suhbatdosh tomonidan bajarilishini bildiradi. Ba'zi tillarda shaxs-son boshqa so'z turkumlari orqali ham ifodalanadi. Masalan: Biz ishchimiz.

Kelishik kategoriyasi. So'zlarning gapda bir-biriga bo'lgan munosabatlarini kerakli shakllarda ifodalagan grammatik hodisaga kelishik kategoriyasi

deyiladi. Kelishik kategoriyasi har bir tilga xos ma'lum grammatik vositalar orqali gapdagi so'zlarning bajarayotgan vazifasini aniqlab beradi. Turli so'z shakllarini o'z ichiga olgan morfologiya sintaksis bilan bir bo'lib tilning kommunikativ vazifasini bajaradi.

MORFOLOGIYA

Har bir tilning taraqqiyot natijasida shakllangan grammatik qurilishi bo'ladi. Tilning grammatik qurilishini o'rganuvchi fan shu tilda so'zlashuvchilar uchun juda muhim fandır.

Ba'zi so'zlar leksik jihatdan o'zaro keskin farqlansalar, grammatik jihatdan bir-birlari bilan bog'liq bo'ladilar. Masalan, daftar, bino, bog', xona, hovli, pichoq kabi so'zlar leksik ma'nosiga ko'ra hech bir umumiylikka ega emas. Ammo grammatik jihatidan ular ot turkumiga kiruvchi so'zlar sifatida birlashadilar. Shuning uchun leksik ma'no xususiylik, grammatik ma'no esa umumiylik xususiyatiga ega.

Grammatik kategoriyalar mavhumlik darajasi turlicha bo'lib, so'z turkumlari, kelishiklar, gap kabi kategoriyalarda mavhumlik darajasi ko'proq, zamon, shaxs-son kategoriyalarida esa kamroq bo'ladi.

Grammatik qoida va qonunlar shunchaki tilning "Texnika"si emas, balki ular fikrni ifodalashda tilning qonuniyatlari hisoblanadi. Ko'pgina tillarda so'zlar, so'z birikmalari va gap tarkibida o'z tovush tarkibini o'zgartiradi, o'z shaklini o'zgartiradi. Grammatikaning gap tarkibida so'z o'zgarishi qoidalarini o'rganuvchi qism morfologiya deb ataladi.

Grammatikaning gapda so'zlarning birikish qoidalarini o'rganuvchi qismi sintaksis deb ataladi. Morfologiya va sintaksis grammatikaning teng huquqli va o'zaro bir-birini to'ldiruvchi qismlari hisoblanadi.

Morfologiya va sintaksisning mustahkam aloqasini shu bilan izohlash mumkinki, so'z shaklining o'zgarishi va bu shakllarining ma'nosini so'z birikmasidan ayirib o'rganish mumkin emas. Masalan, kelishik ma'nosini aniqlashtirish uchun so'z birikmasiga, gapga murojaat qilamiz va faqat gapdagina ushbu shakl ma'nosini ochishimiz mumkin bo'ladi.

O'zbek tilshunosligidagi muhim nazariy va praktik ahamiyatga ega bo'lgan problematik masalalarni hal qilish ana shu ko'rsatmani ma'lum hissa bo'ladi. Shunday problemalardan biri hozirgi o'zbek tilida so'zning, so'z formalarining tuzilish tipi bo'lib, u agglyutinatsiya, "giperagglyutinatsiya", fuziya, fleksiya kabi hodisalar bilan bog'langan. Bu hodisalar agglyutinativ tillar guruhiga kiritiladigan fin-ugor, turkiy, mo'g'ul, tungus-manchjur, koreys, yapon va shu kabi til oilalariga nisbatangina emas, hatto bitta til

oilasiga kiradigan tillarda ham bir xil emas. Masalan, turkiy tillar oilasiga kiruvchi ba'zi tillarda singarmonizm kuchli saqlangan holda, o'zbek adabiy tilida va shahar shevalarida, deyarli, yo'qolgan. Binobarin, agglyutinatsiya o'zbek tilida singarmonizmli tillarga nisbatan boshqacharoq xarakterga ega. Shuning uchun B.A.Serebrennikov "agglyutinatsiyaning" tiplari rang-barangdir, deyishda haqli.

Morfologiyaning so'z tuzilishi bilan bog'liq bo'lgan, uning xususiyatlaridan kelib chiqadigan masalalari nazariy jihatdan puxta yoritilmas ekan, orfografiya qoidalarini ishlab chiqish, tilning grammatik strukturasi tasvirlaydigan darsliklar, qo'llanmalar yaratish, o'quv yurtlaridagi ta'limni asosli va ishonarli qilib olib borish kabi praktik ishlar to'g'ri yo'lga qo'yilmaydi.

Agglyutinatsiya tushunchasi tillarning morfologik strukturasi o'ziga oid bo'lib, u jahon tillarini morfologik jihatdan klassifikatsiya qilishga intilish bilan bog'langan holda yuzaga keldi.

So'z qurilishining morfologiyaning obyekti sifatida o'rganilishi.

Barcha tillarda so'zlar ma'noli qismlarga bo'linadi. Masalan, ishchi so'zidagi ish predmetlik ma'nosini bildiruvchi o'zak va -chi grammatik ma'no bildiruvchi qo'shimcha.

Qo'shimchaning grammatik ma'nosi faqat tovush jihatidan emas, balki shu so'zning gapdagi sintaktik vazifasiga ko'ra ham belgilanadi. Masalan, rus tilidagi;

На столе лежали книги

Я вчера купил книги

У меня нет этой книги. gaplarida **книги** so'zi bir xil ko'rinishga ega. Lekin, - **u** qo'shimchasi birinchi gapda ko'plik, bosh kelishik, ikkinchi gapda ko'plik, tushum kelishigi, uchinchi gapda birlik, qaratqich kelishigi ma'nolarini bildiradi.

Demak, kelishik morfemasi — **u** ning ma'nosi gapda so'zning boshqa so'zlar bilan munosabatiga ko'ra belgilanyapti.

So'zning har bir ma'noli qismi morfema deb ataladi. Morfemalar ikki xil bo'ladi: o'zak va affiks.

So'zlarning o'zaro munosabatini bildirishga xizmat qiluvchi affikslar qo'shimcha deb ataladi.

So'zning qo'shimchasiz (ya'ni so'z o'zgartiruvchi qo'shimchasiz) qismi negiz deb ataladi. Negiz bir, ikki va undan ortiq o'zaklardan yoki o'zak hamda yasovchi affikslardan iborat bo'lishi mumkin.

Faqat o'zakdan iborat negizlarni tub negiz deb ataymiz.

O'zak va affiksdan tashkil topgan negizni yasama negiz deb ataymiz.

Soʻzning morfologik tuzilishidagi oʻzgarishlar.

Vaqt oʻtishi bilan soʻzlar ham maʼno jihatidan, ham tovush jihatidan oʻzgarib ketadi, oʻzining leksik maʼnosini ham oʻzgartirib yuborishi mumkin.

Hatto baʼzi soʻzlar mustaqil leksik maʼnosini yoʻqotib, yordamchi soʻzga aylanib qoladi. Masalan, oldida, tomon, bir- kabi:

Uy oldida kutdim.

Shahar tomon yoʻl oldi.

Bir yonadi, bir oʻchadi.

Boshqa tillarda ham shu holatni kuzatamiz. Masalan, ingliz tilida yordamchi feʼlga aylangan to have, to be feʼllari yoki artiklga aylangan soʻzlar (ingliz, nemis, fransuz tillarida) the, der, die, das, le, la kabi.

Konversiya. Konversiya – yangi soʻz yasash usuli boʻlib, bunda bir grammatik turkumdagi soʻz boshqa grammatik turkumga oʻtadi. Yangi soʻz avvalgisidan morfologik, sintaktik xususiyatlariga koʻra farq qiladi. Masalan, Yomonga yondoshsang, balosi yuqar.

Konversiyani quyidagi koʻrinishlari mavjud:

1) Substantivatsiya- konversiya yoʻli bilan ot hosil boʻlishi;

2) Adyektivatsiya- sifat hosil boʻlishi;

3) Adverbializatsiya – ravish hosil boʻlishi;

Rus tilida konversiyaning sifatdan ot hosil boʻlish hodisasi koʻp uchraydi. Masalan, портной, крепостной, взрослый, заведующий, часовой kabi.

Nemis tilida otdan feʼl yasaliş hollarini koʻramiz:

Pfeffern-garimdori, pfeffern-garmdori sepish, haus-uy, hausen-yashamoq.

Ingliz tilida feʼldan ot yasash, yoki, aksincha, otdan feʼl yasash koʻp uchraydi. Look-qaramoq; a look- nazar; stone-tosh; to stone-tosh otmoq.

Fransuz tilida, poste-pochta, poste-pochtadan joʻnatmoq.

Reduplikatsiya. Reduplikatsiya oʻzakning toʻliq yoki qisman takrorlanish holati boʻlib, u soʻz oʻzgartiruvchi, soʻz yasovchi qoʻshimchalar vazifasini bajaradi. Bu avstroindoneziya tillarida koʻproq uchraydi. Masalan, indoneziya tillarida:

api-olov, api-api-gugurt, solo-sochiq, solo-solo-dastroʻmol.

Oʻzakning qisman takrorlanishi ham uchraydi. Masalan, Tagal tilida: moho-qaynatilgan, momoho-pishgan, yetilgan. Yava tilida: lara-bemor, lelara-kasallik, laku-yurmoq, lelaku-sayohat qilmoq.

Baʼzan oʻzakning takrorlanishi maʼnodagi belgining kuchayishini bildirsa: Samoan tilida: eva-qadam bosmoq, evaeva-u yoqdan-bu yoqqa yurish; baʼzi tillarda esa takroriy belgining susayishiga olib keladi: vera-issiq, veravera-iliq, dagat-dengiz, dagatdagat-hovuz.

O'zak tarkibidagi ba'zi tovushlarni o'zgartirish yo'li bilan takrorlash ham uchraydi. Masalan, o'zbek tilidagi choy-ichmoq, choy-poy mehmon qilish, qog'oz, qog'oz-mog'oz-har xil qog'ozlar.

Suppletivatsia. Bir so'zning turli grammatik formalari turli o'zaklardan paydo bo'lishi suppletivatsiya deyiladi. Masalan rus tilidagi: xoroshiy – luchshe, ploxyo – xuje, ingliz tilidagi: good – better, best, bad – worse kabi.

Hind – yevropa tillarida bo'lmoq fe'lining tuslanishi, ayniqsa, suppletivatsiyaga yaqqol misol bo'ladi. Masalan, ingliz tilida:

I shaxs - am

II shaxs – are

III shaxs – is ko'rinishida bo'ladi.

Ikki xil paradigmadagi so'zlarning yaqinlashib, yagona ma'no kasb etishi ham suppletivatsiyani hosil qiladi. Masalan, ditya-deti, rebyonok-rebyata so'zlarning ditya va rebyata so'zlarining qo'llanishi chegaralashib borib, rebyonok va deti so'zlarining o'zaro bir paradigmani hosil qilishi shunga misol bo'la oladi.

MORF VA MORFEMA

Morf nutqning morfologik yarusidagi eng kichik ma'no anglatuvchi birligi, morfema esa tilning morfologik yarusidagi eng kichik ma'no anglatuvchi birligidir. Morf va morfema hamma vaqt ham bir-biriga teng kelavermaydi. Til birligi bo'lmish morfema nutqda bitta morf orqali va ba'zi hollarda bir necha morf orqali ifodalanishi mumkin. O'zbek tilida otlarda ko'plik birgina -lar morfemasi bilan ifodalanadi. Bunday hollarda morf va morfema bir-biriga mos keladi. Yoki chiqish ma'nosi kelishik qo'shimchasi orqali, ya'ni -dan ham xuddi shunday hodisaga misol bo'la oladi. Lekin jo'nalish ma'nosi o'zbek tilida turli qo'shimchalar bilan amalga oshiriladi: (-ga, -ka, -qa). Bunday hollarda bir morfema uchta morf orqali namoyon bo'ladi. Odatda bir morfemaga kiruvchi morflarni shu morfemaning variantlari yoki allomorflari deyiladi. Demak, allomorf deb turli shaklga ega bo'lgan, lekin bir xil ma'no anglatadigan va bir morfemaga kiradigan morflarga aytiladi. Allomorflarga misollar Hind-Yevrupo tillarida ko'plab uchraydi: [ы] [и] [а] [я] kabi rus tilidagi ko'plikni ifodalovchi allomorflar shular jumlasidandir.

Morfologiya so'z shakllarini, so'zlarning leksik-grammatik jihatdan turlarini, bo'linishlarini, guruhlarini o'rganadi. Barcha tillar mustaqil ma'noli so'zlarning tuzilishi jihatdan ikki guruhga bo'linadi:

1. Agglyutinativ tillar. Bu guruhga turkiy tillar, Osiyo va Afrikadagi ko'pgina xalqlarning tillari kiradi. Bu tillarda so'zlar sintaktik bog'lanishda

o‘zak, negizi o‘zgarmsdan to‘g‘ridan - to‘g‘ri qo‘shilib kelaveradi. Masalan: *ota + m + lar + dan*.

2. Flektiv tillar. Bu guruhga Hind–Yevropa tillari kiradi. Ularda grammatik ma‘noni ifodalovchi affikslar so‘z o‘zagi bilan juda zich birikib ketadi. Bu hodisa fuziya deyiladi. Masalan: kelishik qo‘shimchalarini qo‘shsak, *napma*, *napm+ы*, *napm+e* tarzida bo‘ladi va so‘z kelishik qo‘shimchasisiz to‘la ma‘noli so‘z bo‘lolmaydi.

Qo‘shimcha ba‘zan o‘zakni ham o‘zgartirib yuboradi. *Ухо - ушу, друг - друзья*.

Rus tilida fleksiya hodisasi tufayli bitta qo‘shimcha bir necha grammatik ma‘no bildirishi mumkin. Masalan: *У колхозах* dagi — *ах* qo‘shimchasi ko‘plik son va predlojniy padejini ifodalab keladi. Flektiv tillarda so‘zlarning o‘zagi qo‘shimchalarsiz yakka holda ishlatilmaydi.

So‘zning tub ma‘nosi o‘zak yoki negiz orqali ifodalanadi. Tub negiz, yasama negiz bo‘ladi. So‘zlar ma‘nodosh qismlarga bo‘linadi: *ish+chi+lar*. Ular morfema deb ataladi, o‘zakka nisbatan o‘rniga qarab qo‘shimchalar affikslar, suffikslar, prefikslar, postfikslar, infikslarga bo‘linadi.

So‘z yasovchi va shakl yasovchi affikslar so‘zning leksik ma‘nosi bilan bog‘liqdir. Bu hodisa leksika bilan morfologiyaning bir-biriga bog‘liq ekanini isbotlaydi.

SO‘Z TURKUMLARI

Har bir tilda so‘zlar turkumlarga ajratiladi. Bunday xil prinsiplarga asoslaniladi. Ba‘zan leksik ma‘noni asosiy yetakchi belgi qilib olinadi, ba‘zan morfologiyani yetakchi belgi qilib olinadi.

Masalan; turkumga ajratishda rus tilida so‘zning morfologik belgilari hal qiluvchi rol o‘ynaydi, xitoy tilida esa leksik ma‘no, sintaktik belgisi va gapdasoz tartibi eng asosiy prinsip qilib olinadi.

Turkiy tillarda morfologik belgi, ayniqsa, so‘zning leksik ma‘no va sintaktik xususiyati asos qilib olinadi.

Har bir tilda so‘z turkumlari til bilan bir xil vaqtda paydo bo‘lishi shart emas, har bir tilda so‘z turkumlarining soni har xil: rus tilida 10 ta, o‘zbek tilida 11 ta, ingliz tilida 9 ta, uyg‘ur tilida 8 ta.

Ot eng qadimgi so‘z turkumi. Uning eng asosiy belgisi kelishiklar bilan turlanishidir. Ba‘zi tillarda ot turlanmaydi, ko‘makchilar yordamida yoki so‘zlar orqali bog‘lanadi.

Sifatlar ba‘zi tillarda leksik ma‘nosi va gapdagi vazifasi bilan ajralib turadi. Sifatlar asliy va nisbiy bo‘ladi.

Soʻz turkumlari ikki katta guruhga boʻlinadi: mustaqil soʻzlar va yordamchi soʻzlar. Mustaqil soʻz turkumlari quyidagilar: ot, sifat, son, olmosh, ravish, feʼl. Yordamchi soʻz turkumlari quyidagilar: koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama.

Soʻz va soʻz turkumlarining morfologik tasnifi.

Har bir tildagi barcha soʻzlar oʻzlarining grammatik va semantik xususiyatlariga koʻra soʻz turkumlariga ajratiladi.

Semantik prinsip soʻzlarni maʼnosigakoʻrasoʻz turkumlarigaajratadi.

Morfologik prinsip soʻz shakllarining oʻzgarishiga koʻra soʻz turkumlariga ajratadi.

Sintaktik prinsip esa soʻzning sintaktik vazifasiga asoslanadi.

Qadimgi olimlar davridayoq, soʻz turkumlarini ajratishda faqat shaklga emas, maʼnoga ham eʼtibor berish zarurligi taʼkidlangan edi.

Greklilshunosi grammatikaga bagʻishlangan ishlarida shunday deb yozgan edi: “Feʼl kelishiksiz soʻz turkumi boʻlib, u zamonda, shaxs-sonda oʻzgarishi va harakat hamda holatni ifodalashi mumkin”.

Hozirgi kundakompleks prinsiplargaasoslangan holdasoʻz turkumlari ajratiladi va bunda quyidagilar eʼtiborga olinadi: 1) grammatika formalar va maʼnolar, yaʼni soʻz morfologiyasi; 2) soʻz leksik maʼnosining umumiy xarakteri; 3) soʻzning sintaktik vazifalari; 4)soʻz tarixi.

Soʻz turkumlari leksik-grammatik kategoriya boʻlib hisoblanadi. Masalan, ot soʻz turkumini ajratishda koʻrsatilgan xususiyatlarga eʼtibor beraylik S.A.Abakumov shunday yozadi: “Ot predmetni ifodalovchi soʻz turkumidir. Predmetlik rus tilida morfologik jihatdan rod, son, kelishiklarda ifodalan-sa, sintaktik jihatdan sifat soʻz turkumi bilan aniqlanadi, lekin ravish soʻz turkumi bilan aniqlanmaydi; gapda ot ega, kesim, aniqlovchi, toʻldiruvchi, hol vazifalarida keladi.”

Soʻz turkumlari – bu shunday razryadki, uiar oʻz maʼno tuzilishi, grammatik kategoriyalari xususiyatlari, soʻz yasalishi, shakl yasalishi xususiyatlari, shuningdek, nutq jarayonidagi bajarilayotgan funksiyalariga koʻra oʻzaro farqlanadilar.

Soʻz turkumlari gap tarkibiga kirishib, gap boʻlaklariga aylanadilar. Har bir soʻz turkumiga biron-bir sintaktik funksiya mos keladi. Masalan, ot aksariyat ega va toʻldiruvchi vazifasida, sifat aniqlovchi vazifasida, ravish hol vazifasida, feʼl kesim vazifasida keladi.

Jonli nutq jarayonida soʻzlar yangi maʼnolar kasb etadi va oʻzgacha vazifalarda kelishi kuzatiladi. Tillarning oʻziga xosligi tufayli turli tillar uchun yagona morfologik tasnif yaratish mumkin emas.

O'zbektili grammatikasini aytaylik, uni rus tili grammatikasi tipiga qarab yaratish mumkin emas.

SO'Z MODDIY TARKIBINING O'ZGARISHI

Ma'lumki, dunyoda o'zgaraydigan narsa yo'q — hamma narsa vaqt o'tishi bilan ma'lum darajada o'zgarib turadi. Til ham bundan istisno emas. U doimo evolyutsiyada. Bu o'zgarish tilning hamma bosqichlariga xos narsa. Tilda sodir bo'layotgan o'zgarishlar so'zning tarkibiga ham o'z ta'sirini o'tkazadi, natijada u ham asta-sekin o'zgarib boradi. So'z tarkibining o'zgarishi turli tillarda turli yo'l bilan boradi. Tilshunoslik fanining tarixida asosan uchta yo'l ta'kidlanadi: soddalashuv, qayta tuzilish va murakkablashuv. Bu yo'llarning har birini alohida ko'rib chiqamiz.

Soddalashuv qo'shma yo'l bilan yasalgan negizlarni yasama negizlarga o'tish yoki qo'shma negiz bilan yasama negizni tub negizga o'tish hodisalari soddalashuv deyiladi. Boshqacha qilib aytganda, ko'p morfemali so'zning bir morfemali so'zga o'tib qolish hodisasi tilshunoslikda soddalashuv deb nom olgan. Odatda, bu hodisa so'zning ichki formasini yo'qotishi natijasida, ya'ni morfemalar orasidagi chegaraning yo'qolishi natijasida ro'y beradi. Soddalashuv ikki sababga asosan sodir bo'lishi mumkin:

a) u yoki bu morfemaning ma'nosini kuchsizlanishi va asta-sekin yo'q bo'lib ketishi;

b) bir so'zdagi o'zakning o'ziga qardosh bo'lgan boshqa o'zaklar bilan aloqasining uzilishi natijasida.

Bu ikki sababning birinchisiga quyidagi so'zlar misol bo'la oladi; rus tilidagi ретивый so'zi hozirgi vaqtda so'z yasovchi affiksi bo'lmagan sodda (tub) so'z sanaladi, chunki qadimgi rus tilidagi рет (bahs ma'nosida) so'zi ishlatilishdan chiqib ketgan. Aslida esa, ретивый so'zi реть ot va ив sifat yasovchi morfemadan tashkil topgan. Hozirgi rus tilidagi нужный, хижина, кольцо so'zlarini ham xuddi shu usulda tushuntirish mumkin. Bir vaqtlar rus tilida нужна, хижа va коло so'zlari bo'lgan, ana shu so'zlarga -н, -ин, -ц so'z yasovchi va forma yasovchi -ый, -а, -о larning qo'shilishi natijasida hosil qilingan. «Lekin hozirgi paytda bu so'zlar tub so'zlar qatoridan o'rin olgan va ularning tarkibi to'g'risida gap borganda, ularni quyidagi morfemalarga ajratishadi: нужн-ый, хижин-а, кольц-о.

Ikkinchi usulga esa, quyidagilar misol bo'la oladi:

Hozirgi zamon rus tilida жир degan so'z bor. Bu so'z tub so'z hisoblanadi. Rus tilida bu so'zga o'zakdosh so'zlar ham mavjud, masalan: жизнь, живой. Bu so'zlarning asosida yotgan o'zak ham ma'lum — жить.

Lekin hozirgi paytda жить soʻzi bilan qolgan uch soʻz orasida hech qanday bogʻlanish sezilmaydi. Aslida esa жир soʻzi жи oʻzagidan va —p soʻz yasovchi qoʻshimchadan tashkil topgan boʻlib, *hayotda orttirilgan* degan maʼnoni anglatgan. Shunday qilib, qadimgi rus tilidagi —p soʻz yasovchi morfema hozirgi vaqtda oʻzakning ajralmas qismi hisoblanadi va bu oʻzak asosida yangidan-yangi soʻzlar yasaladi: жирный, жиреть, обезжиренный va hokazo. Baʼzan soddalahuv soʻz tarkibida sodir boʻladigan qator fonetik oʻzgarishlar natijasida amalga oshadi. Masalan, rus tilidagi закоулок soʻzining soddalahuvida ikki omil oʻz taʼsirini oʻtkazdi:

a) bu soʻzning tarkibidagi bir boʻgʻin tushib qoladi; aslida bu soʻz quyidagicha koʻrinishga ega edi: заколоулок;

b) bu soʻzning asosida yotgan коло oʻzagi ishlatilishdan chiqib ketdi.

Adler nemis soʻzining soddalahuvida soʻz tarkibidagi fonetik oʻzgarishlar katta ahamiyatga ega boʻldi. Hozir bu soʻzning maʼnosi *burgutdir*. Aslida bu soʻz qoʻshma soʻz, yaʼni adal va -ar boʻlib, *asl qush* degan maʼnoni anglatgan. Bu soʻzdagi fonetik oʻzgarishdan tashqari *ar* soʻzi muomaladan chiqib ketgan. Rus tilidagi заупра soʻzining dastlabki fonetik tarkibi заупра boʻlib, за va упра soʻzlaridan tashkil topgan.

Soʻzning morfologik tarkibining soddalahuvi, ayniqsa, bir tildan ikkinchi tilga soʻz oʻzlashtirilganda koʻp roʻy beradi: yasama va qoʻshma soʻzlar sifatida oʻzlashtiruvchi tilga kirib keladi. Masalan, ingliz tilidan oʻzlashtirilgan *futbol* soʻzi oʻzbek tilida tub soʻz hisoblansa, ingliz tilida qoʻshma soʻzdir: *foot - oyoq* va *ball - toʻp*. Nemis tilidan kirib kelgan *kurort* soʻzi ham bu tilda qoʻshmadir, yaʼni *kur - dam*, *ort - joy*. Oʻzbek tiliga fors tilidan kirib kelgan *dardisar* soʻzi garchi oʻzbek tilida tub soʻz hisoblansa ham, fors tilida ikki soʻzdan tashkil topgan —*dard*+ *sar*.

Qayta tuzilish

Soʻz moddiy tarkibi oʻzgarishining qayta tuzilish yoʻli deganda soʻzdagi morfemalar chegarasining oʻzgarishi va buning natijasida yangi affiksalar morfemalarning paydo boʻlishi tushuniladi. Qayta tuzilishda soʻzning negizi yasamaligicha kelaveradi, lekin u morfemalarga ajratilayotganda ularning chegarasi oʻzgarib, bu soʻzni tuzilishda ishtirok etgan dastlabki morfemalar asl koʻrinishini yoʻqotadi va soʻz yangicha tarkibiy qismlarga ajratiladi. Qayta tuzilish jarayonida analogiya hodisasi va eskirgan morfemalarning tildan chiqib ketishi, ayniqsa, katta ahamiyatga ega boʻladi. Masalan, hozirgi zamon rus tilida смелость va готовность yasama soʻzlari bor. Birinchisi смел oʻzagi va -ость soʻz yasovchi morfemadan, ikkinchisi esa, готов oʻzagi va -ность soʻz yasovchi morfemasidan tashkil topgan. Shunday qilib, hozirgi zamon rus tilida bir vazifani bajaruvchi ikki soʻz yasovchi suffiks

-ость va -ность bor. Ba'zi olimlarning fikricha, -ность morfemasi keyinroq paydo bo'lgan, dastlabki -ость dir. Ular buni quyidagicha izohlashadi. Bir vaqtlar rus tilida готовый va готовный sifatlari bo'lgan. Bu sifatlardan mavhum ot yasalganda готовный so'ziga -ость affiksi qo'shilgan. Yasalgan otni avvallari quyidagicha tarkibiy qismlarga ajratishgan: готовн-ость; -н- va -ость negiz yasovchi morfemalar yonma-yon turganligi uchun vaqt o'tishi bilan ular bir-biriga qo'shilib ketgan va hozirgi kunda bu so'z yangicha tarkibiy qismlarga ajratiladi: готов- o'zak va -ность negiz yasovchi morfema. Bu hodisa, o'z navbatida, tildan готовный degan sifatni tushib qolishiga sababchi bo'lgan. Mavhum ot готовность bevosita готовный sifata -ность morfemasini qo'shish orqali yasaladi, deb qabul qilingan. Shunday qilib, bu misolda ko'rsatilgan qayta tuzilish jarayonini quyidagicha tasvirlash mumkin:

готов-н-ый < готов-н-ость < готов-ность

Ba'zi hollarda so'zlar ham qayta tuziladi. Bunga rus tilidan yana bir misol keltirish mumkin. Bu tilda unli bilan boshlanadigan olmoshlarning undosh bilan boshlanadigan variantlari ham bor.

Я дал им книгу Я пришел к ним
Я дал ему книгу Я пришел к нему

Bir vaqtlar rus tilidagi с va к bir tovushdan emas, balki uchta tovushdan tashkil topgan: сън, кън.

Ma'lumki, predloglar yordamchi so'zlarga mansub bo'lib, nutqda urg'u olmaydi. Ular olmoshlar oldida ishlatilganda, ritmning ta'siri natijasida, olmoshlar bilan qo'shilib talaffuz qilingan: кънему, съним. XII va XIII asrga kelib, (unsiz) jarangsiz ' tovushini til sistemasidan chiqib ketishi natijasida yuqorida keltirilgan so'zlar orasidagi chegara o'zgardi: dastlabki uch tovushli predloglar uring birinchi tovushi mustaqil so'z — predlogga aylandi, oxirgi tovush esa, olmoshlarning boshlang'ich tovushlari qatoriga o'tdi. Buni quyidagicha izohlash mumkin:

сън им < съним < съ ним < с ним

Murakkablashuv. So'zning moddiy tarkibini o'zgarishining uchinchi yo'li murakkablashuv nomini olgan. Murakkablashuv deganda, avval tub so'z hisoblangan so'zlarni yasama yoki murakkab so'zlar qatoriga o'tib qolishi yoki bir morfemali so'zlarni ikki va undan ortiq morfemali so'zlarga o'tib olishi tushuniladi. Masalan, golland tilidan rus tiliga o'tgan zonedek so'zi зонтик tarzida o'zlashtirilib, analogiya qoidasiga binoan bu so'zning

tarkibi *столик, домик* soʻzlari tarkibi singari *зонт* va *-ик* morfemalariga ajratiladi. Murakkablashuv hodisasi avvalgi hodisaga qaraganda tillarda kamroq uchraydi.

Shunday qilib, soʻz moddiy tarkibining oʻzgarishi deganda, mazkur soʻzning dastlabki koʻrinishi bilan uning hozirgi morfologik tarkibi orasidagi oʻzgarish tushuniladi. Bu hodisalarni aniqlashda qiyoslash katta ahamiyatga egadir. Soʻz moddiy tarkibining oʻzgarishi til taraqqiyotini koʻrsatuvchi omillardan biridir.

SINTAKSIS

Sintaksis soʻz birikmalarini, gap qurilishi va grammatik xususiyatlarini, gap turlarini, gap boʻlaklarini, bu boʻlaklarning oʻzaro birikish yoʻllarini oʻrganadi.

Nutqning asosiy boʻlagi - gapdir. Grammatik qonun-qoidalarga asoslangan, grammatik jihatdan shakllangan, ohangiy tugallikka ega boʻlgan va nisbiy tugallangan fikrni bildirgan soʻzlar yoki soʻz gap boʻladi.

Maʼno va grammatik jihatdan oʻzaro bogʻlangan ikki va undan ortiq mustaqil soʻzlar soʻz birikmasi deyiladi.

Yuqorida gapdagi soʻzlar maʼno talablariga koʻra oʻzaro turli sintaktik munosabatlariga kirishishi aytib oʻtilgandi. Gapning butunligini, sintaktik jihatdan mustahkam jipsligini taʼminlaydigan narsalar anashu munosabatlardir. Masalan: *Ilgʻor chilangar topshiriqni oshirib bajardi*. Bu gapda bir nechta soʻz birikmasini ajratib koʻrsatish mumkin: *Ilgʻor chilangar, topshiriqni bajardi, oshirib bajardi*.

Bir-biri bilan sintaktik jihatdan bogʻlangan, birinchi darajali predikativlik munosabatiga ega boʻlmagan, ikki yoki undan ortiq mustaqil soʻzlar qoʻshilmasi soʻz birikmasi deyiladi. Soʻz birikmalari anglatgan maʼnolariga koʻra soʻzlarga oʻxshash: ular soʻzlar kabi nominativ atash funksiyasiga ega, narsa va hodisalarni ularning xususiyati bilan birga qoʻshib ataydi. Soʻz birikmalari gaplardan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

- gaplarda predikativlik munosabati bor (ega-kesim munosabatida ifoda qilinadi), soʻz birikmalarida bunday munosabat yoʻq;

- gaplar bir soʻzdan iborat boʻlishi mumkin, soʻz birikmasida kamida ikkita mustaqil soʻz boʻladi;

- gaplar oʻz ohang tuzilishiga ega, soʻz birikmalarida bunday xususiyat yoʻq.

Soʻz birikmalari bir – biri bilan moslashuv, boshqaruv va bitishuv yoʻli bilan bogʻlanadi.

Moslashuv. Tobe soʻz hokim soʻz shakliga mos keladi. Masalan: большой бассейн, большая река, talaba oʻqiydi.

Boshqaruv. Tobe soʻz hokim soʻz talab qilgan grammatik shaklni oladi. Masalan: встретил брата, читаю книгу, sheʼrni yod oldim, stolni surib qoʻy.

Bitishuv. Soʻzlar hech qanday qoʻshimcha va yordamchi soʻzlarsiz birikib keladi. Ravish+feʼl, sifat+ot. Masalan: koʻp terdi, oq gul.

Sintaksis grekcha soʻzdan olingan boʻlib, lugʻaviy maʼnosi tuzish degan tushunchaga toʻgʻri keladi.

Sintaksis grammatikaning bir qismi boʻlib, gap qurilishi haqidagi taʼlimdir. Gap va uning logik-grammatik tiplari sintaksisning oʻrganish obyektidir. Soʻz birikmalari va gap boʻlaklari gap qurilishining tarkibiy qismini tashkil qiladi. Gapda soʻzlarning oʻzaro sintaktik aloqaga kirish usullari sintaksisning “Soʻz birikmasi” bahsining obyekti hisoblanadi.

Sintaksis grammatikaning ikkinchi qismi – morfologiya bilan uzviy bogʻliqdir. Morfologiya va sintaksis bir-birini toʻldiradi. Sintaktik kategoriyalar koʻpincha morfologiya bilan bogʻliq holda oʻrganiladi. Masalan, sodda gaplar paradigmasi morfologik kategoriyalar asosida bayon qilinadi. Baʼzi til hodisalari /kelishiklar, yordamchi soʻzlar/ ham morfologiyada, ham sintaksisda oʻrganiladi.

Gap

Aloqa-aralashuv vositasining eng kichik birligi gapdir. Gap tuzish modellari til birligi boʻlsa, konkret gaplar nutq birligidir.

Obyektiv borliq va unga boʻlgan munosabatni ifoda qilib, nisbiy tugal fikr yoki his-tuygʻu anglatib, tugal intonatsiyaga ega boʻlgan soʻz hamda grammatik qonun-qoidalar asosida oʻzaro birikkan soʻzlar bogʻlamasi gap deyiladi.

Gapning asosiy logik-grammatik belgilari quyidagilar:

Har qanday gapda obyektiv borliq va unga boʻlgan munosabat ifoda qilinadi. Soʻzlovchi shaxsning aytilayotgan fikrga boʻlgan munosabati predikativlikdir. Predikativlik gapning grammatik maʼnosini ifoda qiladi. U gap hosil qiluvchi kategoriya boʻlib, gapda ifoda qilinayotgan fikrning borliqqa boʻlgan munosabatini modal planda ham zamon va shaxs-sonda ifoda qiluvchi kategoriyadir.

Modallik predikativlikning tarkibiy qismi boʻlib, feʼl mayillari, modal soʻzlar bilan ifoda qilinadi. Umuman predikativlik sintaktik mayl, zamon, shaxs-son kategoriyalari, modal soʻzlar va intonatsiya orqali ifodalanadi. Sintaktik mayl, zamon, shaxs-son kategoriyalari morfologik mayl, zamon, shaxs-son kategoriyalaridan farq qiladi. Sintaktik mayl, zamon, shaxs-

son kategoriyalarining ma'nosi kengdir: bir mayl, zamon, shaxs-son formasi nutq jarayonida boshqa mayl, zamon, shaxs-son ma'nolarini ifoda qilish uchun ham qo'llanishi mumkin.

Har qanday konstruksiya gap bo'lib kelish uchun tugallangan intonatsiyaga ega bo'ladi. Jonli nutqda bir gap ikkinchi bir gapdan tugallangan intonatsiya (pauza) bilan ajralib turadi. Yozuvda esa bu tegishli belgilar (nuqta, so'roq, undov belgilari) bilan ko'rsatiladi. Mana shu belgiga ega bo'lmagan ayrim predfaol konstruksiyalar gap hosil qilmay, birikmali aniqlovchi hisoblanadilar: Zulfiya o'qigan kitob juda qiziqarli ekan. Uzoqdan bo'yi baland yigit ko'rindi.

Gapda fikrning barcha formalari (hukm, so'roq, buyruq) ifoda qilinadi. Bular nisbiy tugal bo'ladi. Demak, gap fikr formalalarining birortasiga ham teng bo'lmaydi. Gap doirasi ulardan keng. Gap grammatik kategoriya, fikr formalari esa logik kategoriyalardir.

Gap bir so'z yoki so'zlar bog'lamasidan tashkil topadi. Bir so'zning gap bo'lib kelishi maxsus intonatsiya orqali ifodalanadi: Bahor. Hamma yoq ko'm-ko'k.

Gap so'zlar bog'lamasidan iborat bo'lganda, uning bo'laklari ma'lum grammatik qonun-qoidalar asosida sintaktik aloqaga kirishadilar. Bu tip gaplarda predfaollik mayl, zamon, shaxs-son kategoriyalari, modal so'zlar bilan ifodalanadi: qirdan g'ir-g'ir shabada esadi.

Gaplarning klassifikatsiyasi

Gaplar quyidagi belgilar asosida klassifikatsiya qilinadi:

1. Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari.

2. Gapning voqelikka munosabat jihatidan turlari.

3. Gapning strukturaviy klassifikatsiyasi:

a/ Struktura asos /grammatik markaz/ning miqdoriga ko'ra turlari;

b/ struktura asosining tarkibiga ko'ra turlari;

c/ ikkinchi darajali bo'laklarning ishtirokiga ko'ra turlari;

d/ zarur bo'laklarning ifodalanishiga ko'ra turlari.

4. Gapning bo'laklarga ajralish-ajralmasligiga ko'ra turlari.

Gapning aktual bo'linishi

Gapning aktual bo'linishi gapning formal bo'linishiga qarshi qo'yiladi. Agar formal bo'linishda gap tarkibi grammatik elementlarga bo'linsa, aktual bo'linishda gap ma'no jihatdan bo'linadi. Gapning formal bo'linishi-ning asosiy elementlari ega va kesim hisoblansa, aktual bo'linishining asosiy elementlari gapning ifoda asosi, ya'ni ma'lum qismi hamda gapning yadrosi, ya'ni xabar qilinayotgan qismi hisoblanadi. Bunda fikr ma'lumdan noma'lumga qarab harakat qiladi.

Gapning aktual bo'linishida fikrning ma'lum qismi ifoda asosi /ba'zi adabiyotlarda tema, berilgan deb ham nomlanayapti/, noma'lum qismi ifoda yadrosi /ba'zi adabiyotlarda tema, yangilik deb ham nomlanayapti/ deb yuritiladi. Demak, gapning aktual bo'linishida gap ifoda asosi va ifoda yadrolariga bo'linadi: Xotin-qizlar xo'jaligimizning barcha sohalarida faol ishlamoqdalar. Bu gapda fikrning ma'lum qismi – ifoda asosi – xotin-qizlar, noma'lum qismi – ifoda yadrosi - xo'jaligimizning barcha sohalarida faol ishlamoqdalar.

Gapda so'zlar tartibi yoki logik urg'uning o'zgarishi bilan gapning aktual bo'linishining ham o'zgarishi mumkin. Qiyos qiling:

Qo'shma gap, bir sostavli gap, to'liqsiz gap va bo'laklarga ajralmaydigan gaplarga keyinchalik alohida to'xtalinadi.

Respublika oliy o'quv yurtlari talabalarining olimpiyadasi Toshkentda bo'ldi. Toshkentda respublika oliy o'quv yurtlari talabalarining olimpiyadasi bo'ldi. Birinchi gapda ifoda asosi - Respublika oliy o'quv yurtlari talabalarining olimpiyadasi, ifoda yadrosi esa Toshkentda bo'ldi; ikkinchi gapda esa ifoda asosi Toshkentda, ifoda yadrosi - respublika oliy o'quv yurtlari talabalarining olimpiyadasi bo'ldi.

Anglatilayotgan fikr xarakteriga ko'ra, bir gap turlicha aktual bo'linishi mumkin. Qiyos qiling: Erkin (sportda g'olib chiqdi – Erkin sportda) g'olib chiqdi. Biz (odamzodning eng yaxshi farzandlari orzu qilgan zamonda yashamoqdamiz – Biz odamzodning eng yaxshi farzandlari orzu qilgan zamonda) yashamoqdamiz.

So'z birikmasi

So'z birikmasi sintaktik ta'limotning tarkibiy qismi bo'lib, bunda so'zlarning o'zaro sintaktik aloqaga kirituvchi vositalar, so'zlarning o'zaro bog'lanish usullari, so'z birikmalari vaularning tiplari o'rganiladi.

Semantik va grammatik jihatdan o'zaro sintaktik aloqaga kirishgan ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zlar so'z birikmasi deyiladi.

So'z birikmasi nutq formasi bo'lib, ergashish va munosabatdorlashish asosida hosil bo'ladi. Ergashish usuli bilan birikkan so'z birikmalari hamda munosabatdorlashish asosida tuzilgan so'z birikmalari, komponentining munosabatiga ko'ra, o'zaro farq qiladi.

Ergashish asosida tuzilgan so'z birikmalari hokim va tobe bo'lakdan iborat bo'ladi: aniqlanib, to'ldirilib kelinayotgan bo'lak hokim, aniqlab, to'ldirib kelayotgan bo'lak tobe hisoblanadi. So'roq hokim bo'lakdan tobe bo'lakka beriladi: Katta bino - qanday bino?

Munosabatdorlashish asosida tuzilgan so'z birikmalarida har ikki komponent o'zaro munosabatdor: biri biriga hokim, biri biriga tobe: Zulfiyaning kitobi.

Soʻz birikmasining komponentlari mustaqil soʻzlardan boʻladi. Yor-damchi soʻzlar, jumladan, koʻmakchi soʻzlar, soʻz birikmasining kompo-nentlari boʻlolmaydi. Koʻmakchi soʻzlar oʻzlari aloqador boʻlgan mustaqil soʻz bilan birga soʻz birikmasining bir komponenti boʻlib keladi: telefon orqali gaplashmoq. Soʻz birikmasi soʻz, qoʻshma soʻz, turgʻun birikma va gaplardan farq qiladi.

Soʻz leksik hodisa, soʻz birikmasi grammatik hodisa. Soʻz, soʻz birikmasi kabi, nominativ funksiya bajarib, predmet, belgi, ish-harakatni umuman ifodalash uchun xizmat qiladi. Soʻz birikmasi esa predmet, belgi, ish-harakatni shu xildagi boshqa predmet, belgi, ish -harakatdan ajratib ifo-dalaydi. Qiyos qiling: Dala - koʻm-koʻk, koʻm-koʻk dala.

Soʻz abstrakt maʼnoli boʻlib, birikmaga kirishgach uning maʼnosi konkretlik tomon siljiydi. Soʻz tarixiy kategoriya boʻlib, til birligi hisoblanadi, soʻz birikmasi esa nutq jarayonidagina hosil boʻladi. Shuning uchun ham u nutq birligi hisoblanadi.

Qoʻshma soʻzlarning komponentlari oʻrtasida grammatik munosabat yoʻq, ular oʻz leksik — semantik mustaqilligini yoʻqotib, bir bosh urugʻu olib, gapda bir sintaktik vazifani bajaradi. Soʻz birikmasining komponentlari oʻrtasida grammatik munosabat mavjud, ular leksik — semantik mustaqilligini saqlab, oʻz urgʻusiga ega boʻladi, gapda boshqa sintaktik funksiyani bajaradilar.

Turgʻun birikmalar butunligicha yaxlit holda qoʻllanib, til birligi hisob-lansa, soʻz birikmasi nutq jarayonidagina hosil boʻladi. Soʻz birikmasida-gi soʻzlar oʻz maʼnosini saqlaydi, turgʻun birikma /frazologizm/dagi soʻz-lar esa butunicha oʻz maʼnosidan koʻchgan yoki komponentlari-ning biri oʻz maʼnosini oʻzgartirib yuborgan boʻladi. Qiyoslang: qoʻl qoʻymoq — daftarni qoʻymoq.

Gap tuzish modellari, soʻz birikmasi modellari kabi, til birligi boʻlib, konkret soʻz birikmasi kabi, konkret gap ham nutq birligi hisoblanadi. Soʻz birikmasi nominativ kategoriya boʻlsa, gap kommunikativ kategoriyadir.

Sintagma. Sintagma gap ichida bir-birining ketidan kelib bir nafas bilan aytiladigan soʻzlar gruppasidir. Shuningdek, sintagma bir soʻzdan ham hosil boʻlishi mumkin, u ritmik urgʻuga ega boʻladi, gap tarkibidagi sintagmalar bir-biridan pauza bilan ajraladi va sh. k.

Sintagma termini tilshunoslikda koʻpincha faqat sintaktik maʼnoda — bir—biridan qisqa toʻxtam orqali ajralib turadigan semantik— grammatik— intonatsion butunlik maʼnosida qoʻllaniladi. Lekin ayrim tilshunoslar bu terminning doirasiga bir soʻz tarkibidagi qoʻshimchalarni, morfemalarni ham kiritadilar.

Nutqiy aloqaning eng sodda, eng boshlang'ich shakli bo'lgan ikki bo'lakning sintaktik munosabati sintagma deb ataladi. A.A. Reformatskiy ta'rificha, ikki bo'lakdan iborat birikma sintagmadir, lekin bunday birikmalardagi bo'laklarning ma'lum bir munosabatda bo'lishi (bog'lanishi), ifodalangan maqsadga ko'ra teng bo'lmaydi. Sintagma bo'laklari shulardan iborat bo'lishi mumkin: birinchidan, biri ikkinchisini aniqlab kelish yo'li bilan bog'langan ikki so'z: *qiziq xat, xat yozdim, chiroyli yozdim*; ikkinchidan, so'zning morfologik qismlari, morfemalar, morfemalarning birikuvi: *talaba+man, bog'bon+siz*: uchinchidan gapning bir bo'lagi bo'lib kelgan so'z birikmalari: "*Og'riq tishlar*"ni ko'rdik. *Qo'l uchi bilan ishlaydi*.

Sintagma bo'laklari bir-biri bilan ikki xil munosabatda: predikativ munosabatda va predikativ bo'lmagan munosabatda bo'lishi mumkin.

Predikativ munosabat (bog'lanish) eng asosiy, eng muhim munosabat bo'lib, bunda ikki bo'lak bir-biri bilan vaqt va mayl jihatdan bog'lanadi. Predikativ sintagma bog'lanishi jihatidan ikki xil: tashqi (Oy chiqdi. Bola uxlayapti. Mashina to'xtar) va yashirin (Tun. Sovuq. Dahshat) bo'ladi. Yashirin sintagma tashqi ko'rinishda bir xil bo'lakli bo'lsa ham, aloqa vositasi sifatida tugal bir fikrni ifodalaydi.

Predikativ bo'lmagan sintagmalar tubandagicha bo'ladi:

Attributivli sintagma. Bunda aniqlovchi bo'lak aniqlanmishning biror belgisini ko'rsatadi: *yosh yigit, ko'm-ko'k dala, charchagan odam*.

Obyektli sintagma. Bu munosabatda izohlovchi (keng ma'noda) bo'lak obyektini bildirib keladi: *choy ichdi, xat yozuvchi, eshikni ochib*.

Relyativli sintagma. Bunda izohlovchi bo'lak hokim bo'lak-harakatning biror belgisini ko'rsatadi: *yaxshi o'qiydi, sekin yur, qo'pol gapirdingiz*.

Sintagmaning bo'laklari moslashuv, boshqaruv va bitishuv yo'li bilan bog'lanadi. Masalan: *Yosh qiz ochilgan paxtani tez tera boshladi*. Bu gap – *Yosh qiz / ochilgan paxtani / tez tera boshladi / paxtani tera boshladi / kabi* to'rt sintagmadan iborat bo'lib, *yosh qiz ochilgan paxtani tez tera boshladi* – bitishuv yo'li bilan, *paxtani tera boshladi* – boshqaruv yo'li bilan bog'langan. Faqat izohlovchi bo'lak emas. Bu gapdagi sintagmalardan *qiz tera boshladi* predikativ munosabat bilan, *yosh qiz, ochilgan paxta(ni)* atributiv munosabat bilan, *paxtani tera boshladi* obyektli munosabat bilan, *tez tera boshladi*, relyativ munosabat bilan bog'langandir.

So'z birikmasining sintagmadan farqlanuvchi taraflari quyidagicha:

1. Sintagma nutq bilan, gapirish jarayoni bilan bog'liq bo'ladi, u muayyan ritmik urg'u va pauza yordamida reallashadi, so'z brikmasida bunday xususiyat yo'q.

2. Sintagmalar nutq jarayonida ritmik gruppalar bilan bir-biridan ajralarkan, ko'p vaqt o'zining hajmi va chegarasi e'tibori bilan gapga ham, so'z brikmasiga ham mos kelmaydi. Ayniqsa, bu fikr oddiy so'zlashuv tiliga nisbatan to'g'ri. Oddiy so'zlashuv tilida sintagmalar bir-biri bilan birlashib (qo'shilib) ketishga moyil bo'ladi.

3. Sintagma birgina so'zdan ham tuzilishi mumkin, shuningdek, so'z+ko'makchi kabi birikmalar ham sintagma hisoblanishi mumkin, ammo so'z birikmasida bunday xususiyat yo'qdir.

4. Nutqdagi har qanday sintaktik hodisa ham sintagmatik kategoriyaga taalluqli bo'ladi, so'z birikmalarining har qanday turi ham, hech istisnosiz, sintagmatik kategoriyaga aloqador bo'ladi. Bog'lanishning faqat tobelanish yo'li bilan birikkan turigina so'z birikmalari bobida o'rganiladi.

5. Sintagma nutq jarayoni bilan bog'liq bo'lgan sintaktik birlik bo'lganligi uchun (agar u birdan ortiq so'zdan tuzilgan bo'lsa) sintagmani tashkil qilgan komponentlar yonma-yon turmog'i shart, erkin so'z birikmasiga bunday qoidani berib bo'lmaydi. qoida buzilgudek bo'lsa, bo'lakni sintagmatik qayta ajratish kerak bo'ladi.

6. So'z birikmasidadoimiy ish ko'ruvchi grammatikqolip (model) mavjud, sintagmatik bo'linishda bunday qolipning bo'lishi mumkin emas.

7. Sintagmada fonetik – stilistik talab birinchi o'rinda turadi, ya'ni sintagma nutq intonatsion mazmunining bo'linishi natijasida yuzaga keladi, bu jihatdan so'z birikmasi undan sifat jihatdan keskin farqlidir.

Gapda so'zlarning o'zaro sintaktik aloqaga kirituvchi vositalar

Gapda so'zlar turli vositalar yordamida sintaktik aloqaga kirishadilar. Bular quyidagilar:

1. Formal – grammatik vositalar. Bularga so'z o'zgartuvchilar/egalik, kelishik, shaxs-son affikslari/ kiradi: mening kitobim, Zulfiyani ko'rmoq, men o'qidim.

2. Leksik – grammatik vositalar. Bularga ko'makchi, bog'lovchi, yuklama, bog'lamlar kiradi: Nazira uchun olmoq, daftar va qalam, keldi-da ketdi, men o'qituvchi bo'laman.

3. So'zlar tartibi: katta bino – Bino katta.

4. Intonatsiya:

Pauza: katta /mevali daraxt – katta mevali/ daraxt.

Melodika – tovushning baland – past bo'lib toblanishi: Mahfuza keldi?

Logik urg'u: *Men* institutda o'qiyapman. Men *institutda* o'qiyapman.

Men institutda *o'qiyapman*.

Gapda so'zlarning o'zaro sintaktik aloqaga kirishish usullari

So'zlar o'zaro tenglashish, ergashish, munosabatlashish, moslashish orqali sintaktik aloqaga kirishadi.

Tenglashishda sintaktik jihatdan teng bog'lovchilar yordamida sintaktik aloqaga kirishadi. Bunda ochiq va yopiq qator hosil bo'ladi: Zulfiya va Feruza birga dars tayyorlashdi. /Yopiq qator./ Zulfiya, Feruza, Nargiza, Dinoralar birga dars tayyorlashdi. /Ochiq qator./

Ergashishda biri tobe biri tobe bo'laklar sintaktik aloqaga kirishadi: beshta daftar, vazifani bajarmoq.

Munosabatdorlashishda biri ikkinchisini taqoza qiladigan so'zlar sintaktik aloqaga kirishadi. Bunda biri ikkinchisiga hokim, biri ikkinchisiga tobe: Salimning daftari. Bu tip konstruktsiyalardabirinchi komponentning belgisiz kelishi ham mumkin: institut kutubxonasi.

Moslashishda ega va kesim formasiga ko'ra, ya'ni shaxs – sonda moslashadi: Men o'qidim. Siz keldingiz. Uchinchi shaxsda son jihatidan doimo moslashish shart emas. qiyos qiling: Ular keldilar. – Ular keldi.

So'z o'zaro sintaktik aloqasi predikativ hamda noprediktiv bog'lanish hosil qiladi. Moslashish predfaol bog'lanish, tenglashish, ergashish, munosabatdorlashish noprediktiv bog'lanish hosil qiladi.

Tenglashish uyushiq bo'laklar, moslashish gap, ergashish va munosabatdorlashish so'z birikmasi hosil qiladi.

Ergashish boshqaruv va bitishuv usullarini o'zida birlashtiradi.

Boshqaruv. Bunda hokim bo'lak tobe bo'lakning ma'lum formada kelishini talab qiladi. Bunda bog'lanish ham semantik, ham grammatik jihatdan yuz beradi. Boshqaruvda tobe bo'lak kelishikli va ko'makhili konstruktsiya shaklida bo'ladi. qiyos qiling: Zulfiyani ko'rmoq. Zulfiya uchun olmoq.

Bitishuv. Bunda tobe va hokim bo'lak grammatik ko'rsatikichsiz aloqaga kirishib, semantik jihatdan bog'langan bo'ladi. Bitishuvda aloqa tartib va intonatsiyadan bilinib turadi: katta bino; bu kitob; beshta qalam; tez o'qimoq; kulib gapirmoq; o'qigan bola.

Kirish konstruktsiyalar

Kirish konstruktsiyalar so'zlovchining gapning ayrim bo'laklari yoki butun ifodaga bo'lgan subyektiv munosabatini, emotsional tuyg'ularini ifodalaydi: Albatta, buyuk kashfiyotlar osonlikcha tug'ilmaydi. (J.A.) Yolqin akang bundan ham kattaroq bir unvonni ko'zlayapti, chamasi. (P.Q.)

Kirish vazifasida so'z turkumida ajralib chiqib, faqat kirish vazifasida ishlatiladigan so'zlar (masalan, shekilli, albatta, demak, modomiki kabilar), ma'lum so'z turkumidan ajralib chiqmagan, kirish vazifasida ham gap bo'lagi vazifasida ham qo'llanuvchi so'zlar (qisqasi, rost, aftidan, oxiri kabilar) keladi.

Kirish konstruktsiyalar strukturasiga ko'ra 3 xil: kirish bo'laklar, kirish birikmalar, kirish gaplar.

Kirish bo‘laklar. Bular bir so‘zdan iborat bo‘lib, ma’lum so‘z turkumi bilan bog‘lanadilar. Shunga ko‘ra, kirish bo‘laklar quyidagi gaplarga bo‘linadi:

A) ot tipidagi kirish bo‘laklar: chamasi, taajub, modomiki, odatda, oxiri, nazarimda, baxtimizga, baxtga qarshi, so‘ziga ko‘ra kabilar;

B) olmosh tipidagi kirish bo‘laklar: menimcha, seningcha, uningcha;

C) sifat tipidagi kirish bo‘laklar: so‘zsiz, to‘g‘ri, durust, qisqasi, tabiiy kabilar;

D) son tipidagi kirish bo‘laklar: birinchidan, ikkinchidan kabilar;

E) ravish tipidagi kirish bo‘laklar: dastlab, oxir, nihoyat, umuman, asosan, aksincha kabilar;

F) fe‘l tipidagi kirish bo‘laklar: kechirasiz, bundan chiqdiki, anglashi-ladiki, deyman kabilar.

Kirish birikmalar. Bular birikma holda bo‘lib, ularning strukturasi quyidagicha:

A) qaratuvchili kirish birikmalar: uning fikricha, buning ustiga, sening nazaringda kabilar;

B) sifatlovchili kirish birikmalar: bir tomondan, shu jumladan kabilar;

C) to‘ldiruvchili kirish birikmalar: menga desa, qisqasini aytsam, to‘g‘risini aytganda kabilar;

D) holli kirish birikmalar: qisqacha aytganda, boshqacha aytganda, ochiq gapirganda kabilar;

E) aniqlovchi va to‘ldiruvchili kirish birikmalar: uning so‘ziga qaragan-da, sening gapingga qaraganda kabilar;

F) aniqlovchi va holli kirish birikmalar: uning ochiq aytishicha, uning ochiq gapirishicha;

G) aniqlovchi, hol va to‘ldiruvchili kirish birikmalar: uning ochiq gapirishga qaraganda.

Kirish gaplar. Bular gap shaklida bo‘ladi: Yolg‘iz borishga, to‘g‘risini aytsam, qo‘rqaman. (O.) Ibrohimov, qurbon ota aytmoqchi, gullarni o‘z iimidan bahramand qildi. (A.Q.)

Kirish konstruktsiyalar quyidagilarni ifodalaydi:

1. So‘zlovchining aytilayotgan fikriga bo‘lgan munosabatini bildiradi. Bunga albatta, ehtimol, balki, shubhasiz, haqiqatan, darhaqiqat, baxti-mizga, afsus, essiz, so‘zsiz, chamasi, shekilli, toleimizga, koshki, baxtga qarshi, muqarrar, ajab, to‘g‘risini aytganda, ochiq aytganda kabilar kiradi. Bular quyidagi ma’nolarni anglatadi:

A) ishonch yoki tasdiqni (albatta, shubhasiz, so‘zsiz, haqiqatan, darhaqiqat, muqarrar kabilar): Haqiqatan, bu yil mashinada sakkiz yuz e11ik

tonna terishga va'da berganmiz. (P.Q.) Darhaqiqat, bugungi sayr umrbod esda qoladigan bo'ladi. (J.A.);

B) gumonni (ehtimol, balki, chamasi, shekilli, aftidan): Ehtimol, o'ramizdan eski qadrdonlar chiqib qolar. ("Abu Ali Ibn Sino qissasi"..) Telejkalar paxtani tashib ulgurmayapti, shekili. (P.Q.);

C) shodlik, mamnunlikni (baxtimizga, toleimizga, xayriyat, shukur): Baxtimizga, o'rtoq Davronov uchrab qolib, bizni bu erga ergashtirib keldi. (P.T.) Xayriyat, bugun havo ochiq bo'ladi;

D) afsus, achinish, taajjubni (afsus, essiz, nahotki, baxtga qarshi, ajabki): Afsuski, hikoya oxirida Pavelning o'sha yili o'lganini aytib o'tmog'im lozim. (N.Ostrovskiy);

E) orzu – umidni (koshki, shoyad, koshkiydi): Koshki, akasi Yo'lchi bo'lsa edi. (0.).

2. Aytilayotgan fikrning kimga qarashli ekanligini ifodalaydi. Bunga menimcha, fikrimcha, aytishlaricha, ma'lum bo'lishicha, uning so'ziga qaraganda, uning qayd qilishicha, seningcha, nazarimda, sening gapingga qaraganda kabilar kiradi: Ernazar akaning aytishicha, bu yil saraton juda issiq boshlandi. (I.R.). Nazarimda, ro'zg'or va oshxona ishlarini Dilzoda-xonning onasi qilar ekan. (P.Q.).

3) Aytilayotgan fikrning tartibini ifodalaydi. Bunga birinchidan, ikkinchidan, avvalo, nihoyat, oxiri kabilar kiradi: Nihoyat, go'zal kunlarning birida zabardast odam bilan qudratli mashina cho'lining qoq o'rtasida uchrashdi. (S.N.)

4) Aytilmayotgan fikrning oldingi fikr bilan aloqasini ifodalaydi. Bunga demak, xullas, xulosa qilib aytganda, anglashiladiki, shunday qilib, bari-bir, binobarin, ko'rinadiki, ochiq qilib aytganda, qisqasi, bir so'z bilan aytganda kabilar kiradi: Xullas, qo'shiq yana avjiga mindi. (Sh.R.) Shunday qilib, tarixiy shartnomaga qo'l qo'yildi. (Ya.) Baribir, suv ham, gaz ham o'sha hamma uylarga bitta trassadan boradi. (P.Q.)

5) Aytilayotgan fikrning, odatda, ro'y beruvchi hodisa ekanligini ifodalaydi. Bunga odatda, odat bo'yicha, odatga ko'ra kabilar kiradi: Odat bo'yicha, shovqin solish, atrofidaqilarni bezovta qilish, asabiga tegish man qilinadi.

Kirish konstruksiyalar gap boshida, o'rtasida, oxirida keladi. Bu ularning ma'no va funksiyasiga bog'liq.

Kirish konstruksiyalarning ba'zilar /demak, haqiqatan, darhaqiqat, baxtimizga, to'g'ri kabilar/ ko'proq gap boshida, ba'zilar /shekilli/ gap oxirida, ko'pchiligi, ko'pchiligi esa gap o'rtasida keladi.

Kirish konstruksiyalar gapda ba'zan birdan ortiq kelishi ham mumkin: Shunday qilib, Mahmud, sening fikringcha, xalifaning Xorazmshohga

alohida iltifot qilib qolishi zamirida biror g'araz yo'qmi? – savol berdi Beruniy. ("Abu Ali Ibn Sino qissasi".)

Kiritma konstruksiyalar

Kiritma konstruksiyalar gap mazmuniga yoki uning ayrim bo'laklari ma'nosiga nutq jarayonida kiritilib, gap bilan logik – semantik jihatdan munosabatga kirishadilar.

Kiritma konstruksiyalar intonatsion jihatdan mustaqillikka ega bo'ladilar. Ular biror so'roqqa javob bo'lmaydilar, sintaktik vazifa bajar-maydilar, gap bo'lagi yoki qo'shma gaplarning komponenti bo'lib hisob-lanmaydilar.

Kiritma konstruksiyalar tushunilishi qiyin yoki tushinilmaydigan so'zlar (dialektizm, professionalizm, termin, jargonizm, arxaizm, istorizm kabilar) ma'nosini, ayrim leksik birliklarning talaffuzi va etimologiyasini izohlash, so'zlovchining subyektiv – emotsional munosabatini ifodalash, xabar manbaini ko'rsatish, qo'shimcha ma'lumotlar berish uchun xizmat qiladi: Boshidagi qalampir nusxa qora do'ppisi ham (na chust nuxxaga o'xshaydi, na marg'ilon nuxxaga) yangi. (H.G'.) Engil atletika bo'yicha o'tkazilgan musobaqada Nazira Ermatova (Toshkentdan), Vali Nazarov (Buxorodan), Vera Ivanova (Smarqanddan) g'olib chiqdilar.

Kiritma konstruksiyalar, strukturasi ga ko'ra, uch tipga bo'linadilar: kiritma bo'lak, kiritma birikmalar, kiritma gaplar.

Kiritma bo'lak ayrim so'z shaklida bo'ladi: Go'daklikdan she'r yod ola boshlagan Alisher ajoyib natijaga erishdi. Ellik ming bayt / yuz ming satr / she'rni yod oldi. (I.Sulton).

Kiritma birikmalar so'z birikmasi shaklida bo'ladi: u (safardan qaytgan kishi)... juda mayda odatiy voqealarni ham qoldirmay so'zlar edi. (G'.G').

Kiritma gaplar gap shaklida bo'ladilar: Shu payt dumi kalta chavkar ot mingan qora soqolli keksa bir bek (yuzi ayollarniki singari tuksiz bo'lganidan, jangchilar o'zaro uni ko'sa deb atashardi) Husayinning yoniga yugurib keldi. (L.B.)

Kiritma konstruksiyalar ko'pincha gap ichida, ba'zan gap oxirida keladilar, gap boshida kelmaydilar.

Kiritma konstruksiyalar gapning barchati plari tarkibidakelishi mumkin. Ba'zan bir gap (ko'proq murakkablashgan gaplar) tarkibida bir necha bo'lishi ham mumkin: Mehmonxonaga joylashib, soqol-mo'ylovlarni olib (Ochil sho'x harakat bilan yuzini siladi), keyin agitator sifatida (u ko'kragini kerdi) salobat bilan kirib bordim. (P.Q.).

Gap kishi fikrini shakllantirishda, ifoda qilishda, boshqalarga bildirishda, umumiy fikr almashinuvda asosiy vositadir. Gap faqat muhokamani bildirmasdan, istak, buyruq, so'roq kabi fikrlarni ham ifodalab keladi.

Gaplar ifoda etgan maqsadiga ko'ra bir necha turga bo'linadi; darak, so'roq, undov, buyruq gaplar. Gaplar tuzilishiga ko'ra sodda va qo'shma gap bo'ladi.

Sodda gap. O'z tarkibida birgina predikativ birlikka ega bo'lgan, ma'lum fikr ifodalay oladigan, grammatik va intonasion jihatdan shakllangan sintaktik birlik sodda gapdir. Sodda gaplar bir tarkibli va ikki tarkibli bo'ladi. Faqat yo ega, yo kesimdan iborat bo'lsa bir tarkibli gap, ham ega, ham kesimga ega gaplar ikki tarkibli gaplar deb ataladi va ular yig'iq, yoyiq gaplarga bo'linadi. Faqat ega yoki kesimdan iborat bo'lsa, yig'iq gap; ega, kesim va ikkinchi darajali bo'laklardan tashkil topsa, yoyiq gap deyiladi.

Qo'shma gap. Ikki yoki undan ortiq predikativ birlikning intonatsiya va mazmun jihatidan bir butunlik hosil etishi bilan yuzaga keluvchi gap qo'shma gap deyiladi. Qo'shma gaplar bog'langan va ergashgan bo'lishi mumkin. Bog'langan qo'shma gaplardagi sodda gaplar teng bog'lovchilar yordamida bog'lanadi. Gaplar teng aloqador bo'ladi. Qo'shma gap tarkibida sodda gaplar to'la mustaqillikni saqlamaydi.

Ergashgan qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapni izohlab keladi. Ular bir-biriga ergash bog'lanmalar, yordamchi so'zlar bilan bog'lanadi. Ergashgan qo'shma gaplar bosh gapdan va ergash gapdan iborat bo'ladi. Ergash gap bosh gapni butunicha yoki biror bo'lagini izohlab keladi.

GAP SINTAKSISI

Tilning hamma qatlamlari o'zi o'rganadigan narsalarni umumlashtirish va mavhumlashtirish xususiyatiga ega. Fonetika o'xshash nutq tovushlarini umumlashtirsa, leksikologiya atrof muhitdagi o'xshash narsa va hodisalarni so'zlar orqali umumlashtiradi. Grammatikaning morfologiya qismi so'zlarining ma'no xususiyatlari va morfologik belgilariga ko'ra ularni turkumlarga (ot, sifat, son va shu kabilarga) birlashtiradi. Sintaksis esa yuqoridagi mavhum umumlashmalar o'rtasidagi mazkur tilning tarixiy taraqqiyoti jarayonida vujudga kelgan munosabatlarni belgilaydi, ya'ni ayrim olingan muayyan so'zlar orasidagi o'ziga xos, xususiy munosabatlarni emas, balki turkumlar orasidagi munosabatlar tilni bu yarusining ish mavzusi hisoblanadi.

Til elementlari orasidagi mavjud munosabat pirovard natijada tilning asosiy vazifasi bo'lmish aloqa vazifasiga xizmat qiladi: odamlar orasidagi fikr almashish quroli vazifasini bekami-ko'st bajarishga imkon beradi. Til o'zining bu vazifasini gaplar orqali amalga oshiradi. Demak, gap tilning asosiy birikmalaridan bo'lib, odamlar orasidagi muloqotda muhim rol o'ynaydi.

SOTSIOLINGVISTIKA

Til inson hayotida nihoyatda muhim rol o'ynaydigan hodisadir. Kishi-ning butun hayoti til bilan bog'langan bo'lib, til yordamida kishilar o'zaro fikr almashish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shu bilan birga, inson tili nihoyat darajada murakkab, bir – biriga qarama - qarshi bo'lgan sifatlarni o'zida mujassamlashtirgan hodisadir. Til kishilik jamiyatida uzoq davom etgan tarixiy taraqqiyot jarayonida yaratilgan barcha madaniy va ilmiy boyliklarni saqlaydigan va avloddan – avlodga yetkazib beradigan asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Tilning tabiati, mohiyati, kishilik jamiyatida bajaradigan vazifasi, strukturasi, til mexanizmining ishlash prinsiplari kabi muhim masalalar ilmiy o'rganishni talab qiladi.

Tilshunoslik fanining tarixida tilning tabiati, ijtimoiy mohiyati kabi eng muhim masalalarni o'rganishda turli nazariyalar va oqimlar mavjud bo'lgan. Jumladan, mashhur nemis olimi Avgust Shleyxer nomi bilan bog'liq bo'lgan “Naturalistik oqim” tilni tirik organizm deb tushungan. U o'zining “Darvin nazariyasi va tilshunoslik” nomli asarida Darvinning jonivor va o'simliklarning turlari haqidagi ta'limotini tilga ham tatbiq qilinishi kerak deb da'vo qilgan. Uning fikricha, tilning paydo bo'lishi, rivojlanishi va evolyusiyasi tabiat qonunlariga bo'ysungan holda ro'y beradi: til tirik organizm kabi paydo bo'ladi, rivojlanadi va o'ladi. Ammo keyinchalik fan taraqqiyoti tilning tabiati va mohiyati haqidagi Avgust Shleyxer nazariyasining noto'g'ri ekanligini isbotladi.

Demak, til tabiiy va biologik hodisa emas, tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi tabiat qonunlariga bo'ysunmaydi. Aksincha, til kishilarning mehnat faoliyati jarayonida aloqa qilish, fikr almashishga bo'lgan ehtiyojlarini qondiruvchi vosita sifatida paydo bo'lgan.

Tilning asosiy va muhim xususiyati shundan iboratki, til kishilik jamiyati tomonidan yaratilgan bo'lib, eng muhim aloqa vositasi sifatida xizmat qiladigan ijtimoiy hodisadir.

Tilning ijtimoiy tabiati uning ayrim shaxsda emas, balki jamiyatda mavjudligini taqozo etadi. Til jamiyat tomonidan yaratilgan bo'lib, uning taqdiri ham jamiyat taqdiri bilan chambarchas bog'liqdir.

Til nasldan – naslga, avlodga o'tadigan irsiy hodisa emas, aksincha, til jamiyat taraqqiyotining mahsulidir. Bolaning qaysi tilda so'zlay boshlashi uni o'rab turgan til muhitiga bog'liq. Misol uchun, ingliz bolasi go'dakligidan xitoyliklar orasida tarbiyalansa, u faqat xitoycha so'zlab, o'z ona tilini bilmasligi mumkin. Ammo bolaning biologik belgilari: yuz tuzilishi, sochining rangi va hokazolar o'zgarmagan holda saqlanib qoladi.

Tilning boshqa ijtimoiy hodisalardan ajralib turadigan eng asosiy xususiyatlari shundan iboratki, til jamiyat faoliyatining barcha sohalariga xizmat qiladi. U kishilik jamiyatining tarixiy taraqqiyoti jarayonida yaratilgan konkret – tarixiy norma sifatida jamiyat aʼzolarining hammasiga teng xizmat qiladigan asosiy vositadir. Shuning uchun ham til sinfiy xarakterga ega emas. Soʻzlovchi insoniyat tomonidan yaratilgan til normalaridan foydalana-nadi va ushbu tilning qonun-qoidalariga rioya qiladi. Shu bilan bir qatorda, har bir soʻzlovchi, ayniqsa, adiblar, olimlar oʻzlarining nutq faoliyati ja-rayonida tilning rivoji uchun oʻz hissalarini qoʻshadilar. Shunday qilib, til kishilik jamiyati tomonidan yaratilgan, unga xizmat qiladigan va har doim rivojlanib turadigan oʻziga xos ijtimoiy hodisadir.

Zamonaviy tilshunoslikda bu atama ikki maʼnoda ishlatiladi:

1. Til va jamiyat oʻrtasidagi oʻzaro munosabat, yaʼni jamiyat hayoti va rivojlanishida tilning roli va, aksincha, tilning rivojlanishida jamiyatning ahamiyati.

2. Tilda millatning ijtimoiy guruhlanishi munosabati bilan boʻladigan farqlar.

Bu masalalar tilshunoslik tarixida bir qadar oʻz aksini topgan. Lekin asrimizning oltmishinchi va yetmishinchi yillariga kelib tilshunoslik fanining bu yoʻnalishi jadal rivojlana boshladi. Sotsiolingvistika faqat tilshunoslik va jamiyatshunoslik fanlari orasidagi munosabatlarni emas, balki falsafa, ijtimoiy psixologiya va etnografiyaga oid masalalarni ham qamrab oladi. Tilshu-noslik fanidagi bu yoʻnalishga qiziqishning oshishi quyidagi sabablarga bogʻliq:

1. Jamiyatning ilmiy asoslangan til siyosati prinsiplariga boʻlgan ehtiyoj;

2. Struktural tilshunoslikning faqat tilning ichki tuzilishini oʻrganishga boʻlgan qiziqish.

Maʼlumki, jamiyatda til siyosati masalasi borgan sari keskinlashmoqda. Mustamlaka boʻlgan koʻplab Osiyo va Afrika mamlakatlarida til muammosi shu vaqtgacha hal etilmagan. Bu mamlakatlarda umummilliy davlat tili vazifasini hozircha mustamlakachilarning tili bajarmoqda. Masalan, Filippinda, Hindistonda milliy tillardan birini davlat tiliga aylantirish borasida koʻrilayotgan choralarga qaramay, ingliz tili hali oʻz mavqeini saqlab kelmoqda.

Birorta milliy tilni davlat tiliga aylantirishda qator muammolarni hal etilishi lozim. Birinchidan, bu til oʻz mavqeji bilan shu davlatda yashovchi boshqa millatlarga manzur boʻlishi kerak. Buning maʼnosi shuki, mazkur til boshqa tillarga nisbatan koʻproq hududga tarqalgan boʻlishi, bu tilda koʻpchilik gapirishi, leksik jihatdan boshqalariga nisbatan namuna boʻlishi kerak. Ikkinchidan, bu tilni targʻib qilish uchun oʻqish-oʻqitish ishlarini

yo'lga qo'yish, shuningdek, bu maqsadda ommaviy axborot vositalaridan kengroq foydalanish lozim. Uchinchidan, umummilliy tilga o'tish bu bir necha yillarni o'z ichiga oladi. Bu davrda fan va texnika yangiliklarini yangi umummillat tili orqali yetkazish mushkul, bu vazifani faqat g'arbiy tillar bajaradi, degan fikr endigina mustaqillikka erishgan mamlakatlarda chuqur o'rnashib olgan. Shu sababli g'arbiy tillardan qutulish qo'shimcha qiyinchiliklar tug'diradi. Bulardan tashqari sotsiologvistikaning tez rivojlanib ketishiga strukturalizm oqimining salbiy tomonlari ham ta'sir etadi.

XX asrning o'ttizinchi yillarida maydonga kelgan strukturalizm tilni asosan bir tomonlama o'rganishni, tilning tuzilishi va uni tashkil etuvchi birliklar orasidagi munosabatlarni o'rganishni tilga oid boshqa masalalardan ustun qilib qo'ydi. Natijada, til birliklariga xos bo'lgan shakl va ma'no birligini rad etib, faqat shaklni o'rganishga zo'r berildi. Ko'p o'tmay bu oqim inqirozga uchrab, qo'yilgan maqsadlarni uzil-kesil hal qila olmadi. Tilning yashashi va rivojlanishi bu tilda gaplashuvchi jamiyat bilan uzviy bog'liq ekani ravshan bo'lib qoldi.

Shular va shunga o'xshash yana bir qancha boshqa masalalar tilshunoslik fanining asosiy masalalaridan bo'lmish til va jamiyat masalasini yana kun tartibiga qo'ydi.

TILLARNING TASNIFI

YUNESKONing axborotiga ko'ra, hozirgi kunda dunyoda 5600 dan ortiq til mavjud. Bu tillarning rivojlanish darajasi va jamiyatda tutgan o'rnini, ularda gaplashuvchilarning soni turlichadir. 100—200 kishidan tashkil topgan qabilaning tili ham, yuz millionli xalq gapiradigan til ham alohida til hisoblanadi. Mavhum tafakkur sohibi bo'lgan odam turli tillarni eshitganda yoki o'rganiganda ularda asosan ikki jihatdan: moddiy o'xshashlik (net, not, nicht, nest yoki birodar, brother, Bruder, brat) va so'zlarning grammatik tuzilishi, negiz yasalishi, gapda so'zlarning bir-biri bilan bog'lanish usulidagi o'xshashlik borligini albatta sezadi. Bu masalalar bilan jiddiy shug'ullanish XIX asrdan boshlandi. Tillarni turlarga ajratish to'qrisida gap borganda genetik (geneologik), morfologik va struktural tasniflashga aqamiyat beriladi. Ba'zan tillarni turlarga ajratish tillar tipologiyasi deb ham yuritiladi. Tilshunoslik fanida bu eng katta muammolardan biri hisoblanadi. Uni hal qilishga chet el olimlari qatori, o'zbek tilshunoslari ham o'z hissalarini qo'shmoqdalar.

Ma'lumki, har qanday tipologiyaqiyoslashni taqozo qiladi. J.Bo'ronovning fikricha, til sistemalarini qiyosiy o'rganishda umumiy-tipologik hamda

tarixiy-qiyosiy metodlar mavjud. Umumiy-tipologik metod lingvistik tipologiyani yaratishga xizmat qiladi. Lingvistik tipologiya o'z navbatida struktural tipologiya universalisasi, tillarning tipologik (morfologik) tasnifi maxsus tipologik nazariya va etalon tilni aniqlashni qamrab oladi. Umumiy-tipologik metod «turli tillar sistemalarini umumlashtirib, qiyoslab o'rganuvchi metod» dir. Hozirgi zamon lingvistik tipologiyafanining asosi bo'lgan struktural tipologiya, tilning struktural lingvistika metodlariga asoslanib, turli tillarning struktural belgilarini sistemaga soladi va inventarlashtiradi. Struktural tipologiya aniq metodlar asosida til qatlamining differensial belgilarini, tipologik xususiyatlarini aniqlaydi va ularning tipologik tasnifini tuzadi. Struktural tipologiyatildagi har bir strukturani umumiy lingvistik ishtirokchi tarzida o'rganadi. Til universalialari barcha tillarga xos til xususiyatlaridir. Hamma tillarning vazifalari bir xil bo'lganligi uchun tillarda qandaydir o'xshashlik bo'lishi tabiiydir. Tillar strukturasi dagi ana shu o'xshashlik hodisasi tildagi umumiy o'xshashlik yoki universallik deyiladi.

Til universalialari barcha tillar sistemalariga xos umumiy lingvistik kategoriyadir. Til universalialari yoki universalizm tildagi umumiy kategoriyalarni o'rganadi va deskriptiv hamda boshqa metodlarni tilning umumiy qonunlari bilan tipologik umumiylikni aniqlashda qo'llaniladi. Universalizm til qonunlarining umumlashtirishi demakdir.

Strukturalizm deduktiv metod vositasida ish ko'rsa, universalizm induktiv metod asosida ish ko'radi, ya'ni ma'lum umumiylikni barcha tillar sistemalariga tadbiq etadi. Masalan:

- agar til faqat suffiksli bo'lsa, postlelog albatta bo'ladi;
- agar til faqat prefiksli bo'lsa, predlog ham bo'ladi;
- agar tilda rod kategoriyasi bo'lsa, son kategoriyasi ham bo'ladi;
- agar tilda rod kategoriyasi otlarga xos bo'lsa, olmoshlarda yam rod kategoriyasi bo'ladi.

Morfologik tipologiya «tillarning grammatik qurilishiga qarab taksonomik guruhlarga bo'lish bilan shug'ullanadi». Bu tipologiya ustida quyiroqda batafsil to'xtalib o'tamiz.

Maxsus tipologik nazariya. «Tillar sistemalarini tipologik tatbiq qilish usullari va maxsus qoida va metodlarini yaratish maxsus tipologik nazariyaning asosiy vazifasi sanaladi. Maxsus tipologik nazariyani yaratishda dunyo tillari sistemasi struktural tipologiyaning obykti hisoblanadi. U aniq bir til sistemasini alohida o'rganuvchi deskriptiv metod va bir guruh qardosh tillar sistemasini o'rganuvchi genetik metoddan foydalanib, umumiy tipologik metodlarni yaratadi.

Ti pologik nazariya barcha tillar sistemalaridagi universallikni aniqlashga qodir bo'lishi kerak. Ti pologik nazariya universalialarni bayon etish usullarini ifodalaydi, ti pologiya uchun maxsus atamalar tanlaydi.

Metatil (etalon til). «Ti pologiyaning asosiy vazifalaridan biri turli tillar sistemalarini tasniflash uchun mezon vazifasini o'tovchi ma'lum sistema yaratishdir. Bunday sistema metatil yoki etalon til deyiladi. Etalon til umumiy universal til bo'lib, hamma aniq tillar uning invarianti hisoblanadi. Deduktiv usulda aniqlangan tayyor vositachini etalon tilga solishtirish natijasida boshqa tillarning sistemasi aniqlanadi. Etalon til sifatida aniq til yoki sistema ham olinishi mumkin. Etalon tilning asosiy vazifasi tillar sistemasini ifodalashda o'ltov birligi vazifasini o'tashdan iborat. Ko'rilayotgan nazariyada qayd qilinishicha, etalon til vazifasini umumiy sun'iy til qoidalaridan tashkil topgan ramziy til sistemasi yaxshi ishlangan konkret til, ma'lum fonologik, morfologik, sintaktik, modellar va boshqa sistemalar bajarishi mumkin.

Morf va morfemalarni bo'g'inlar bilan aralastirmaslik lozim. Birinchidan, morf va morfemalarni tilning morfologik yarusi o'rganadi. Ikkinchidan, morf va morfemalar hamma vaqt bo'g'inlarga to'g'ri kelavermaydi va hamma bo'g'inlar ham morf va morfemalarga mos bo'lavermaydi. Masalan, o'zbek tilidagi *ko'cha* so'zi ikki bo'g'indan, lekin bir morfemadan tashkil topgan, *otam* so'zi esa, ikki bo'g'in va ikkita morfemadan tashkil topgan bo'lsa ham, ularning chegarasi bir-biriga to'g'ri kelmaydi. Fonetik jihatdan bo'g'inlarga bo'ladigan bo'lsak, unda bu so'z: *o-tam*, morfologik jihatdan eng kichik ma'no anglatuvchi bo'laklarga bo'lsak, *ota-m* tarzida ajratiladi. Ba'zi hollarda morflar tasodifan bo'g'inga mos kelib qolishi mumkin. Masalan: *darsliklar*, *ishchilar* va hokazo.

Tabiiy yoki ijtimoiy hodisalarning eng asosiy, eng muhim belgilarini nazarda tutgan holda dunyodagi narsalarning guruhlariga ajratilishi tasnif deyiladi.

Dunyodagi barcha tillar ham eng asosiy eng muhim belgilari nazarda tutilgan holda bir necha guruhlariga bo'linib tasnif qilinadi. Yer yuzida taxminan ikki yarim mingdan ortiqroq til bor. Bu tillarning shevalari ham hisobga olinganda ularning soni besh mingdan oshadi. Yer yuzidagi ana shu tillarning eng asosiy, eng muhim belgilarini nazarda tutib, ularni tasniflash masalasi nihoyatda murakkab va muhimdir. Tilshunoslik fanida tillarni tasniflashda bir-biriga o'xshagan ikki xil usul mavjud:

- a) genealogik usul;
- b) morfologik usul.

TILLARNING GENEALOGIK TASNIFI

Tillarning bir manbadan kelib chiqishini, qaysi tillar bir-biri bilan qardosh ekanligini, shu bilan birga soʻzlarni, qoʻshimchalarni va boshqa grammatik xususiyatlarni nazarda tutib, tillarni ayrim guruhlariga ajratadi. Genealogik tasnifda guruhlariga ajratilgan tillarning kelib chiqishi, soʻzlarning paydo boʻlishi va manbai ularning maʼno jihatdan yaqinligi, shu bilan birga, ulardagi tovushlar va affikslar oʻxshashligi hisobga olinadi.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida qardosh tillardagi soʻzlarning maʼnolari va grammatik xususiyatlarining oʻzgarishi hamda tovush oʻzgarishlari nazarda tutiladi. Shuning uchun genealogik tasnifda tillar tarixini taqqoslab oʻrganish usuli (qiyosiy-tarixiy usul) asosiy oʻrinda turadi.

Grammatik tuzilishlari va boshqa xususiyati jihatdan bir-biriga yaqin boʻlgan tillar guruhi til oilasi deyiladi. Oʻzbek, uygʻur, qozoq, qirgʻiz, tatar va boshqa tillar turkiy tillar oilasiga kiradi. Bu qardosh tillardagi oʻxshashlik, yaqinlik ularning soʻz boyligi, grammatik qurilishi va nutq tovushlarida ifodalanadi. Shuni ham aytib oʻtish kerakki, oʻzaro qardosh boʻlmagan baʼzi tillarning soʻz boyligidagi muayyan soʻzlarda maʼno jihatdan oʻxshashlik hodisalari uchrashi mumkin. Bunday hodisa bir tilga qardosh boʻlmagan boshqa bir tildan kirgan soʻzlarda uchraydi. Masalan: oʻzbek tiliga arab tilidan: *oila, maktab, lugʻat, kitob*, singari; rus tilidan: *samovar, mashina, stol, stul, choynak* kabi anchagina soʻzlar oʻzlashgan. Lekin bunday soʻzlar tillarning arab tili yoki rus tili bilan qardosh til ekanligiga asos boʻlolmaydi, chunki birinchidan, bunday tillarning qardosh ekanligini isbot qilish uchun faqat soʻzning oʻzi asos boʻla olmaydi. Ikkinchidan, har bir tilning soʻz boyligida boshqa tildan kirgan soʻzlar ozchilikni tashkil etadi va ularning grammatik xususiyatlari butunlay boshqacha boʻladi. Uchinchidan, tarixiy taraqqiyot jarayonida turli munosabatlar tufayli boshqa tillardan kirib qolgan bunday tasodifiy soʻzlar tillarning tarixini solishtirib, taqqoslab oʻrganishda material boʻla olmaydi, chunki bunday tillarning tuzilishi bir-biriga toʻgʻri kelmaydi. Tillarning qardosh munosabatlarni aniqlashda ularning bir oʻzak tildan alohida bir til boʻlib chiqishida shu tilning tarixiy taraqqiyotini oʻrganish muhim ahamiyatga molikdir. Qardosh tillarni taqqoslab oʻrganishda, dastavval, har qaysi qardosh tillarda oʻxshash boʻlgan bir materialning tarixiy taraqqiyot natijasida oʻzgarib ketgan tomonlarini taqqoslab tekshirishning ahamiyati juda katta. Tillarni taqqoslab tekshirish, oʻrganish

natijasida bu tillarning soʻz maʼnolari, grammatik xususiyatlari va nutq tovushlarining bir-biriga muvofiq kelishi orqali qardosh tillarning yaqinligi, oʻxshashligi aniqlanadi. Qardosh oʻzbek, uygʻur, qirgʻiz, ozarbayjon va qozoq tillaridagi bir necha soʻzlarni qiyos qilib koʻrilsa, bu soʻzlar shaklan u qadar oʻxshamasa ham maʼno jihatdan bir oʻzak tildan (bir manbadan) ekanligini aniq koʻrish mumkin. Masalan, oʻzbek tilida *temir*, uygʻur tilida *tomur*, qozoq tilida *temer*, ozarbayjon tilida *demir*, qirgʻiz tilida *temir*. Shu xildagi qardosh tilning grammatik tuzilishida ham ularning yaqinligi koʻrinib turadi. Masalan, turkiy tillardagi koʻplik qoʻshimchasi —lar bilan sifat yasovchi —li (lik) suffikslarini solishtirib koʻraylik. Oʻzbek tilida: *koʻchalar*, uygʻur tilida *kochilar*, qozoq tilida *kocholor*. Bu misollar shuni koʻrsatadiki, qardosh tillarda soʻz oʻzaklari grammatik vositalar jihatidan farq qilsa ham ularning manbai bir boʻlib, ular bir oʻzak tildan kelib chiqqan. Shuni aytib oʻtish kerakki, tillarning qardoshligini faqat qon-qarindoshlik munosabatlariga bogʻlash, yaʼni qardosh tillar hamma vaqt bir urugʻdan, bir qabiladan paydo boʻladi, deb tushunish xatodir.

Qardosh tillar jamiyatning tarixiy taraqqiyot jarayonida yo differensiya yoki integratsiya yoʻli bilan paydo boʻladigan tarixiy hodisadir. Shuning uchun tillarning qarindoshligini biologik hodisa deb qarash xatodir.

Tillarning genealogik tasnifi qardosh tillarning bir tildan, bir manbadan tarqalganligiga asoslangan. Dunyodagi tillarning taraqqiyot tarixi shuni koʻrsatadiki, qabila, elat, irq, hudud chegarasi bilan til chegarasi oʻzaro toʻgʻri kelmaydi. Masalan, Amerika Qoʻshma Shtatlarida turli irqdagi xalqlar: ingliz, fransuz (oq irq), xitoy (sariq irq), negr (qora irq) va boshqalar yashaydi. Biroq Amerika Qoʻshma Shtatlarida yashovchi bu xalqlarning hammasi asosan bir tilda — ingliz tilida aloqa qilishadi. Hindistonda 70 dan ortiq tilda, Xitoyda 30 dan ortiq tilda soʻzlashadilar. Oʻrta Osiyoda oʻzbek, tojik, qirgʻiz, rus, arab, fors va boshqa tillarda soʻzlovchi xalqlar yashaydi. Tilning boyligi irqning oq yoki sariq ekanligiga bogʻliq emas. Shunday qilib, genealogik tasnif qardosh tillarning tarixiy taraqqiyot jarayonida bir oʻzak tildan tarqalganligini va ularning oʻzaro munosabatini, soʻz maʼnolarini va grammatik shakllarini, nutq tovushlarining bir-biriga yaqinligini, oʻxshashligini nazarda tutib tillarni guruhlariga ajratadi.

Hozirgi vaqtda oʻtmis tarixi oʻrganilib, bir-biri bilan qardosh ekanligi aniqlangan tillar oilasi quyidagilardan iborat:

I. HIND-YEVROPA TILLARI OILASI

1. Hind tillari guruhi

A.A.Reformatskiyning yozishicha, bu guruhga 96 dan ortiq jonli til kiradi:

1) hind(i) va urdu tillari (ayrim manbalarda bu tillar umumiy tarzda «hindistoniy» deb ham atalgan). Hind tili Hindiston davlatining rasmiy davlat tili bo'lib, qadimgi hind yozuvi - devanagarga asoslangan. Urdu tili esa Pokistonning davlat tili va u arab yozuviga asoslangan;

2) bengal;

3) panjob;

4) lahnda (lendi);

5) sindxi;

6) rajastxoniy;

7) gujarat (i);

8) maratxi;

9) singal;

10) nepal(i);

11) bixar(i);

12) oriya (Sharqiy Hindistonda odri, utkali);

13) assam;

14) lo'li;

15) kashmir tili va boshqalar.

O'lik tillar:

1) ved tili - hindlarning qadimgi muqaddas kitobi sanalgan «Ved»ning tili (eramizdan oldingi ikkiminginchi yilning birinchi yarmida paydo bo'lgan);

2) sankritcha - qadimgi hindlarning eramizdan oldingi III asrdan eramizning VII asrigacha amalda bo'lgan «klassik» adabiy tili (sankrit – samskrta. ma'nosi - «qayta ishlangan», «uyg'unlashtirilgan»; uning tersi – prakrta, ma'nosi «normaga solinmagan» so'zlashuv tili). Qadimgi hindlarning sankritchada yozilgan boy adabiy, diniy va dunyoviy boylklari qolgan;

3) paliy - o'rta asrlardagi adabiy va diniy sig'inish tili;

4) prakrit(iy) – yangi hind tillarining paydo bo'lishiga zamin yaratgan O'rta Hindistondagi turli so'zlashuv lahjalari.

2. Eron tillari guruhi¹

(bu guruhga o'ndan ortiq tillar kiradi. Bu til guruhiga kiruvchi tillar ba'zi xususiyatlari bilan hind tillari bilan ancha yaqin)

¹ Ushbu guruhlanishlar A.A. Reformatskiyga ko'ra yoritildi.

- 1) fors tili – yozuvi arab alifbosiga asoslangan;
- 2) dariy tili – (forsiy-qobuliy) – Afg‘onistonning pushtu tili bir qatoridagi adabiy tili;
- 3) pushtu tili – adabiy til, XX asrning 30-yillaridan e‘tiboran Afg‘onistonning davlat tili;
- 4) baluchi tili;
- 5) tojik tili;
- 6) kurd tili;
- 7) osetin tili;
- 8) tat tili;
- 9) talish tili;
- 10) Kaspiybo‘yi (g‘ilon, mozandaron) lahjalari;
- 11) Pomir tillari (shugnan, rushan, bartang kabilar);
- 12) yagnob tili.

O‘lik tillar:

1) qadimgi fors tili – eramizdan oldingi VI – IV asrlarda Axmoniyalar davridagi til;

2) pahlaviy tili – pahlaviy yozuviga asoslangan. «Pahlaviy yozuvi – oromiy yozuvi ko‘rinishlaridan biri asosida III asrda (eramizning) Sosoniylar sulolasi hukmronligi davrida paydo bo‘lgan harf-tovush yozuvi. Pahlaviy alifbosi dastlab 22 harfdan iborat bo‘lgan. Keyinchalik bu alifbo sezilarli o‘zgarishlarga uchragan, xatning kursiv shakli, shuningdek, kitobiy ko‘rinishlari taraqqiy qilgan. Pahlaviy yozuvida faqat undoshlar va cho‘ziq unlilar alohida harflar bilan ifodalangan. Qisqa unlilar, so‘z boshidagi holatni hisobga olmaganda, ifodalanmagan. Yozuv asosan o‘ngdan chappa qarab yozilgan. Faqat nisbatan keyingi yozma yodgorliklarning (VIII asr) ayrimlarida yuqoridan pastga qarab yozilgan holatlar kuzatiladi»¹;

3) parfyan tili – eramizdan oldingi III asrdan eramizning III asriga qadar mavjud bo‘lgan o‘rta fors tillaridan biri bo‘lib, asosan, Kaspiy dengizining janubiy sharqidagi Parfiyonada tarqalgan;

4) so‘g‘d tili – eramizning I asrida Zarafshon vodiysidagi So‘g‘diyona-ning tili, yozuvi so‘g‘d yozuvi deb ataladi. So‘g‘d yozuvi oromiy yozuvi asosida shakllangan harf-tovush yozuvidir. «Bu yozuv qariyb ming yil davomida hozirgi O‘zbekiston va qisman Tojikiston hududida joylashgan So‘g‘diyona davlatida qo‘llangan. So‘g‘d yozuviga oid eng qadimgi yodgorliklar eramizning birinchi asriga oid. Eng keyingilari esa VIII asrlarga oiddir»²;

¹ Mahmudov N. Til va yozuv. – T.: O‘zbekiston, 1987. –B.15.

² Mahmudov N. Yozuv tarixidan qisqacha lug‘at-ma‘lumotnoma. – T.: Fan, 1990. –B.45.

5) xorazm tili – eramizning ikkinchi asriga oid bo‘lib, amudaryoning quyi oqimidagi Xorazm tili;

6) skif tili – eramizdan oldingi birinchi asr va eramizning birinchi asrlarida Qora dengizning shimoliy sohillaridan sharqda Xitoy bilan chegaradosh hududlarda yashagan skiflar tili;

7) baqtriylar tili (kushonlar) – eramizning birinchi asrlarida Amudaryoning yuqori qismida tashkil topgan qadimgi Baqtriya hamda Kushon davlati tili;

8) Saklar tili – qadimgi O‘rta Osiyo hamda Sharqiy Turkistonda muomalada bo‘lgan til, eramizning V – X asrlariga oid bu tilda braxma yozuvida bitilgan matnlar saqlanib qolgan.

3. Slavyan tillari guruhi

Slavyan tillariga kiruvchi tillar uch kichik guruhga bo‘linadi: sharqiy, janubiy, g‘arbiy guruhlar.

A. Sharqiy guruh:

1) rus tili – lahjalari: shimoliy rus va janubiy rus. Rus tilining har ikki lahjasi, asosan, «a» va «o» tovushlarining talaffuz qilinishi bilan farqlanadi. Xususan, shimoliy rus lahjasi «o»lovchi (gapirganda urg‘usiz «o» bilan «a»ni ajratib aniq talaffuz qilish), janubiy rus lahjasi «a»lovchi (talaffuzda «o» tovushi o‘rnida «a» tovushining qo‘llanishi) sifatida farqlanadi. Yozuvi slavyan yozuvi bo‘lib, uning «qachon paydo bo‘lganligi haqida aniq bir fikr hozircha yo‘q. Slavyan alfaviti haqidagi dastlabki ma‘lumotlar IX asrning ikkinchi yarmiga oiddir. Haqiqiy slavyan alfavitining paydo bo‘lishini aka-uka Kirill (asl nomi Konstantin Filosofof) va Mefodiylar nomi bilan bog‘laydilar. Bunda, ayniqsa, Kirillning roli katta bo‘lib, u 863-yilda tartiblashtirilgan ilk slavyan alfavitini ishlab chiqadi. Bizgacha yetib kelgan eng qadimgi slavyan yozuidagi yozma yodgorliklar X asrlardan keyingi davrlarga oid bo‘lib, ular qadimgi slavyan yozuvining ikki ko‘rinishida, ya‘ni *kirillitsa* (Kirillning nomi bilan bog‘liq atama) va *glagolitsa* (eski slavyan tilidagi *glagol* «so‘z» so‘zidan olingan)da bitilgan. Harflarning shakliga ko‘ra glagolitsa va kirillitsa bir-biridan keskin farq qilgan. Kirillitsadagi harflarning shakli sodda, aniq va yozish uchun qulay bo‘lgan. Glagolitsadagi harflarning shakli aksincha, behad murakkab va jimjimador bo‘lib, allaqanday, jingalak, halqasimon va shu kabi qiyin shakllarni eslatgan»¹. Shu bois, kirillitsa taxminan XII asrlardayoq glagolitsani siqib chiqardi;

¹ Mahmudov N. Yozuv tarixidan qisqacha lug‘at-ma‘lumotnoma. – T.: Fan, 1990. – B.41-42.

2) ukrain tili – 1917-yilga qadar *malorusskiy* (*kichik rus*) yoki *malo-rossiyskiy* (*kichik Rusiya*) nomi bilan atalgan, uchta asosiy lahjasi mavjud: shimoliy, janubiy-sharqiy, janubiy-gʻarbiy; adabiy til sifatida XIV asrdan eʼtiboran shakllana boshlagan. Hozirgi ukrain adabiy tilining shakllanishi XVIII asr oxirlariga borib taqaladi. Uning asosi Podnepr lahjasidan olingan; yozuviga kirillitsa asos qilib olingan;

3) belorus tili – yozuvi XIV asrdan eʼtiboran kirillitsaga asoslangan boʻlib, shimoliy-sharqiy hamda janubiy-gʻarbiy lahjalardan iboratdir. Belorus adabiy tili oʻrta belorus shevasiga asoslangan.

B. Janubiy guruh:

1) bolgar tili – slavyan lahjalari bilan kama bulgarlari tilining oʻzaro aloqasi natijasida paydo boʻlgan, yozuvi kirillitsaga asoslangan, eng qadimgi yozma yodgorliklari X asrga oiddir;

2) makedon tili;

3) serb-xorvat tili – serblarda yozuv kirillitsaga, xorvatlarda esa lotin yozuviga asoslangan, eng qadimgi yozma yodgorliklari XI asrga oiddir;

4) sloven tili – yozuvi lotin alifbosiga asoslangan boʻlib, qadimgi yozma yodgorliklari X - XI asrlarga oiddir.

Oʻlik tillar:

1) eski slavyan (yoki qadimgi cherkov-slavyan) tili - oʻrta asrlarda slavyanlarning umumiy adabiy tili.

C. Gʻarbiy guruh:

1) chex tili – yozuvi lotin alifbosiga asoslangan, qadimgi yozma yodgorliklari XIII asrga oiddir;

2) slovak tili - yozuvi lotin alifbosiga asoslangan;

3) polyak tili - yozuvi lotin alifbosiga asoslangan, qadimgi yozma yodgorliklari XIV asrga oiddir;

4) kashub tili – mustaqil tilligini yoʻqotgan, polyak tilining lahjasi sifatida saqlanib qolgan;

5) lujitsa tili – Germaniyaning Drezden va Kotbus okruklari atrofida tarqalgan, uning ikki varianti mavjud: yuqori yoki sharqiy lujitsa va quyi yoki gʻarbiy lujitsa, yozuvi lotin alifbosiga asoslangan.

Oʻlik tillar:

1) polab tili – Germaniyadagi Elba daryosi sohillari boʻylab yoyilgan, u XVIII asrga qadar yashagan;

2) pomor tili – Boltiq dengizining janubiy sohilidagi Pomore atroflarida muoamalarda boʻlgan va oʻrta asrlarda isteʼmoldan qolgan.

4. Boltiq tillari guruhi

1) litva tili – yozuvi lotin alifbosiga asoslangan, bu tilga oid yozma yodgorliklar XIV asrdan boshlanadi;

2) latish tili - yozuvi lotin alifbosiga asoslangan, bu tilga oid yozma yodgorliklar XIV asrdan boshlanadi;

3) latgal tili – Latviyaning sharqiy hududlarida muomalada bo‘lib, ba’zi manbalarda bu tilga latish tilining lahjasi sifatida qaraladi¹.

O‘lik tillar:

1) pruss tili – o‘tmishda Sharqiy Prussiya hududlarida XVII asrga qadar muomalada bo‘lgan;

2) yatvaj, kursh kabi tillar – Litva va Latviya hududlarida XVII - XVIII asrlarga qadar iste’molda bo‘lib kelgan.

5. German tillari guruhi

Bu guruhga kiruvchi tillar ham shimoliy german, g‘arbiy german, sharqiy german tillari kabi kichik guruhlarga ajraladi.

A. Shimoliy german (skandinaviya) tillari guruhi:

1) daniya tili - yozuvi lotin alifbosiga asoslangan, XIX asr oxiriga qadar Norvegiya uchun ham adabiy til sifatida xizmat qildi;

2) shved tili - yozuvi lotin alifbosiga asoslangan;

3) norveg tili - yozuvi lotin alifbosiga asoslangan, XIX asr oxiriga qadar norveglar uchun daniya tili adabiy til sifatida muomaladi bo‘lib kelgan. Bugungi Norvegiyada adabiy tilning ikki shakli mavjud: *riksmol* – kitobiy til bo‘lib, daniya tiliga ancha yaqin, va *lansmol* – norveg lahjalariga ancha yaqin;

4) island tili - yozuvi lotin alifbosiga asoslangan, yozma yodgorliklari XIII asrdan boshlangan;

5) faryor tili – faryorlarga tegishli til, Faryor orolida yashovchilar uchun ham taalluqli.

B. G‘arbiy german tillari guruhi

1) ingliz tili – XVI asrda London shevasi asosida shakllangan ingliz adabiy tili; V – XI asrlarda qadimgi ingliz (yoki anlosakson) tili, XI – XVI asrlar o‘rta ingliz tili, XVI asrdan yangi ingliz tili; yozuvi lotin alif-

---

¹ Реформатский А.А. Введение в языковедение. –М.: Аспект пресс, 2003. – С.416.

bosiga asoslangan; yozma yodgorliklari VII asrdan boshlangan; xalqaro ahamiyatdagi til;

2) niderland yoki golland tili – Niderlandiya Qirolligining rasmiy tili, Belgiya Qirolligining rasmiy tillaridan biri (fransuz tili bilan birga); yozuvi lotin alifbosiga asoslangan; bu til oʻrta asrlarda salik franklari qabilaviy lahjalarining friz va sakson qabilaviy lahjalari bilan oʻzaro taʼsirlashuvi jarayonida shakllangan. Oʻtmishida 3 rivojlanish bosqichini oʻtgan: qadimgi niderland tili (IX – XI asrlar), oʻrta niderland tili (XII – XV asrlar), yangi niderland tili (XVI asrdan boshlab); bu davr hozirgi niderland tiliga oʻtish bosqichidir. 1650-yildan shimoliy niderland tili «golland tili» deb atalgan. XIX asrda Niderlandiya Qirolligi vujudga kelgach, «niderland tili» termini barqarorlashadi; Janubiy Afrika Respublikasida yashovchi burlar ham niderland tilining turli koʻrinishlarida gaplashadi. Aslida burlar Goddandiyadan koʻchib borishgan;

3) friz tili – Niderlandiya va Germaniyada yashovchi friz xalqining tili (1992-yildagi maʼlumotga koʻra frizlar 410 ming kishidan iborat);

4) nemis tili – ikki lahjasi mavjud: quyi nemis (shimoliy, Niederdeutsch yoki Plattdeutsch) hamda yuqori nemis (janubiy, Hochdeutsch); nemis adabiy tili janubiy nemis shevalari asosida shakllangan¹, lekin baʼzi holatlari, xususan, talaffuz meʼyorlari shimoliy nemis shevalariga uygʻunlashgan. Tarixiy taraqqiyoti VIII – XI asrlarda qadimgi yuqori nemis tili, XII – XV asrlarda oʻrta yuqori nemis tili, XVI asrdan eʼtiboran yangi oʻrta nemis tili davrlariga boʻlinadi; yozuvi lotin alifbosiga asoslangan va uning ikki koʻrinishi mavjud: got va antikva; dunyodagi eng yirik tillardan biri. Adabiy nemis tilining Avstriya va Shvetsariyadagi variantlari Germaniyadagi variantidan adabiy tildan turlicha foydalanish va uning lahjalar hamda soʻzlashuv tiliga munosabati nuqtayi nazaridan oʻzaro farqlanadi.

5) idish tili (yoki yidish, yangi yahudiy tili – nemischa *judish*) – turli yuqori nemis shevalarining qadimgi yahudiy va slavyan tillari bilan qorishuvidan tarkib topgan yahudiy soʻzlashuv tili; Sharqiy Yevropa va AQShda keng qoʻllanadi.

C. Sharqiy german tillari guruhi

Oʻlik tillar:

1) Got tili – ikki shevadani iborat. *Vestgot* - oʻrta asrlarda Ispaniya va Shimoliy Italiya hududlarida tashkil topgan gotlar davlatida muomalada

---

¹ Baʼzi manbalarda frank, saks, turing, alemann, bavar singari gʻarbiy german qabilalari shevalari asosida tarkib topgan, deyiladi. Bu haqda qarang: Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi. 6-jild. – T.: OʻzME, 2003. – B. 307.

bo'lgan; yozuvi got alifbosiga asoslangan; bu alifbo turi eramizning IV asrida yepiskop Vulfiloy tomonidan Injil tarjimai uchun yaratilgan. *Ostgot* – qadimda Qora dengiz sohillarida yashagan sharqiy gotlarning tili; bu til XIV asrga qadar Qrimda muomalada bo'lgan; bu tilga oid golland sayyohi Busbek tomonidan tuzilgan unchalik katta bo'lmagan lug'at saqlanib qolgan;

2) burgund, vandal, gepid, gerul tillari – Sharqiy Germaniya hududlarida yashagan qadimgi nemis qabilalari tillari.

6. Roman tillari¹ guruhi

1) fransuz tili - adabiy til sifatida XVI asrda II-de-Fransa shevasi asosida shakllandi; qadimgi yozma yodgorliklari IX asrga oid; tarixiy taraqqiyoti IX – XV asrlarda o'rta fransuz tili davri, XVI asrdan e'tiboran yangi fransuz tili davrlariga bo'linadi; yozuvi lotin alifbosiga asoslangan. Fransuz tili boshqa Yevropa tillariga nisbatan ancha avval xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan;

2) provansal yoki oksitan tili – janubiy-sharqiy Fransiya (Provans)² dagi milliy til; adabiy til sifatida o'rta asrlarda shakllandi va XIX asr oxirlariga qadar yashadi;

3) italyan tili – asosan toskana lahjasi, qisman Florensiya shevasi negizida tashkil topgan adabiy til; yozuvi lotin alifbosiga asoslangan, tarixan Yevropadagi dastlabki milliy tillardan biri.

4) sardin yoki sard tili – Italiya hududida joylashgan Sardiniya oroli hamda unga yaqin orollarda yashovchi xalq orasida muomala tili, 1,5 mln.dan ortiq kishi shu tilda gaplashadi; eng qadimgi roman tillaridan bo'lib, ko'proq italyan tilining janubiy lahjalariga yaqin turadi, bir nechta lahjalari bor. Fonetik va morfologik jihatlari bilan boshqa roman tillaridan birmuncha farq qiladi. Leksikasida katalan, ispan va italyan tillarining ta'siri seziladi; yozuvi lotin alifbosiga asoslangan, undagi ilk yozma matnlar XI asrga mansub. XI – XIV asrlarda Sardiniyaning rasmiy tili bo'lgan, XX asrda bu til oddiy so'zlashuv tili, matbuot va she'riyat tili sifatida qo'llanadi. Bu tilda badiiy nasr yozilmagan;

5) ispan tili – Ispaniya va Lotin Amerikasidagi 19 mamlakatning rasmiy tili, Filippin va AQShning janubiy-g'arbidaham tarqalgan. Jonli

---

¹ «Roman tillari» so'z birikmasidagi «roman» so'zi qadimgi rimliklarning qadimda «Roma» deb atalishidan kelib chiqqan, hozirda italyanlar.

² Fransiyaning janubiy-sharqida joylashgan tarixiy viloyat, hozirda rivojlangan sanoat mintaqasi. Aholisi 4,3 mln. kishi, hududi 31,3 ming km/kv, asosiy shaharlari: Eks-an-Provans va Marsel. Provans Fransiya 1481-yilda qo'shib olingan.

lotin tili asosida shakllangan, ko'p shevali, lug'ati tarkibida arab tilidan o'zlashgan so'zlar talaygina; ispan adabiy tiliga kastil dialekti asos qilib olingan. Ispan tili XV asrgacha «kastil tili» deb ham atalgan; yozuvi lotin alifbosiga asoslangan;

6) galitsiyaliklar tili – Ispaniyaning shimoliy-g'arbiy qismidagi Galisiya muxtor viloyatida yashovchi galitsiyaliklar tili (aholisi 3,5 mln. kishidan iborat). Shuningdek, galitsiyaliklar Amerika qit'asining ko'pgina mamlakatlariida, xususan, Argentina, Braziliya kabi davlatlarida ham yashaydi. Yozuvi lotin alifbosiga asoslangan, ispan tili bilan bir qatordagi rasmiy til;

7) katalon tili - Ispaniyaning Kataloniya, Valensiya muxtor viloyatlarida, Balear orollarida, Fransiyaning Russilon tarixiy viloyatida, Sharqiy Tereney departamentida, shuningdek, Andorra davlati hamda Sardiniya oroli (Italiya)ning Algero shahrida tarqalgan. Ispaniya (ispan tili bilan bir qatorda), Andorra davlatlarining (ispan va fransuz tillari bilan bir qatorda) rasmiy tili; Sharqiy (barselon, balear, russimon, alger) va g'arbiy (leridan, valensi) shevalariga bo'linadi; yozuvi lotin alifbosiga asoslangan;

8) portugal tili -- dunyoning ko'pgina mintaqalari (Portugaliya, Braziliya, Afrika, Hindiston)ga tarqalgan keng muomaladagi til. Ayni zamonada, Portugaliya, Braziliya, Angola, Mozambik, Gvineya-Bisau, Kabo-Verde, San-Tome va Prinsipi respublikalarining rasmiy tili. Bu til XII – XIV asrlarda janubiy va shimoliy portugal-galisiy shevalarining aralashuvi natijasida shakllangan;

9) rumin tili - Ruminiya Respublikasining rasmiy tili, dastlabki vaqtlarda kirill alifbosidan foydalanilgan, 1860-yilda lotin alifbosiga o'tildi. Dastlabki yozma yodgorliklari XVI asr boshlariga taalluqli, adabiy til sifatida shakllanishi XVII asrdan boshlangan, badiiy adabiyot XVIII asr oxirlarida paydo bo'lgan;

10) moldavan tili – rumin tiliga yaqin bo'lgan til. Asosan, Moldaviya Respublikasida va unga qo'shni bo'lgan davlatlarda tarqalgan. Adabiy til sifatida XVI asrdan e'tiboran shakllana boshlagan va bu jarayon XIX asrning ikkinchi yarmigacha davom etgan: yozuvi XIX asrgacha slavyan alifbosi (kirillitsa), XIX asrdan rus alifbosi asosida (1932-39-yillarda lotin grafikasi) bo'lgan; 1989-yilda lotin alifbosiga o'tish haqida qaror qabul qilingan;

11) makedon-rumin (aromun) tili – rumin tilining aromun lahjasi; makedoniyalik rumin (aromun)lar tili. Aromunlar Yugoslaviya, Albaniya, Gretsiya, Bolgariya, Ruminiya kabi davlatlarda yashovchi xalq;

12) retoroman tili – 1938-yildan e'tiboran Shvetsariyaning to'rtta davlat tilidan biri;

13) kreol tili - roman tillarining mahalliy tillar (gaityan, mavrik, seyshel, senegal, papyamento) bilan aralashuvi natijasida vujudga kelgan.

O'lik tillar:

1) lotin tili - qadimgi Rimning adabiy va davlat tili; yozma, epik, lirik, drammatik, tarixiy nasr, huquqiy hujjatlar va notiqlik san'atiga oid yodgorliklarga o'ta boy til; qadimgi yozma yodgorliklari eramizdan oldingi IV asrga borib taqaladi; o'rta asr g'rabiy Yevropa adabiy va katolik cherkovi tili; qadimgi grek tili singari xalqaro termonologiya manbasi;

2) osk, umbr, sabel tillari.

7. Kelt tillari guruhi

A. Goydel guruhi

1) irland tili – Irlandiyaning (ingliz tili bilan birga) davlat tili; uch sheva (munster, konnaxt, ulster) va bir qancha lahjalardan iborat; hozirgi yozuvi lotin alifbosiga asoslangan;

2) shotland (gel) tili – XI – XIII asrlarda irland tilidan ajralib chiqqan boshlagan; yozuvi lotin alifbosiga asoslangan.

O'lik tillar:

1) men tili – Irlandiya dengizidagi Men orolida yashovchilar (Buyuk Britaniya tarkibida) tili.

B. Brittlar guruhi

1) breton tili – Fransiyadagi Bretan yarim orolida yashovchi bretonlar (o'tmishda brittlar) tili, yozuvi lotin alifbosiga asoslangan;

2) vall (yoki uel, kimr) tili – Buyuk Britaniya (asosan Uels yarim oroli)da yashovchi xalq tili, yozuvi lotin alifbosiga asoslangan.

O'lik tillar:

1) korn tili – Buyuk Britaniyaning janubiy-g'arbidagi yarim orol aholisi tili, yozuvi lotin alifbosiga asoslangan.

C. Gall tili guruhi

1) gall tili – qadimgi Galliya (Fransiyaning lotin tilidagi nomi)da, qisman Shimoliy Italiya, Bolqon va Kichik Osiyoda tarqalgan til; fransuz tilining shakllanishi bilan yo'q bo'lib ketgan.

8. Grek tillari guruhi

1) grek tili - hozirda bu guruhga oid tillardan faqat grek tili qolgan, Gretsiyaning davlat tili. Umuman, grek tili qadimgi grek tili va yangi (hozirgi) grek tiliga bo'linadi; adabiy, lirik, drammatik, falsafiy, tarixiy yodgorliklarga boy; xalqaro terminologiyaning asosiy manbalaridan biri.

9. Alban tili guruhi

1) alban tili – Albaniyaning rasmiy tili, yozuvi lotin alifbosiga asoslangan.

10. Arman tili guruhi

1) arman tili – eramizning V asridan adabiy til; Armanistonning rasmiy tili; uning o‘z alifbosi mavjud, alifbosi eramizning V asri boshlarida Mesrop Mashtots tomonidan yaratilgan; shevalarga boy til. Qadimgi arman tili – grabar hozirgi arman tili – ashxarabardan keskin farq qilgan.

11. Xetto-luviya (anatoliya) tillari guruhi

Bu guruhga kiruvchi tillarning barchasi o‘lik tillar sanalada:

1) xett (xett-nesit) tili – eramizdan avvalgi XVIII – XII asrlarga oid mixxatlardan ma‘lum bo‘lgan til;

2) luviya tili – eramizdan avvalgi XIV – XIII asrlarda Kichik Osiyoda mavjud bo‘lgan til;

3) palaya tili - eramizdan avvalgi XIV – XIII asrlarda Kichik Osiyoda mavjud bo‘lgan til;

4) kariya tili - eramizdan avvalgi XIV – XIII asrlarda Kichik Osiyoda mavjud bo‘lgan til;

5) lidiya tili – antik davrdagi anatoliya tillaridan biri;

6) likiya tili - antik davrdagi anatoliya tillaridan biri.

12. Toxar tillari guruhi

Bu guruhga kiruvchi toxar (turfon, kuchan) tili, Xitoyning Sharqiy Turkiston (Sinjon) viloyatida, o‘lik til sanaladi.

II. KAVKAZ TILLARI OILASI

A. G‘arbiy guruh: abxaz-adigey tillari

1. Abxaz tillari guruhi:

1) abxaz tili – yozuvi 1954 yilga qadar gruzin alifbosida, so‘ngra rus alifbosiga asoslangan; shimoliy (bzib), janubiy (abjuy yoki kador) lahjalari mavjud;

2) abaza tili – Rossiya Federatsiyasining Qorachoy-Cherkes va Adigey muxtor viloyatlari hamda Stavropol o'lkasida yashovchi abazalar (abazinlar) tili; yozuvi rus alifbosiga asoslangan.

2. Cherkas tillari guruhi

- 1) adigey tili;
- 2) kabardin (kabardin-cherkes) tili;
- 3) ubixlar tili (Chor Rossiyasi davrida Turkiyaga emigratsiya qilingan).

B. Sharqiy guruh: nax-dog'iston tillari

1. Nax tillari guruhi:

- 1) chechen tili;
- 2) ingush tili;
- 3) batsbiy (tsova - tushin) tili.

2. Dog'iston tillari guruhi:

- 1) avar tili;
- 2) dargin tili;
- 3) lak tili;
- 4) lezgin tili;
- 5) tabasaran tili.

Bu besh tilning yozuvi rus alifbosiga asoslangan. Quyidagi tillarning yozuvi mavjud emas:

- 6) andiy tili;
- 7) karatin tili;
- 8) tindin tili;
- 9) chamolin tili;
- 10) bagval tili;
- 11) axvax tili;
- 12) botlix tili;
- 13) gadober tili;
- 14) tsez tili;
- 15) betetin tili;
- 16) xvarshin tili;
- 17) gunzib tili;
- 18) ginux tili;
- 19) tsaxur tili;
- 20) rutul tili;

- 21) agul tili;
- 22) archin tili;
- 23) budux tili;
- 24) kriz tili;
- 25) udin tili;
- 26) xinalug tili.

C. Janubiy guruh: kartvel (iber) tillari

- 1) megrel tili;
- 2) laz (chan) tili;
- 3) gruzin tili – gruzin alifbosidagi yozma manbalar eramizning V asridan boshlanadi; oʻrta asrlarga oid boy adabiy yodgorliklari bor; lahjalari: xevsur, kart, imeretin, guri, kaxetin, adjar; kart lahjasi gruzin adabiy tilining asosini tashkil etadi;
- 4) svan tili.

III. URAL TILLARI OILASI

1. Ugor-fin tillari mikrooilasi

A. Ugor tillari tarmogʻi:

- 1) vengr (mojor) tili – yozuvi lotin alifbosiga asoslangan;
- 2) mansiy tili – XX asrning 30-yillaridan yozuvi rus alifbosiga asoslangan;
- 3) xantiy tili – XX asrning 30-yillaridan yozuvi rus alifbosiga asoslangan.

B. Fin-Bolتيqboʻyi tillari tarmogʻi:

- 1) fin tili - yozuvi lotin alifbosiga asoslangan;
- 2) eston tili - yozuvi lotin alifbosiga asoslangan;
- 3) iyor tili;
- 4) karel tili;
- 5) veps tili;
- 6) vod tili;
- 7) liv tili;
- 8) saam (lopar) tili.

V. Perm tillari tarmogʻi:

- 1) komi-ziryan tili;
- 2) komi-perm tili;
- 3) udmurt tili.

G. Voljsk tillari tarmog'i:

- 1) mariy (cheremis) tili;
- 2) mordov tili.
2. Samodiy tillari mikrooilasi:
- 1) nenets tili;
- 2) nganasan tili;
- 3) enets tili;
- 4) selkum tili.

IV. OLTOY TILLAR OILASI¹

1. Turkiy tillar guruhi²

- 1) turk tili - o'tmishda Usmonli tili deb atalgan; yozuvi 1929-yildan e'tiboran lotin alifbosiga asoslangan, ungacha bir necha asrlar davomida arab alifbosida ish ko'rgan;
- 2) ozarbayjon tili;
- 3) turkman tili;
- 4) gagauz tili;
- 5) qrim-tatar tili;
- 6) qorag'oy-balqar tili – Kavkazda yashovchi qoraqoy va balqar e'fatlari so'zlashadigan til;
- 7) qo'miq tili – Dog'istonda yashovchi qo'miqlar tili;
- 8) no'g'oy tili;
- 9) qaray tili;
- 10) tatar tili;
- 11) boshqird tili;
- 12) shor tili;
- 13) xakas tili;
- 14) tuva tili;
- 15) yoqut tili;
- 16) dolgan tili;

---

¹ Mazkur oilaga kiruvchi tillar masalasi olimlar tomonidan turlicha talqin qilinadi. Bu borada yagona fikrga kelingan emas. Xususan, ba'zi manbalarda bu tillar yagona Oltoy tillari makrosistemasiga birlashtirilgan holda uch oilaga: turkiy, mo'g'ul, tungus-manjur tillariga bo'lib o'rganilgan bo'lsa, ayrim manbalarda har bir oila alohida-alohida tillar oilasi sifatida tahlil qilingan.

² Turkiy tillarni guruhlarga ajratishda ham turkolog olimlar o'rtasida yagona fikr mavjud emas. Mazkur guruhni ajratishda A.A.Reformatskiy tavsiyasi asos qilib olindi.

- 17) qozoq tili;
- 18) qirg'iz tili;
- 19) o'zbek tili;
- 20) qoraqalpoq tili;
- 21) uyg'ur tili;
- 22) chuvash tili.

2. Mo'g'ul tillari guruhi

1) mo'g'ul tili – yozuvi 1945-yildan e'tiboran rus alifbosiga asoslangan, ungacha qadimgi uyg'ur yozuvi asosidagi mo'g'ul alifbosidan iborat bo'lgan;

- 2) buryat tili;
- 3) qalmoq tili.

3. Tungus-manjur tillari guruhi

A. Sibir tillari guruhi

- 1) evenk (tungus) tili;
- 2) even (lamut) tili.

B. Manjur tillari guruhi

- 1) manjur tili;

C. Amur tillari guruhi

- 1) nanay tili;
- 2) udey tili;
- 3) orog tili.

4. Hech bir til guruhiga kirmagan uzoq Sharqning ayrim tillari

- 1) yapon tili;
- 2) ryukyus tili – yapon tili bilan qarindosh til;
- 3) koreys tili.

V. XOM-SOM TILLARI OILASI

1. Som tillari tarmog'i:

- 1) arab tili;
  - 2) amxar tili – Efiopiyaning rasmiy tili;
  - 3) tigre, tigray, gurage, xarari tillari – Efiopiyadagi tillar;
  - 4) ossuriy (oysor) tili – Yaqin Sharq davlatlaridagi etnik guruhlar tili;
- O'lik tillar:

1) akkad tili - qadimgi Sharq (Vaviloniya)qa oid mixxat yozma yodgorliklaridan ma'lum;

- 2) ugarit tili;

3) qadimgi yahudiy tili – so‘zlashuv tili sifatida eramizning boshlariga qadar yashagan; XIX asrdan uning asosida ivrit (yahudiy) tili shakllandi, ivritcha Isroil davlatining (arab tili bilan birga) rasmiy tili; yozuvi yahudiy alifbosiga asoslangan;

4) oromiy tili – eramizdan oldingi III asrdan eramizning IV asriga qadar G‘arbiy Osiyoda yashagan oromiylar tili; oromiylar Arabiston yarim orolidan chiqqan ko‘chmanchi somiy qabilalari; oromiy tili milod (eramiz)ning boshlarida G‘arbiy Osiyoning asosiy og‘zaki nutqiga aylangan; oromiylarning hozirgi avlodi ossuriylardir;

5) finikiy tili – Finikiya tili; eramizga qadar o‘lik tilga aylangan; yozuvi finikiy alifbosida bo‘lgan.

2. Misr tillari tarmog‘i:

Bu guruxg‘a kiruvchi tillir o‘lik tillar sanaladi:

1) qadimgi misr tili – arab tilining misr lahjasi tomonidan siqib chiqarilgan va miloddan avvalgi V asrdan o‘lik tilga aylangan; dastlabki yodgorliklar miloddan avvalgi 4-ming yillik oxiri – 3-ming yillik boshiga to‘g‘ri keladi;

2) koptyl tili - qadimgi misr tili negizida paydo bo‘lgan; Misrdagi pravoslav cherkovi tili; yozuvi grek alifbosiga asoslangan.

3. Berber-liviya tillari tarmog‘i:

(Shimoliy Afrika va G‘arbiy-Markaziy Afrika tillari)

1) gxadames, sua tillari;

2) tuare tili;

3) zenaga tili;

4) kabil tili;

5) tashel tili;

6) zenet tili;

7) tamazigxt tili.

O‘lik tillar:

1) g‘arbiy numidiya tili;

2) g‘arbiy numidiya (liviya) tili;

3) guanch tili – XVIII asrga qadar muomalada bo‘lgan; Afrikaning shimoliy-sharqiy sohillariga yaqin Kanar orollarida yashagan aborigenlar tili.

4. Kushit tillari tarmog‘i:

(Shimoliy-Sharqiy va Sharqiy Afrika tillari)

1) badaviy tili – Sudanning shimoli-sharqi va Efiopiyaning shimoli va shimoli-sharqidagi til;

2) agav tili – Efiopiyaning shimoli va shimoli-g‘arbidagi til;

- 3) sidamo tili – Efiopiyaning janubi-gʻarbidagi til;
- 4) afar-saxo tillari – Efiopiyaning shimoli-sharqidagi til;
- 5) somali tili – Somalidagi, Efiopiya sharqi va Keniyaning shimoli-gʻarbidagi til;
- 6) oromo tili – Efiopiyadagi oromo xalqi tili;
- 7) irakv tili.

5. Chad tillari tarmogʻi:

(Markaziy Afrika va Gʻarbiy-Markaziy Afrika tillari)

- 1) xausa tili - Gʻarbiy Chad tillariga kiradi;
- 2) gvandara, ngizim, boleva, karekare, angas, sura kabi tillar - Gʻarbiy Chad tillariga kiruvchi boshqa tillar sifatida qaraladi;
- 3) tera, margi, mandara, kotoko kabi tillar – Markaziy Chad tillariga kiradi;
- 4) mubi, sokoro tillari – Sharqiy Chad tillariga kiradi.

VI. HIGER-KONGO TILLARI OILASI

(Sahroi Kabirdan janubroqdagi Afrika hududi)

1. Mande tillari guruhi:

- 1) bamana (bambara) tili;
- 2) soninke tili;
- 3) soso (susu) tili;
- 4) maninka tili;
- 5) kpelle, loma, mende kabi tillar.

2. Atlantika tillari guruhi:

- 1) fula (fulfulde) tili;
- 2) volof tili;
- 3) serer tili;
- 4) diola tili;
- 5) konyagi tili;
- 6) gola, temne, bullom kabi tillar.

3. Ijo tillari guruhi:

Bu guruhga boshqa tillardan ajralib turuvchi ijo (Nigeriya) tili kiradi.

4. Kru tillari guruhi:

- 1) seme tili;
- 2) bete tili;
- 3) godie tili;
- 4) kru tili;

- 5) grebo tili;
- 6) uobe va boshqa tillar.

5. Kva tillari guruhi:

- 1) akan tili;
- 2) baule tili;
- 3) adele tili;
- 4) adangme tili;
- 5) eve tili;
- 6) fon va boshqa tillar.

6. Dogon tili guruhi.

7. Gur tillari guruhi:

- 1) bariba tili;
- 2) senari tili;
- 3) suppire tili;
- 4) gurenne tili;
- 5) gurma tili;
- 6) kasem, kabre, kirma va boshqa tillar.

8. Adamaua-ubangi tillari guruhi:

- 1) longuda tili;
- 2) tula tili;
- 3) chamba tili;
- 4) mumue tili;
- 5) mbum tili;
- 6) gbayya tili;
- 7) ngbaka tili;
- 8) sere, mundu, zande va boshqa tillar.

9. Benue-kongo tillari guruhi:

Benue-kongo tillari guruhi bu tilda so'zlashuvchilar soni jihatidan Nigero-kongo tillari oilasida etakchi o'rinni egallaydi. Bu guruhga kiruvchi tillar Nigeriyadan Afrikaning sharqiy sohillarigacha bo'lgan xududda (Janubiy Arab Respublikasi bilan birga) tarqalgan.

- 1) nupe tili;
- 2) yoruba tili;
- 3) igbo tili;
- 4) edo tili;
- 5) jukun tili;
- 6) efik, ibibio tillari;
- 7) kambari, birom tillari;

- 8) tiv tili;
- 9) bamileke tili;
- 10) kom, lamnso, tikar tillari;

11) bantu tili – bu til guruhi eng yirik bo‘lib, unga quyidagi tillar kiradi: duala, euondo, teke, bobangi, lingala, kikuyu, nyamvezi, gogo, suaxili, kongo, luganda, kinyaruanda, chokve, luba, nyakyusa, nyanja, yao, mbundu, gerero, shona, soto, zulu kabilar.

10. Kordofan tillari guruhi:

- 1) kanga, miri, tumtum tillari;
- 2) katla tili;
- 3) rere tili;
- 4) utoro tili;
- 5) tegem tili;
- 6) fegali, tagoy va boshqa tillar.

VIII. NIL-SAHROYI KABIR TILLARI OILASI

(Markaziy va Sharqiy Afrika (Sudan) hududi)

- 1) songay tili;
- 2) Sahroi Kabir tillari: kanuri, tubu, zagava;
- 3) fur tili;
- 4) mimi, mabang tillari;
- 5) Sharqiy Sudan tillari: debri, maxas, bale, suri, nera, ronge, tama kabi tillar;
- 6) Nil tillari: shilluk, luo, alur, acholi, nuer, bari, teso, nandi, pakot kabi tillar;
- 7) Markaziy Sudan tillari: kresh, sinyar, sara, bagirmi, moru, madi, logbara, mangbetu kabi tillar;
- 8) kunama tili;
- 9) berta tili;
- 10) Kuama, komo va boshqa tillar.

IX. KOYSAN TILLARI OILASI

(Janubiy Afrika Respublikasi, Namibiya, Angola hududlari)

- 1) bushmen tillari: kung, auni, xadza kabi tillar;
- 2) gottentot tillari: nama, korana, sandave kabi tillar.

X. XITOIY-TIBET TILLARI OILASI

A. Xitoy tillari tarmog'i:

1) xitoy tili – bu tilda gapiruvchilar soni jihatidan dunyoda birinchi o'rinda turadi. Bu til qadimiy tillardan biri bo'lib, boy yozma yodgorliklariga ega. Bir qancha shevalari mavjud. Xitoy adabiy tili shimoliy (mandari) shevasiga asoslangan, mazkur sheva Xitoy poytaxti – Pekin shevasi ham sanaladi. Xitoyda bir necha ming yillar davomida, aniqrog'i, eramizdan oldingi 1-ming yillikdan eramizning XX asriga qadar, *venyan* shevasi kitob tili sifatida muomalada bo'lib keldi. Bu davr ichida *bayxua* shevasi ham muomaladagi adabiy til sifatida shakllana boshladi. Hozirgi xitoy adabiy tili – *putunxua* ana shu *bayxua* shevasi asosida shakllandi.

2) dungan tili – dunganlar XXRda (yozuvi arab alifbosiga asoslangan), qisman Qozog'iston, Qirg'iziston va O'zbekistonda istiqomat qiladilar. Dungan tili tarkibida turkiy, arab, fors tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar miqdori anchagina.

B. Tibet-birma tillari tarmog'i:

1) tibet tili – asosan Xitoyda, qisman Mongoliya Respublikasi, Rossiya Federatsiyasining Buryatiya va Tuva respublikalarida tarqalgan; uning kukinaga guruhi manipuri, lushey kabi tillardan iborat; karen guruhi bodo, garo, tipera, kachin kabi tillarni qamrab oladi; sharqiy himolay guruhiga Nepal sharqidagi limbu, sunvar kabi tillar, g'arbiy himolay guruhiga esa Shimoliy Hindistondagi kanauri, rangkas kabi tillar kiradi¹;

2) birma tili – Xitoy va M'yanmada tarqalgan bo'lib. lisu, xani, laxu, nasi kabi tillarni o'z ichiga oladi.

XI. TAY TILLARI OILASI

Tay tillari Laos, Vetnam, Birma va Janubiy Xitoy hamda Shimoliy-Sharqiy Hindistonning unga tutash hududlarida tarqalgan. Tay tilining genealogik qarindoshligi xususida 2 xil faraz bor, birinchisiga ko'ra u xitoy-tibet tillariga, ikkinchisiga ko'ra esa avstronez tillari oilasiga mansub. Ikkala faraz ham hozirgacha to'liq tan olimaganligidan bu tillarning o'zi alohida oila sanaladi. Tay tillari quyidagi guruhlardan iborat:

1) tay tili – Tailandning davlat tili (1939-yilga qadar siyom tili); uning uch guruhi mavjud: janubiy-g'arbiy – tay (siyom), laos, tan, khamti axom, yuan, xxin kabilar: markaziy – tay (txo), nung, chjuan (janubiy lahjalari); shimoliy – chjuan (mioliy lahjalari, bui);

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. 422-б.

- 2) dun-shuy tillari — dun, shuy, mak, txen tillariban iborat;
- 3) sek tili;
- 4) lakkyia tili;
- 5) be tili;
- 6) li tillari;
- 7) lakua tili;
- 8) laki tili;
- 9) gelao tillari¹.

Aytish lozimki, A.A.Reformatskiyga ko'ra Tay tillari quyidagi guruhlarga ajratilgan:

- 1) tay tili;
- 2) laos tili;
- 3) chjuan tili;
- 4) kaday tillari (li, lakua, lati, gelao) va boshqa tillar².

XII. MYAO-YAO TILLARI OILASI

Sharqiy Osiyodagi qarindosh tillarning eng kam o'rganilgan tillar oilasi. Bu oilaga kiruvchi tillar, asosan, Xitoyning markazi va janubi, qisman Vyetnam, Laos, Tailandda tarqalgan. Ikki guruhga bo'linadi:

- 1) myao tili — xmong, xmu shevalariga ega;
- 2) yao tili — mbyan, kimmun kabi shevalariga ega;
- 3) nu tili.

XIII. DRAVID TILLARI OILASI

Hindiston yarim orolida qadimdan yashovchi aholi tili. Bu tillar oilasi quyidagi guruhlarga ajraladi:

- 1) tamil tili - Janubiy Hindistonda yashovchi xalq - tamillar tili;
- 2) telugu tili - Janubiy Hindistonda yashovchi xalq - telugular tili;
- 3) malayalam tili - Janubiy Hindistonda yashovchi xalq - malayalilar tili;
- 4) kannara tili - Janubiy Hindistonda yashovchi xalq - kannaralar tili;
- Mazkur to'rtta tilning alifbosi hindlarning braxima yozuviga asoslangan.
- 5) tulu tili - Hindistonning g'arbida joylashgan Tamilnad (Madras) shtatida yashovchi tulular tili;
- 6) gondi tili - Hindistonda yashovchi gondlar tili;

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. 230-б.

² Реформатский А.А. Кўрсатилган асар, 435-б.

7) braguy tili - Pokiston, Eron hamda Afg'onistonning qo'shni tumanlarida yashovchi braguylar tili va boshqalar.

XIV. AVSTRALOOSIYO TILLARI OILASI

1) munda tillari — Hindistonning sharqiy va g'arbiy hududlarida (asosan, Bihar, G'arbiy Bengaliya, Orissa shtatlarida) tarqalgan. Bu guruhga yana quyidagi tillar kiradi: santali, mundari, xo, birxor, djuang, sora va boshqalar;

2) kxmer tili — Kambodja davlatining rasmiy tili, Vetnam va Tailandda ham tarqalgan;

3) palaung tili;

4) nikobar tili;

5) v'etnam tili;

6) kxasi tili - Hindiston (Megxalaya shtati) va Bangladesh bilan qo'shni tumanlarda yashovchi kxasi xalqi tili;

7) malakka tillari - quyidagi tillardan iborat: semang, semay, saka va boshqalar;

8) nagali tili.

XV. AVSTRONEZ (MALAYYA-POLINEZ) TILLARI OILASI

A. Indoneziya tillari tarmog'i

1. G'arbiy guruh:

1) indoneziya tili — Indoneziyaning davlat tili;

2) batak tili;

3) cham tillari: cham, jorai va boshqalar.

2. Yava guruhi:

1) yava tili;

2) sundan tili — Yava orollarining janubiy-g'arbiy qismida tarqalgan;

3) madur tili;

4) bali tili.

3. Dayak yoki kalimantan guruhi:

1) dayak tili — Kalimantan orolida yashovchi dayaklar (kalimantanlar, ibanlar) tili;

4. Janubiy Sulavesi guruhi:

1) saddan tili;

2) bugi tili;

3) makasar tili.

5. Filippin guruhi:

- 1) tagal tili;
- 2) ilokan tili;
- 3) bikol va boshqa tillar.

6. Madagaskar guruhi:

- 1) malagasiya tili;
- O'lik til: kavi tili - Qadimgi Yava adabiy tili.

B. Polineziya tillari tarmog'i:

(Tinch okeanining Okeaniyadagi orollarida yashovchi tub aholi tillari)

- 1) tonga va niue tillari;
- 2) maori, gavay, taiti tillari;
- 3) samoa, uvea va boshqa tillar.

C. Mikroneziya (mikronez tillari) tarmog'i:

(Mikroneziya — Kiribati, nauri, Marshall, Karolin kabi orlarda tarqalgan tillar)

- 1) nauru tili;
- 2) Marshall oroli tili;
- 3) ponape tili;
- 4) truk va boshqa tillar.

XVII. AVSTRALIYA TILLARI

Bu oilaga Markaziy va Shimoliy Avstraliyada yashovchi kam sonli tub aholining mayda tillari kiradi. Bu oilaga kiruvchi tillar ichida taniqlisi *aranta* tilidir.

XVIII. PAPUAS TILLARI OILASI

Bu oilaga Yangi Gvineya orolida va Tinch okeanning boshqa bir qancha orollarida tarqalgan tillar kiradi. Papuas tillari hali chuqur o'rganib, tasnif quinmagan. Lekin dastlabki ma'lumotlarga ko'ra bu oila 12 ta til guruhiga ajratiladi. Ulardan eng yirigi Yangi Gvineya hududida keng tarqalgan fila tillari guruhidir. Bu tillar o'z yozuviga ega emas, bu tillar maktablarda ta'lim-tarbiya tili hisoblanmaydi. Turli Papuas tillari uchun lotin yozuvi asosida alifbolar yaratish ishlari boshlangan¹.

XIX. PALEOSIY TILLARI OILASI

(Shimol va Shimoliy Sibirning tub aholisi so'zlashadigan tillar)

A. Chukcha-kamchatka tillari

---

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-жилд. 672-б.

- 1) chukcha;
- 2) koryak tili;
- 3) itelmen tili;
- 4) alyutor tili;
- 5) kerek tili.

B. Eskimos-aleut tillari

- 1) eskimos tili;
- 2) aleut tili.

C. Yenisey tillari

- 1) ket tili;
- 2) kott, arin, pumpokol va boshqa tillar.

D. Nivx tili

E. Yukagir-chuvan tillari

Bu guruhga kiruvchi yukagir tili jonli, chuvan tili esa o'lik til sanaladi.

XX. INDEYS TILLARI

A. Shimoliy Amerikadagi til oilalari

1) algonkin tillariga menomini, delavar, yurok, mikmak, foks, kri, o'jibva, potovatomi, illinoys, cheyenn, blekfut, arapaxo kabi tillar kiradi. Shuningdek, bu tillar mikrooilasiga yo'q bo'lib ketgan massachusiti hamda mogikan tillari ham kiradi; bu tillarda gaplashuvchi alkonginlar Shimoliy Amerikadagi indeys xalqlari guruhiga kiradi, ularning bir qismi Kanadada, yana bir qismi AQShda yashaydi;

2) irokez tillari mikrooilasi cheroki, tuskarora, seneka, oneida, guroon kabi tillarni qamragan; bu tillar AQShning shimoliy-sharqiy qismi hamda Kanadaning unga qo'shni hududlaridagi Shimoliy Amerika indeyslari tiliga yaqin qardosh tillardir;

3) siu tillari mikrooilasi – krou, xidatsa, dakota kabi tillar; o'lik tillar: ofo, biloksi, tutelo, katavba. Bu tillarda so'zlashuvchilar AQShning Montana shtatida hamda Janubiy-Sharqiy Arkanzas shtati hududlarida yashaydi;

4) galf tillari – natchez, tunika, chikasav, choktav, muskogi va boshqalar;

5) na-dene tillari mikrooilasiga hayda, tlingit, ayak tillari kiradi. Bundan tashqari o'zlarini dene deb atovchi atapasklar tillari, xususan, navaxo, tanana, tolova, xupa, mattole kabi tillar ham shu oilaga mansub; bu tillarda so'zlashuvchilar Alyaska, Shimoliy-G'arbiy Kanada, AQSh va Meksikaning ba'zi hududlarida yashaydi;

6) mosan tillari mikrooilasi oʻz ichiga vakash (kvakiutl, nutka) hamda salish (chexalis, skomish, kalispel, bella kula) tillar guruhini qamragan;

7) penutian tillari – tsimshian, chinuk, takelma, klamat, mivok, zuni kabilar;

8) xokaltekt tillari – karok, shasta, yana, chimariko, pomo, salina va boshqalar; bu til vakillari AQShning Kaliforniya, Arizona hamda Meksika viloyatlarida yashaydi;

B. Markaziy Amerikadagi til oilalari

1) yuto-atstek tillari – nauatl, shoshon, xopi, luisenbo, parago. kora va boshqalar; bu tillar Gʻarbiy AQSh – Nevada, Yuta, Kolorado, Texas kabi shtatlarda tarqalgan; baʼzida bu tillar oilasiga kayova-tano (kayova, piro, teva) tillari ham kiritiladi;

2) mayya-kiche tillari – mam, kekchi, kiche, mayya yukatek, iksil, tseital, toxolabal, chol, xuast va boshqalar; mayya tili evropaliklar kelguniga qadar eng yuqori madaniyatga erishgan edi;

3) otomi tillari – pame, otomi, popolok, mishtek, sapotek, trik va boshqalar; bu til Markaziy va Janubiy Meksika, Nikaragua janubida hamda Kosta Rikada tarqalgan;

4) miskito-matagalpa tillari – miskito, sumo, matagalpa va boshqalar; baʼzida bu tillar chibcha tillariga ham kiritiladi;

5) chibcha tillari – karake, rama, getar, guaymi, chibcha va boshqalar; Kosta Rika, Panama, Kolumbiya, Venesuela, Ekvador, Peruda tarqalgan;

C. Janubiy Amerikadagi til oilalari

1) tupi-guarani tillari – tupi, guarani, yuruna, tupari va boshqalar; Braziliya, Paragvay, Argentina, Urugvayda tarqalgan;

2) kechua-aymara tillari – kechua (Perudagi qadimgi inklar davlatining tili, hozirda bu tilda Peru, Boliviya, Ekvadorda, qisman Argentina, Chili va Kolumbiyada soʻzlashadi) hamda aymara (aymara xalqining tili, Bolviyadagi 3 ta rasmiy tilning biri; yozuvi lotin alifbosiga asoslangan);

3) aravak tillari – chamikuro, chipaya, itene, uanbyam, guana va boshqalar; Katta Antil oroli, Sharqiy Kolumbiya, Shimoliy Venesuela, Gviana, Amazonkaning oʻrta va yuqori qismida, Janubiy Amerikaning gʻarb hududlarida tarqalgan;

4) arauka tillari – mapuche, pikunche, peueiche va boshqalar; bu tillar asosan Chilida tarqalgan;

5) pano-takana tillari – chakobo, kashibo, pano, takana, chama va boshqalar;

6) je tillari – kanela, suya, shavante, kaingang, botokud va boshqalar; Braziliyaning sharqi, janubi va markaziy qismlarida tarqalgan;

7) karib tillari – vayyana, pemon, chayma, yaruma va boshqalar; Janubiy Amerikadagi Gayana, Surinam, Frantsiya Gvianasi, Veresuela, qisman Kolumbiya va Braziliya hududlarida tarqalgan;

8) alakaluf va boshqa alohida tillar.

TILLARNING TIPOLOGIK (MORFOLOGIK) TASNIFI

Morfologik tasnif. Tillarni morfologik tasnif qilishda so‘zlarning tuzilishi eng muhim belgi qilib olinadi. Bu usulda so‘zlarning kelib chiqishini e‘tiborga olinmaydi. U eng avvalo har bir tilning grammatik qurilishini nazarda tutadi, ya‘ni nutqda so‘zlarning o‘zaro bog‘lanishidagi so‘z, turlovchi va tuslovchi qo‘shimchalarning bor- yo‘qligi ularning xususiyatlari va so‘zning yasaliş tomonlarini hisobga oladi. Shunga ko‘ra, morfologik usul barcha tillarni ikki asosiy guruhlariga ajratadi.

I. Qo‘shimchali (affiksli) tillar. Bunday tillarda nutqdagi so‘zlarning bir-biriga bog‘lanishi so‘z tarkibiga bog‘liq bo‘ladi.

Morfologik usulga asoslangan qo‘shimchali tillar yana ikki guruhga bo‘linadi.

1. Agglyutinativ tillar (*agglutinare* lotincha so‘z bo‘lib, ulash, yopishtirish demakdir).

2. Felektiv tillar (*flexio* lotincha so‘z bo‘lib, egilmoq, bukilmoq demakdir).

Bu ikki xil guruhdagi tillarning hammasi qo‘shimchali tillar deb hisoblanasa ham, lekin ulardagi qo‘shimchalarning xarakteri va so‘zlarga ulanish, bog‘lanish xususiyatlari bir-biriga o‘xshamaydi.

II. Qo‘shimchasiz tillar. Bunday tillarda gap tarkibidagi so‘zlarning bir-biri bilan munosabati, asosan, so‘z tarkibi orqali ifodalanadi. So‘zlarning shakli esa o‘zgarmaydi (turlanmaydi, tuslanmaydi), hech qanday qo‘shimcha so‘z negiziga qo‘shilmaydi.

Umuman, bu tillarga grammatik munosabatlar sintaktik yo‘l bilan ifodalanadi. Qo‘shimchasiz tillarda yordamchi so‘zlar va so‘z yasovchi elementlar bo‘ladi. Masalan: qo‘shimchasiz tillar qatoriga kiruvchi xitoy tilidagi *-chje shi xao shen*-bu yaxshi odam-*ta tszade xao*- bu yaxshi ishlagan *Xao* so‘zi gapdagi o‘rniga qarab aniqlovchi, ravish va kesim bo‘lib kelgan.

Morfologik tasnif tilning qurilishi va uning tuzilishini o‘rganishga, bilishga yordam beradi. Shuningdek, har qaysi tilning grammatikasini izohlab berishda, morfologik tasnifning ma‘lum darajada ahamiyati bor. Biroq morfologik tasnif kamchiliklardan xoli emas. Birinchidan, morfologik tasnif tuzilish jihatdan xilma-xil bo‘lgan barcha tillarni qamrab ololma-

gan. U faqat grammatik tuzilishi jihatdan bir-biridan uncha farq qilmaydigan tillarnigina o'z ichiga oladi. Ikkinchidan, morfologik belgilarga qarab til turlarini guruhlarga ajratish (tasnif qilish) nihoyatda mushkul muammo.

Tillarning morfologik (tipologik yoki struktural) tasnifi - umuman, til tiplarini ajratish—qanday maqsad bilan qilingan bo'lishidan qat'iy nazar, dastlab tillarning strukturasini aniqlashga urinishdan kelib chiqdi.

Tillarni struktura jihatidan ayrim gruppalariga ajratish tilning fonetik sistemasini, lug'at sostavini, va grammatik qurilishini ko'zda tutadi. Biroq tillarning klassifikatsiyasini yaratishda asosiy e'tibor ko'proq grammatik qurilishga beriladi. Bu o'z-o'zidan tushunarli: so'zlarning gap qurilishidagi ishtiroki, o'zaro bog'lanishi so'z strukturasida mavjud bo'lgan elementlarning ishtirokida aks etadi. Shunga ko'ra tilshunoslikda sof sintaktik qurilish asosida tillarni klassifikatsiya qilish umum tomonidan e'tirof qilinmadi. Ammo morfologik klassifikatsiya turli nuqtayi nazardan tanqid qilingan, qayta-qayta ishlangan bo'lsa ham (hatto, ba'zan inkor qilingan bo'lsa ham), hozircha tillarni gruppalashtirib baholashda undan foydalanadilar, mavjud til tiplari nomlarini tilgaoladilar (A. A. Potebnya, I. A. Bo-duen de Kurtene, L. V. Shcherba va boshqalar).

Morfologik tasnif tillarning morfologik tomonini o'rganishga, til strukturasida juda muhim, hatto markaziy o'rin tutgan so'z va so'z formalarining tuzilish xususiyatlari bilan shug'ullanishga undaydi. Shuning uchun ham turkiy tillarda (shuningdek, o'zbek tilida) so'zniig morfologik xususiyatlarini – so'z yoki so'z formalarining morfologik strukturasini tahlil qilish ishiga kirishishdan ilgari turkiy tillarning morfologik klassifikatsiyasida tutgan o'rniga nazar solish lozim. So'ngra esa turkiy tillardagi agglyutinatsiyaning xususiyatini, so'zning morfologik qismlarini (umuman, morfologik strukturasini), so'z formasiniig nima ekanligini va so'z formalarining turlarini, nihoyat, sintaktik (yoki so'z o'zgartuvchi) formalarning yasalishida morfemalarning qanday rol o'ynashi bilan bog'langan ayrim muhim masalalarni yoritishga kirishish mumkin.

Tillarni tasnif qilishga urinishning dastlabki namunalari o'rta asrlardan yangi davrga – rivojlanayotgan kapitalizm davriga o'tishni boshlab bergan. Uyg'onish (Renessans) davriga to'g'ri keladi. Lotin va grek tillari («klassik tillar») qatorida Sharq tillari, xususan, semit tillari (qadimgi yahudiy, arab, suriya tillari va boshqalar) qizg'in ravishda o'rganila boshlanadi. Shu bilan birga boshqa tillarga ham e'tibor kuchayadi. o'sha davrda ilm olamiga ma'lum bo'lgan barcha tillarning katologini tuzish va klassifikatsiya qilishga urinish fransuz gumanisti G. Postellusning «Tillarning qarindoshligi

haqida» «De finitfte linguarum» 1538 y.) nomli traktati bilan boshlanadi. Uygʻonish davridagi mashhur olimlardan Iosif Yustus Skaliger (1540 — 1609) — Yuliy Tsezar Skaligerning (1484 — 1558) oʻgʻli — Yevropa tillarini ayrim gruppalariga ajratishga uringan edi. Bu urinishi juda qisqa bayondan iborat boʻlgan. I. Yu. Skalyager Yevropa tillarini oʻn bitta asosiy tillarga (matrices) ajratadi. Bulardan toʻrttasi katta gruppalarni — til onalarni («materi-yazyki») tashkil qiladi. Bular: lotin tili, grek tili, tevton tili, slavyan tili. Ana shu onalarini Deus, Oeos, Godt nomlari bilan ataydi. qolgan etti til onasi yuqoridagilarga nisbatan kichik gruppalar hisoblanadi. Bular alban (epirot) tili, tatar tili, venger tili, fin tili (lopar tili bilan birga), irland tili, kimr (britt) tili (breton tili bilan birga), bask tili.

Petr I zamonidan boshlab, ayniqsa, 1725-yilda Fanlar akademiyasiga asos solinganidan keyin, rus fani jahon madaniyatida katta rol oʻynay boshladi. Kavkaz va Sibir halqlarining tillari yozib olinib, olimlar tomondan oʻrganishga kirishildi. Bunda ayniqsa Stralenbergning xizmatlari diqqatni oʻziga jalb qiladi. U shimoliy — sharqiy Yevropa va Osiyo tillarini klassifikatsiya qilishga urinadi. Masalan, 1739-yilda eʻlon qilingan “Tavi la ro lug lotta” asarida bu kategoriyadagi tillarni 6 guruhga boʻladi: 1) fin-ugor tillari, 2) shimoldagi turkiy xalqlarning tillari, 3) samped tillari, 4) moʻgʻul, manjur, tibet tillari, 5) toʻngus va paleo — osiyo tillari, 6) Kavkazdagi togʻliklarning tillari.

Oʻtmishdatillarni geografik prinsip jihatidan tasnif qilishga urinish ham boʻlgan.

Masalan, I. X. Adelung (1732—1806) oʻzining toʻrt tomli «Mitridat...» nomli asarida (III va IV tomlarini I. S. Fater (1771 —1826) nashrga tayyorlagan) ana shunday qiladi.

I. X. Adelung tillarda boʻlgan struktura oʻxshashligini qadimiy qarindoshlik natijasi deb hisoblagan. U masalan, shu nuqtayi nazardan kelib chiqib, bir boʻgʻinli ajratuvchi tillarni bir gruppaga kiritadi.

A.Shlegel tillarni uch gruppaga boʻladi:

1. Hech qanday grammatik strukturaga ega boʻlmagan tillar.

2. Affiks oluvchi tillar (yaʼni soʻzlar orasidagi grammatik munosabat-larni affikslar yordami bilan ifodalaydigan tillar).

3. Flektiv tillar.

Bu tillarda grammatik munosabatlar affikslardan tashqari ichki fleyuriya yordami bilan ham ifodalanadi. U flektiv tillarda grammatik aloqani ifodalashning ikki usuli — sintetik, va analitik usullari borligini koʻrsatadi. (Maʼlumki, keyinchalik buni G. Shteyntal maʼqullagan edi).

Aka—ukaShlegellarning tipologikklassifikatsiyasi oz sonli tillarnigina o'z ichiga oldi. Juda ko'p yirik tillar bu klassifikatsiyadan o'z o'rnini topmadi. Shunga qaramay, Shlegellarning klassifikatsiyasi hozirgacha morfologik klassifikatsiyaning boshi, asosi bo'lib qoldi. Bir yarim asr. davr davomida tillarni morfologik jihatdan ajratuvchi, agglyutinativ va flektiv tiplargabo'lishning birinchi manbai manashu Shlegellarning tipologik tasnifidir.

F.F.Fortunatov agglyutinativ tillarning morfologik xususiyatini shunday ta'riflayda: «Ayrim so'z formalariga ega bo'lgan til oilalarining talay ko'pchiligida bu formalar so'zlarda negiz va affiksning shunday ajralish vositasi orqali yasaladiki, bunda negiz yo fleksiyaga ega bo'lmaydi, yoki negizda bunday fleksiya yuz bersa ham, u so'z formasi uchun zarur narsa emas... Bunday tillarni morfologik klassifikatsiyada, garchi noaniq ravishda bo'lsa ham, agglyutinatsiyalashuvchi yoki agglyutinativ, ya'ni yopishtiruvchi tillar termini bilan atash odat bo'lib qolgan. Bunda so'z formalaridagi negiz va affiks o'z ma'nolariga ko'ra so'zning bir-biriga yopishtirilgan ayrim qismlari sifatida kelaveradi».

Ikkinchi guruhga semit tillarini kiritadi. Bu tillarda so'z negizlari o'zlaricha zarur bo'lgan formaga ega bo'lib, bu formalar negiz fleksiyasi bilan, ya'ni tovush tomonining o'zgarishi bilan yasaladi. Shu bilan birga, semit tillarida negiz bilan affiks orasidagi munosabat xuddi agglyutinativ tillardagi singaridir. Demak, bu tillarda negiz fleksiyasi affiks bilan birgalikda so'zning ma'lum formasini hosil qiladi. Shuning uchun semit tillarini flektiv — agglyutinativ tillar deb ataydi.

Uchinchi guruhga hind — Yevropa tillari kiritiladi. Bu tillarda so'z formasi negiz va affikslarning shunday aloqaga kirishidan tuziladiki, bunday aloqa na agglyutinativ tillarda, va na flektiv — agglyutinativ tillarda mavjud emas. Ana shunday tillarga nisbatan flektiv tillar degan nom saqlab qolinadi.

«Nihoyat, shunday tillar borki, bularda affikslar bilan yasaladigan so'z formalari yo'q. Bularda, umuman, ayrim so'z formalari mavjud emas» (xitoy, siam tillari). Demak, bu tillar to'rtinchi gruppami tashkil qiladi.

BELGILAR SISTEMASI YOKI SEMIOTIKA

Belgi strukturasi haqida ikkita qarama-qarshi fikr bor. Birinchi fikr tarafdorlari belgini ham ifoda planiga, ham material va mazmun planiga ega, deydi. Bu nuqtayi nazarga qarama-qarshi turgan ko'p sonli olimlar belgi bir tomonlama hodisa, u faqat ifoda planiga ega, belgi hamma vaqt

mazmun bilan alohida, deb hisoblaydilar. Birinchi nuqtayi nazar tarafdorlari uchun ma'no bu belgi munosabatining predmet yoki tushuncha turlarida ifodalanishdir, bilim fakti haqiqatni real aks ettirishdir.

Ma'noga bunday yondashuv ishorada aks etilmasligi mumkin emas. Chunki. 1) tovush qatori faqat predmetni ko'rsatmaydi, 2) belgi shartli, ixtiyoriy, mazmun esa shartli emas, u haqiqatni aks ettirishda aniqlanadi; 3) ma'no bilim fakti, miyada saqlanadi, belgi hamma vaqt undan tashqaridadir.

Belgilar sistemasini o'rganish, uni sistemalashtirish bilan bog'liq ko'plab problemalarning paydo bo'lishi maxsus fanni yuzaga keltirdi. Bu fan antik davrga borib taqaladi. Demokritning so'z va predmet munosabati haqidagi munozaralari fikrimizning dalilidir. Semiotikaning beshta yo'nalishi bor: 1. Mavjud tabiiy va biologik belgilarni o'rganuvchi biosemiotik yo'nalish; 2. Insonning madaniyati darajasi, urf-odati va holatini tasvirlovchi etnosemantik yo'nalish; 3. Tabiiy tillarni, ularning stilistik va bir-biridan ajralmaydigan belgilar sistemasini o'rganadigan lingvisimiotik yo'nalish; 4. Belgilangan material bilan bog'liq bo'lmagan holda o'ziga xos umumiy xususiyatlarni belgilovchi abstrakt semiotik yo'nalish; 5. Mazkur yo'nalishlarning hammasi uchun umumiy bo'lgan masalalarni o'rganuvchi umumiy semiotik yo'nalish. Bilim - sub'ekting tevarak-atrofdagi olamni inkor ettirishga qaratilgan faoliyatidir. Bilim buyumlarni, voqealarni, harakatlarni va shu kabilarni ko'rsatuvchi belgilar sistemasi shaklida yuzaga chiqadi. Belgi bilan ma'no ajralmasdir: ma'nosiz belgi, belgisiz ma'no yo'q va bo'lishi ham mumkin emas.

Semiotika lingvistikaga ham judayam yaqin bo'lib, eng to'la va aniq aloqa tizimi bo'lgan- odamzod tilini o'rganadi. Semiotika lingvistikadan o'ziga materiallar yig'indi, shuningdek, kibernetikadan (axborot nazariyasi), biologiyadan, psixologiyadan, jamiyatshunoslik (etnografiya va sotsiologiya)dan, madaniyat tarixidan, adabiyotshunosliklardan foydalanadi. Shunga qaramay o'z navbatida u ham mana shu fanlarga o'z tajribalaridan ulashib turadi. U fanlarning birlashishidan rivojlanadi.

Semiotika va kibernetikaning o'rtacha axvoli boshqa fanlarga qaraganda birinchi o'ringa chiqib olishga yordam beradi.

Bu yo'l haqiqatdan ham bir necha kitoblarda foydalanilgan: biologiyadan kibernetikaga kirish (U. Ross Eshbi, 1956), Estetikadan kibernetikada kirish (A. Mol, 1958), lingvistikadan semiotikaga kirish (L. Elmslev, 19435 V.V. Marinov, 1966). quyidagi berilgan kitobning muallifi-lingvist va shu kitob-lingvistikadan semiotikaga kirish, madaniyat tarixi, adabiyotshunoslik kabi fanlarni o'z ichiga oladi. Biroq uni o'qib ko'rganimizda u boshdan oyoq "semiotikadan lingvistikaga kirish" deb atashimiz mumkin.

Semiotikaning boshqa fanlar orasidagi o'rtta ahvoli va u zamonaviy tizim va tuzilishlarning izlanishlari yaxshi ishlangan qismi bo'lib, falsafa bilan uning analogiyasini tuzadi.

Falsafa fani borliq va ongning munosabati, jamiyat borlig'i va jamiyat ongining munosabatlari bilan shug'illanadi.

Albatta, falsafiy tadqiqotlarni xususiy fanlar yordamida tadqiq etish mumkin va kerakdir.

Semiotika va kibernetikalarning sifati, ularning falsafa faniga yaqinligi ularning rivojlanishida yanada katta yordam berib, tabiiyki ulardan falsafaga faqat nazariy bilim olishda yanada oson ko'chadi. Darhaqiqat, "lingvistika-dan gnoseologiyaga kirish" fani mavjuddir. Bu faqat semiotikaning foydalanish va semiotikaning tajriba nazariyasiga bilish, o'rganish, gnoseologiyaga semiotikadan kirish, hamma-hammasining nazariyalarini tajribada ko'rish lozimdir.

Hamma fanlar kabi matematikadan tashqari, semiotika nafaqat shakllangan qismining ko'pchiligini yoki kamchiligini saqlay oladi va keng doirada faktlarni kuzatadi.

Semiotikani o'rganadigan faktlar (dalillar).

Fandagi har qanday yangilikning maqsadi mavjud. U ma'lum tadqiqot va tushunchalarning dalil va isbotlaridan vujudga keladi. Semiotika fani shunday dalillarni tushuntiradiki, allaqachon va katta hajmida yig'ilgan ma'lumotlar odamlar ustidan boshqaruvchi kuzatuvchilar-yozuvchi va sayohatchilar baho beradilar.

Lomonosovning tillarning farqi haqidagi so'zlari hammaga ma'lum: "Karl Beshinchining aytishicha, Rim imperatori ispan tilida xudo bilan muntazam ravishda gaplashishi, nemis tilida dushman bilan, fransuz tilida do'stlar bilan, italyan tilida ayollar bilan va rus tilida esa-hamma bilan" bu afarizmda tillar yaqinligi va xalqlarning xarakteri chuqur fikr bo'lib yashiringandir.

Ruhiyatning, tilning va moddiy madaniyatning ikki tenglanishi haqida tahminan shunday umumlashtirish mumkin:

Aniq tenglanish: ruhiyatda - o'rganilgan va o'rganilayotgan, tilda oddiy belgilar ko'chirib (snoska) o'tishsiz, moddiy madaniyatda - "aniq madaniyat".

Noaniq tenglanish: ruhiyatda-tilda o'rganilmagan-ko'chirib (snoska) o'tishli belgilar, uslubshunoslik; moddiy madaniyatda - noaniq madaniyat yuqorida aytilgan fikriga qarab.

Ikkinchi yo'nalish semiotik fikrlar belgilarning tushunchalari bilan bog'langan. Belgining muammosini Arastu va B.Brextlar shug'ullanganlar.

hammadan qiziqarlisi shundaki, belgilar muammosining tarixini evropaliklar doimo o'rganib kelishgan, xatto bu haqida o'zlari ham bilmaganlar. qadimgi Rim antik davrida oliy maktablarda "Yetti ozod san'at"ni o'qitish traditsiyalari ikki siklga bo'lingan, ya'ni kvadriviy (kvadrivium-4 yo'nalish, 4 ta yo'lning kesishi nuqtasi) — arifmetika, geometriya, astronomiya, va musiqa, hamda triviy (trivium - yo'nalish) — gramatika, ritorika va dialektika (shevashunoslik) mantiqning oldingi nomi.

O'rta asrlarda, V-VI asr, bu sikllar Yevropa maktablarida tasdiqlangan, triviy - gumanitar, kvadriviy esa — real fanlar, qaysiki, o'z navbatining oxirigi o'rinda, keyinchalik zamonaviy, tabiiy, o'z navbatining oxirgi o'rinda, keyinchalik zamonaviy, tabiiy fanlar o'sib chiqdi.

Zamonaviy semiotikaga asos solganlardan biri Ch.Morris o'z e'tiborini triviyning qismlariga juda o'xshab ketadi.

XVI-XVII asrlarda belgilar muammolari bilan shug'ullangan faylasuflar - Lokk, Gassendi, Kondilyaklardir. XIX asrda mantiqshunos Ch.Pirs, faylasuf Ch.Morris, matematik G.Fregellarning ishlari katta e'tiborga loyiq.

Lingvist olim Ferdinand de Sossyur umumiy ko'rinishdagi til birliklarini oxirgi bo'lib ko'rib chiqqan. Ikki tomonning ajralmas tomoni — bildiruvchi va bildiradigan tomonlarni huddi qog'ozning oldi va orqa tomonlarini ajratib bo'lmagandek. Uning belgisining sxemasi — chiziqli doira, ya'ni diametridan o'tuvchi chiziq. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, de Sossyur o'zining belgilar nazariyasida ikki xil fikrdan foydalangan bo'lib, ulardan Adam Smit va oldingi politekonomiyadir. Ma'lumki, mahsulotning aniq tarixi mavjud bo'lishi mumkin. Shuning uchun berilgan maxsulotning tuzilishi takrorlanmasligi kerak. Uning material sifati ham nazarda tutiladi. Albatta, uni ishlatish (yemoq, ichmoq, kiymoq va boshqalar) va berilgan maxsulotning boshqa maxsulotlar bilan munosabatidagi abstrakt narhi ham e'tiborga loyiqdir. Anologiyada de Sossyur til belgilarining ikki xil tushunchasini ochib berdi:

a) uning aniq tushunchasi, berilgan belgining takrorlanmas sifatini aniqlaydigan alohida ko'rinishlar (misol uchun, so'zlarning shunday tushunchalari, lug'atlardagi yozilishi; o'z-o'zidan bu tushunchalarning abstrakt bo'lishiga qaramay, ular so'z — belgilarining aniq tushunchalari bo'lib ko'rinadi. Ularni oddiy lug'at usullari bilan ta'riflab berish mumkin).

b) belgining abstrakt tushunchasini, ya'ni berilgan so'zning boshqa so'zlarning tiliga bo'lgan munosabatini aniqlaydi (deyarli barcha so'zlar o'sha guruhning mazmuniga qarab). Adam Smitning o'zi lingvistlikni boshlab berdi va shu orqali biz yana bir bor har bir davrda fikrlar bilan almashish

mavjudligini, fanlar orasidagi fikrlar umumiylikiga ishonch hosil qilamiz va o'rganayotgan semiotika fanining o'z-o'zidan dalillari mavjudligini ko'ramiz.

De Sossyur belgilar sistemasining umumiy fanlar hisobida paydo bo'lishini, semiotika yoki semiologiyalarni oldindan ko'ra bildi:

Birinchi yo'nalish: sistemalarni tekshiradi tabiiy belgilarga asoslangan yoki aniqroq aytganda, u yoki bu darajada organizmning faoliyatiga zarur bo'lgan, ya'ni biologik faoliyat, yoki terminologik aytganda biologik relevantdir. Uni biologik semiotika yoki biosemiotika deb nomlash mumkin. U hayvonlarning signal sistemasini o'rganishdan ketib, biologiyaga umuman tayanadi.

Ikkinchi yo'nalish: eng ommaviy, uning ichida qanchadan-qancha oqimlar, biri antropologiya va etnografiyaga (orintir) tayanadi. Yana bir oqim sotsial ruhiyatga va muhandis ruhiyatga, yanada oliy rivojlangan ommani tadqiq qiladi, o'rganadi.

Uchinchi oqim - falsafa tarixi va adabiyotga tayanadi. Uni butun va har tomonlama yo'nalishi shartli ravishda etnosemiotika deb atashi mumkin.

Uchinchi yo'nalish: Lingvosemiotika - haqiqiy tilni o'rganishga tayanadi, uning stilistik va boshqa belgilarining sistemasini tekshiradi, o'rganadi. Uni qanchalik o'rganishini quyida ko'rib chiqamiz.

a) ular nutq bilan yonma-yon funksiyalanadi (paralingvistika deb nomlanuvchi — jest, mimika, nutqni olib boruvchi).

b) uning funksiyasidagi ko'rinishni va belgisini xarakterini (masalan, badiiy nutq) o'rganadi. Keyingi yillarda tabiiy tilning o'zgarishi oqibatida sun'iy tilning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi va lingvosemiotikaning obyektii ham kengayadi.

To'rtinchi yo'nalish: belgilar sistemasini xarakterlovchi faqat umumiy hususiyati va munosabatlarini moddiy vujudga kelishi bundan mustasno. Bunday yo'nalishning chegarasida yanada abstrakt tushuncha mantiq va matematikaning belgii sistemasida paydo bo'ladi va shuning uchun uni abstrak semiotika deb atash mumkin.

Har bir yo'nalish bir-biriga eng tor aloqada mavjud bo'ladi va ularning umumiy savollari (vazifalari, maqsadlari) bir fan doirasida echiladi. Demak, SEMIOLOGIYA, SEMIOTIKA va UMUMIY SEMIOTIKAlar keng ma'nodagi so'z bo'lib, ular fanda hali yaxshi o'rganilmagan. Uni o'rganib tadqiq qilish siz va bizning qo'limizdadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. *Azizov O.* Tilshunoslikka kirish. –T.: O'qituzchi, 1996.
2. *Головин Б.Н.* Введение в языкознание. –М.: Высшая школа, 1977.
3. *Jamolxonov H.A.* Hozirgi o'zbek adabiy tili. –T.: Talqin, 2005.
4. *Irisqulov M.* Tilshunoslikka kirish. –T.: O'qituzchi, 1992.
5. *Yo'ldoshev I.* O'zbek kitobchilik terminologoyasi. –T.: Fan, 2004.
6. *Кодухов В.И.* Введение в языкознание. -М.:Просвещение,1987
7. *Mahmudov N.* Til va yozuv . –T.: O'zbekiston, 1987
8. *Mahmudov N.* Yozuv tarixidan qisqacha lug'at-ma'lumotnoma. – T.: Fan, 1990
9. *Mahmudov N.* Til. – T.: Yozuvchi, 1998.
10. *Mahmudov N.* Ma'rifat manzillari. – T.: Ma'naviyat, 1999.
11. *Nurmonov A., Yo'ldoshev B.* Tilshunoslik va tabiiy fanlar. -T.: Sharq, 2001.
12. *Nurmonov A., Rasulov R.* O'zbek tili jadvallarda. –T.: O'qituvchi, 1993.
13. *Реформатский А.А.* Введение в языковедение. – М.: Аспект пресс, 2003.
14. *Sodiqov A, Abduazizov A, Irisqulov M.* Tilshunoslikka kirish. -T., 1981.
15. *Shermatov A, Choriyev B.* Umumiy tilshunoslik kursidan mustaqil ishlar. – T.: O'qituvchi, 1989.
16. *Qo'chqortoyev I., Qo'chqortoyeva R.* Tilshunoslikka kirish. - T., 1975.
17. *Hojiyev A.* Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – T.: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002.

MUNDARIJA

Soʻz boshi	3
Tilshunoslik fan sifatida	4
Tilning mohiyati	5
√ Tilning paydo boʻlishi	7
Tillarning oʻzaro taʼsiri va rivojlanish qonuniyatlari	8
Arab tilining taʼsiri	11
Fors-tojik tilining taʼsiri	19
Rus tili va u orqali Yevropa tillarining taʼsiri	21
Til sistema sifatida	28
Til va tafakkur	30
Til va jamiyat	35
Tilshunoslik va boshqa fanlar	39
Tilshunoslik va ijtimoiy fanlar	40
Tilshunoslik va tabiiy fanlar	41
Fonetika va fonologiya	43
Nutq tovushlari artikulyatsiyasi	49
Nutq tovushlari tasnifi	50
Nutqning fonetik boʻlaklari	51
Urgʻu	55
Tovushlarning nutq jarayonida oʻzgarishi	56
√ Yozuv	61
Yozuv qurollari va materiallari	72
Leksikologiya	83
Leksik maʼnoning kengayishi va torayishi	90
Soʻzlarning maʼno munosabatiga koʻra turlari	93
Omonimlar	93
Sinonimlar	93
Antonimlar	95
√ Paronimlar	98
Tabu va evfemizm	102
Terminologiya	103
Terminlarning yasalihi	112
Etimologiya	116
Frazeologiya	123
Leksikografiya	123
Grammatika	126
√ Grammatik kategoriyalar	127
Morfologiya	129
Morf va morfema	132

Soʻz turkumlari	133
Soʻz moddiy tarkibining oʻzgarishi	135
Sintaksis	138
Gap sintaksisi	149
Sotsiolingvistika	150
Tillarning tasnifi	152
Tillarning geneologik tasnifi	155
I. Hind-Yevropa tillari oilasi	157
II. Kavkaz tillari oilasi	166
III. Ural tillari oilasi	168
IV. Oltoy tillari oilasi	169
V. Xom-som tillari oilasi	170
VI. Higer-Kongo tillari oilasi	172
VIII. Nil-Sahroyi kabir tillari oilasi	174
IX. Koysan tillari oilasi	174
X. Xitou-Tibet tillari oilasi	175
XI. Tay tillari oilasi	175
XII. Myao-Yao tillari oilasi	176
XIII. Dravid tillari oilasi	176
XIV. Avstraloosiyo tillari oilasi	177
XV. Avstronez (Malayya-Polinez) tillari oilasi	177
XVII. Avstraliya tillari	178
XVIII. Papuas tillari oilasi	178
XIX. Paleosiy tillari oilasi	178
XX. Indeys tillari	179
Tillarning tipologik (morfologik) tasnifi	181
Belgilar sistenasi yori semiotika	184
Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati	189

IBROHIM YO'LDOSHEV, O'LMAS SHARIPOVA

TILSHUNOSLIK ASOSLARI

O'quv qo'llanma

Muharrir **Z.Bozorova**
Musahhih **H.Teshaboyev**
Texnik muharrir **M.Alimov**
Kompyuterda sahifalovchi **A.Ro'ziyev**

Bosishga ruxsat etildi 07.08.2007. Qog'oz bichimi 60x84 ¹/₁₆.
Hisob-nashr tabog'i 12. Adadi 2100.
Buyurtba № 65.

MCHJ "Mehridaryo" bosmaxonasi, Toshkent sh.,
Kushkuprik ko'chasi 22.

«IQTISOD-MOLIYA» nashriyotida tayyorlandi.
700084, Toshkent, H.Asomov ko'chasi, 7-uy.
Hisob-shartnoma 39-2007.

ISBN 978-9943-13-036-4

9 789943 130364